SORULARLA SELÇUKLU TARİHİ

BÜYÜK SELÇUKLULAR

SELÇUKLULARI YENİDEN KEŞFETMEK

MEHMET ERSAN MUSTAFA ALİCAN

4. BASKI

TİMAŞ TARİH

Sorularla Selçuklular Tarihi-1
BÜYÜK SELÇUKLULAR
Selçukluları Yeniden Keşfetmek

Mehmet Ersan&Mustafa Alican

TİMAŞ YAYINLARI | 5015
Selçuklular Tarihi Dizisi | 8

EDİTÖR
Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI
Yasin Çetin

1. BASKI
Şubat 2012, İstanbul

4. BASKI
Ekim 2020, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-3455-0
9 786050 834550

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alaykösku Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

SORULARLA SELÇUKLU TARİHİ

BÜYÜK SELÇUKLULAR

SELÇUKLULARI YENİDEN KEŞFETMEK

MEHMET ERSAN MUSTAFA ALİCAN

TİMAŞ TARİH

PROF. DR. MEHMET ERSAN

1965 yılında Giresun'un Görele ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Görele'de tamamladı. 1982 yılında kazandığı Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Bölümü'nden 1986'da mezun oldu. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde XII-XV. Yüzyıllar Arasında Oğuzların Döğer Boyu adlı teziyle 1989 yılında yüksek lisansını tamamladı. 1988 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalına araştırma görevlisi olarak atandı. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1995 yılında tamamladığı Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler adlı teziyle doktor unvanını aldı. Halen Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi ve Ege Üniversitesi Rektör Yardımcısı olan Mehmet Ersan'ın, Selçuklular ve Beylikler Devri Siyasal ve Sosyal Tarihi alanlarında çalışmaları bulunmaktadır.

Yazarın Yayınlanmış Kitapları: *Selçuklular Devrinde Anadolu'da Ermeniler,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007; *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı,* Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 2010; *Sorularla Selçuklular Tarihi - Büyük Selçuklular-Selçukluları Yeniden Keşfetmek,* Timaş Yayınları, İstanbul 2012 (Mustafa Alican ile birlikte); *Sorularla Selçuklular Tarihi – Türkiye Selçukluları- Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı,* Timaş Yayınları, İstanbul 2013 (Mustafa Alican ile birlikte); *Türklerin Kayıp Yüzyılı Beylikler Devri Türkiye Tarihi,* Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Çeviri Kitapları: *Wilbrand von Oldenburg, Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat,* Almancadan Türkçeye çev.: Mehmet Ersan, İzmir 2000; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih* (İlhanlılar Kısmı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, (Prof. Dr. İsmail Aka ve Dr. Ahmad Hesamipour Khelejani ile birlikte).

Yayına Hazırladığı Kitaplar: I. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnâmesi ve Tarihi Musavver,* Çeviren: Kolağası Ahmed, İzmir 1995 (Prof. Dr. İsmail Aka ile birlikte); *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Uluslararası Tarih Sempozyumu Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011İzmir Bildiriler,* Ankara 2013, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Dr. Nuri Karakaş ile birlikte); *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I Aydınoğulları Tarihi,* Ankara 2013, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Prof. Dr. Mehmet Şeker ve Prof. Dr. Cüneyt Kanat ile birlikte).

MUSTAFA ALİCAN

Trabzon'un Köprübaşı ilçesine bağlı Beşköy beldesinde dünyaya geldi. Çocukluk yılları Bursa ve İstanbul'da ecdadın canlı varlığını temâşâ ile geçti. 2007 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2012'de Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunduğu "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)" başlıklı teziyle tarih doktoru oldu. Muhtelif gazete, dergi ve internet sitelerinde makale, çeviri, eleştiri ve yorum yazıları yayınlandı. 2013 yılında yardımcı doçent, 2016'da doçent oldu. 2012-2018 yılları arasında Adıyaman Üniversitesi Tarih Bölümü'nde çalıştı. Muş Alparslan Üniversitesi Selçuklu ve Malazgirt Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin (SEMAM) kurucu müdürü olarak görev aldı. 2008-2018 yılları arasında Dr. Gökhan Kağnıcı ile birlikte kurduğu Tarih Okulu Dergisi'ni idare etti. Özelde Selçuklu, genelde ise İslâmî Ortaçağ tarihi ile ilgilenen yazar, Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü olarak çalışmalarını sürdürüyor.

Yazarın Yayınlanmış Kitapları: *Büyük Selçuklular-Selçukluları Yeniden Keşfetmek* (Prof. Dr. Mehmet Ersan ile birlikte) (2012); *Türkiye Selçukluları-Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı* (Prof. Dr. Mehmet Ersan ile birlikte) (2013); *Türklerin Kayıp Yüzyılı* (Prof. Dr. Mehmet Ersan ile birlikte) (2014); *Kayıp İslâm Tarihi* (Tercüme) (2016); *Tarihin Kara Yazısı Moğollar* (2016); *Kıyametin İlk Günü, Malazgirt 1071* (2017) ; *Selçuklular, Tarihu İbnü'l-Verdi* (Tercüme ve yayına hazırlama) (2017); *Malazgirt Zafer, Bin Yıllık Miras,* ed. (2018); *Selçuklunun Öncü Veziri Kündüri* (2018); *Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir* (Prof. Dr. Cüneyt Kanat ile birlikte) (2018); *Doğu'nun ve Batı'nın Büyük Sultanı Alparslan* (2020).

Prof. Dr. Osman Turan'ın anısına, hürmet ve rahmetle...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11
GİRİŞ 15

I. BÖLÜM
SİYASAL TARİH

SELÇUKLULARIN KÖKENİ ve TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI 23
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN OLUŞUMU 30
Devletleşme Süreci 30
Dandanakan Savaşı 37
Bağımsızlık 40
BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARI 43
Tuğrul Bey 43
Alparslan 54
Melikşah 68
Berkyaruk 82
Muhammed Tapar 90
Sancar 93
SELÇUKLU-ABBÂSÎ İLİŞKİLERİ 107
Abbâsîlerle İlk Temaslar 107
Tuğrul Bey Bağdat'ta 110
Sultanlar ve Halifeler 114
Hanedanlar Arası Evlilikler 121
SELÇUKLU BİZANS İLİŞKİLERİ 128
İlk Selçuklu-Bizans İlişkileri 128

Malazgirt Savaşı 134
Malazgirt Sonrası İlişkiler 141
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ VE SİYASAL MİRASI 145
ORTADOĞU'DA SELÇUKLU EGEMENLİĞİ 152

II. BÖLÜM
BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA SİYASAL YAPI

SİYASAL YAPININ TEMEL TAŞLARI 165
Sultan 166
Vezir 174
Bürokrasi 177
Askeri Teşkilat 183
Hukuki Yapı 187

III. BÖLÜM
SOSYO-EKONOMİ

SELÇUKLULARDA TOPLUM VE EKONOMİ 195
Toplumsal Yapı 195
Kültür ve Sanat 201
Ekonomi 206

IV. BÖLÜM
SELÇUKLULAR VE İSLÂM DİNİ

İSLAMİYET'LE TANIŞMA 213
Selçukluların Müslüman Oluşu 213
Selçukluların İslâm Dinini Kavrama Biçimi 218
İslâm Dininin Selçuklu Siyâsetine Etkisi 222
SONUÇ 227

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu tarihi, Türk tarihinin İslâm öncesi ile sonrası arasındaki köprü, Türk tarihinde mevcut olan iki ayrı ruh arasındaki geçit, Türklerin yeni altın çağını başlatan giriş kapısıdır. Türkler, Büyük Selçuklular'ın hüküm sürdüğü dönemde kuşatıcı manada Müslüman olmuş, Ortadoğu'ya gelerek bölgenin yerlileri ile bir arada yaşamaya başlamış, ebedî yurtları olacak olan Anadolu'yu onların döneminde vatanlaştırmışlardır. Bu açıdan bakıldığında, Büyük Selçuklular'ın tarihsel rollerini icra ettikleri dönemin hem Anadolu'nun yerlileri hem de Ortadoğu coğrafyası açısından bir dönüm noktası olduğu açık bir biçimde görülür.

Büyük Selçuklular'ın Ortadoğu tarihinde bıraktıkları izler ve günümüze kadar uzanan belirgin etkileri ile modern tarihçiliğimizin söz konusu döneme gösterdiği ilgi arasında derin bir uçurum vardır. Güncel gelişmeler açısından önemli olduğunu düşündüğü tarihsel dönemleri büyük bir dikkat ve hassasiyetle araştıran "tarihçilik mesleği", yazık ki Selçuklu tarihine hak ettiği ilgiyi göstermemiştir. Sanki Batılılaşma arzusundan üreyen "ağırlıklardan kurtulma" eğilimi, modern Türk insanına, "artık kendisine ihtiyaç duyulmayan Doğulu geçmişi" silik bir nostalji duygusu ile şiirselleştirme dışında "geçmişte bırakmayı" telkin etmiş, Ortadoğu halkları ve İslâm dini ile olan "bütünleşmenin" tarihsel kayıt ve kanıtları ve tabii ki bu arada Selçuklu tarihi de bilinçdışının karanlık dehlizlerine atılmıştır.

Selçuklu tarihi ile ilgili bilgi birikiminin mevcut olmadığını söylemek doğru olmaz. Bu konuyla ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle 1970'li yıllarda Ankara ve İstanbul üniversitelerinde görev yapan bir grup "milliyetçi" akademisyen, Selçuklu tarihi ile ilgili önemli eserler üretmiştir. Fakat bu çalışmaların tamamına yakını

akademinin sınırları içinde kalmış, "agora"ya indirilememiştir. Kamuoyunun, Selçuklu tarihi hakkında "ileri" seviyede bir bilgisizliği ve daha da kötüsü ilgisizliği söz konusudur. Selçukluların Ortadoğu'nun siyasal tarihi açısından sahip olduğu önem pek az bilinmekte, sosyokültürel mirası neredeyse hiç bilinmemektedir. Özetle, Selçuklu tarihi alanında, özellikle kamusal alanda, tarihsel bağlarını ve zengin mirasını keşfetme sürecinde olan bir Türkiye'nin daha fazla tahammül edemeyeceği bir boşluk vardır. Bu boşluğun doldurulması gerekir.

Selçukları Yeniden Keşfetmek, Büyük Selçuklular ismini vermiş olduğumuz bu mütevazı çalışma, sözü edilen boşluğu doldurmaya değilse de (bu tür bir boşluğun dolması için yüzlerce çalışmanın yapılması gerekir), bu boşluğa dikkat çekmeye talip bir çalışma hazırlanması niyetiyle ortaya çıkmıştır. İçerik kurgusu, üslûbu, konu edindiği dönemin kavranma ve irdelenme biçimi gibi hususlar, bu doğrultuda oluşturulmuştur. Bu kitabın devamı niteliğinde olacak ikinci cildinin de hedef kitlesi, başta tarih ve diğer sosyal bilimlerde öğretim gören öğrenciler olmak üzere, hem modern Türkiye'nin hem de Ortadoğu bölgesinin gerek tarihsel gerek aktüel anlamda sosyal, siyasal ve dinsel varoluşu üzerinde düşünce mesaisi harcayan herkestir. Eserin temel amacı, elbette Selçuklu tarihini daha çok konuşulur hale getirmek, aydın ve entelektüellerimizin dikkatini Selçuklu siyasal kültürüne ve bu kültürün günümüz açısından içerebileceği imkânlara çekmektir. Ayrıca Selçuklu tarihi hususunda kamusal alana hitap eden çalışmaların artması da hedeflenmektedir.

Elinizde tutmakta olduğunuz eser, "Giriş" ve "Sonuç" kısımlarının dışında dört bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm, Büyük Selçuklular'ın siyasal tarihine ayrılmıştır. Burada Selçukluların tarih sahnesinde görünür olmaya başlamaları, bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkışları, Selçuklu sultanları ve dönemlerinde gerçekleşen faaliyetler, Bizans ve Abbâsîlerle olan ilişkiler, Büyük Selçuklular'ın Ortadoğu bölgesinde bıraktıkları miras ve bölgede kurdukları egemenliğin mahiyeti gibi hususlar incelenmekte, Bü-

yük Selçuklular'ın Ortadoğu tarihi açısından sahip oldukları siyasal önem analiz edilmektedir. II. Bölüm, Büyük Selçuklu Devleti'nin ne tür bir siyasal yapıya sahip olduğu meselesine hasredilmiştir. Bu bölümde Selçuklu siyasal iktidarının yapısı, otoritenin Selçuklular tarafından kavranma biçimi ve devlet bürokrasisinin mahiyeti inceleme konusu edilmektedir. III. Bölüm'de sosyoekonomik yapı incelenmekte; toplumsal, ekonomik ve kültürel işleyişin dinamikleri sorgulanmaktadır. IV. ve son bölümde ise Büyük Selçuklular ile İslâm dini arasındaki ilişki masaya yatırılmakta, İslâmlaşma sürecini hızlandıran nedenler üzerine düşünülmektedir.

Şüphesiz *Selçukluları Yeniden Keşfetmek, Büyük Selçuklular*'ın kaleme alınma sürecine birçok kişinin katkısı oldu. Hepsine minnettar olduğumuzun bilinmesini isteriz.

Son olarak, kendisinden tarihçiliğin yalnızca olayları derlemek olmadığını öğrendiğimiz emektar hocamız Prof. Dr. İsmail Aka'ya, çalışmanın ön okumalarını yapma inceliğinde bulunan değerli meslektaşlarımız ve mesai arkadaşlarımız Prof. Dr. Cüneyt Kanat'a, Doç. Dr. Yusuf Ayönü'ye, Doç. Dr. Adnan Çevik'e, Yrd. Doç. Dr. Sadi Süleyman Kucur'a, Yrd. Doç. Dr. Cahit Telci'ye, Arş. Gör. Gaye Yavuzcan A. Aghdam'a, Arş. Gör. Gökhan Kağrıcı'ya, Devrim Burçak'a ve son olarak eserin yayına hazırlanarak okuyucuya takdim edilmesindeki emeğinden dolayı editörümüz Adem Koçal'a teşekkür ederiz.

Mehmet Ersan

Mustafa Alican

16 Eylül 2011 / Bornova

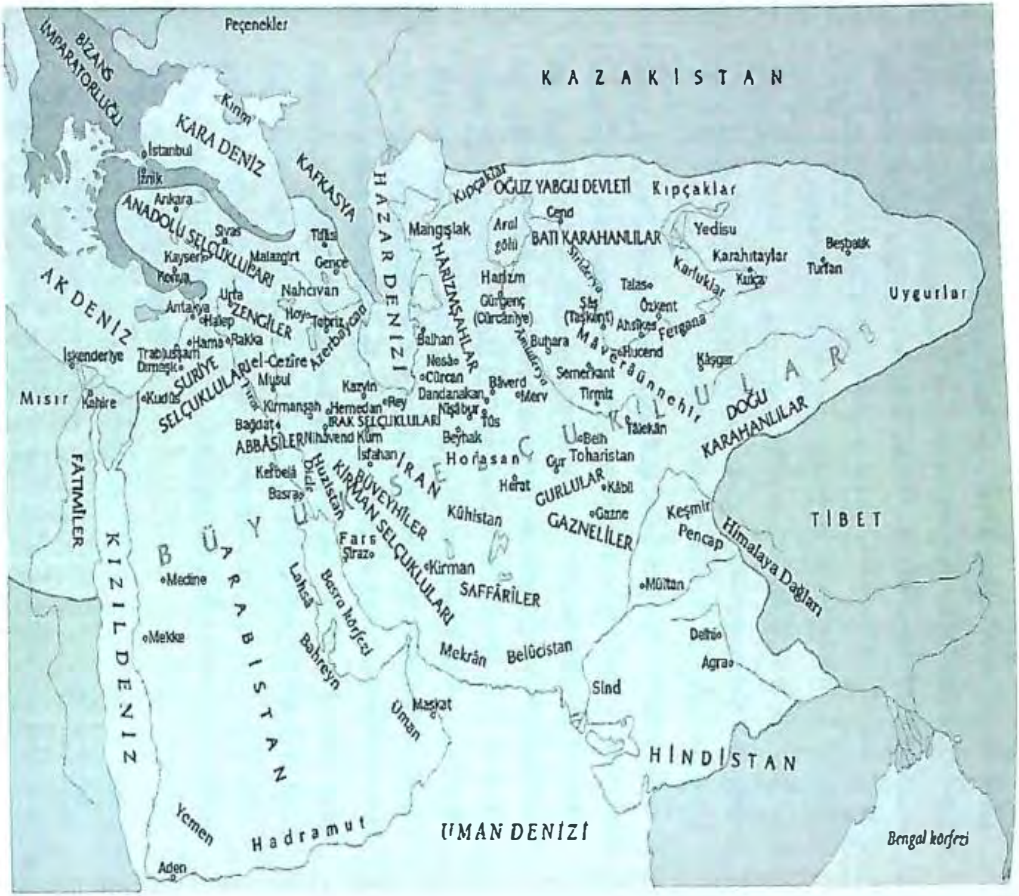

TDV İslâm Ansiklopedisi, "Selçuklular" maddesinden.

GİRİŞ

10. yüzyılda Hazar Denizi'nin doğusu ile Aral Gölü arasında kalan bölgede ve Aral Gölü'nün kuzeyinden Seyhun Nehri'nin orta yataklarına kadar uzanan sahada yaşamakta olan Oğuzların Kınık boyuna mensup Dukak isimli bey, vefât ettiğinde soyundan gelenlerin bir asır gibi kısa bir sürede bütün Ortadoğu'nun hâkimi haline geleceklerinden kuşkusuz haberdar değildi. Dukak, zaman zaman Yabgu ile sorunlar yaşasa da onun komutanlarından biri olarak sürdürmüştü yaşamını. Bir asker olarak yaşamış, bir asker olarak ölmüştü. Muhtemelen, henüz çok genç olan oğlu Selçuk'un da kendisi gibi bir ordu komutanı olarak ömür süreceğini ve yaşamını Yabgu'nun hizmetine adayacağını sanıyordu. Fakat öyle olmadı. Genç yaşında yetenekleri ile dikkat çeken ve Yabgu tarafından babasının makamına tayin edilen Selçuk, kısa süre içinde efendisi ile anlaşmazlığa düşerek yurdunu terk etmek zorunda kaldı. Atalarının kadim geleneğine bel bağladı ve göç yollarına düştü.

Babasının ölümünden sonra başına geçtiği obası ile birlikte Cend şehrine gelen Selçuk Bey, burada İslâm dinini kabul ederek gâzî oldu. Kaynakların ifadelerine göre, "kâfir Türklerle" cihâda giriştiği Cend'de, babasının aksine, askerlikle yetinmeyerek siyasal bir iddia ile çıktı ortaya. Oğuz Yabgusu'nu tanımadığını ilan ederek bağımsız davranmaya başladı ve ileride kendi adıyla anılacak olan bir siyasal yapılanmanın temellerini attı. Yüz yaşını geçkin bir yaşta vefat ettiğinde, ardında meyveye durmak üzere olan bir tohum, kısa süre sonra tarihin en güçlü devletlerinden birine dönüşecek olan bir beylik vardı.

Selçuk Bey'in ölümünden sonra oğulları ve torunları onun başlattığı siyasal faaliyetlere hız kesmeden devam ettiler. Selçuk Bey'in Cend'de iken düzenlenen gâzâlar sırasında şehit olan oğlu Mikail'in

çocukları olan Tuğrul ve Çağrı beyler ile amcaları Arslan Yabgu'nun idaresinde örgütlenen Selçuklular, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerine inerek buralarda Gazneliler, Sâmânîler ve Karahanlılar ile ilişki kurdular. Kâh birinin kâh diğerinin hizmetine girerek oradan oraya sürüklendiler. Bu dönemdeki faaliyetlerini güncel çıkarları belirliyordu. Bir tür kiralık asker gibiydiler. Henüz yeterince güçlü değillerdi ve günden güne artan nüfuslarını besleyebilecekleri, güvenlik içinde hayat sürecekleri bir vatana ihtiyaçları vardı. Bu sebeple bir süre bölgede devam eden büyük devletlerin egemenlik mücadelelerinde duruma göre değişen roller oynadılar. Fakat bu durum çok sürmedi.

Bölgede devam eden egemenlik mücadelelerinin arasından sıyrılmayı başaran ve söz konusu egemenlik mücadelelerinin yarattığı siyasal istikrarsızlığın içerisinden kendi hesaplarına yarar sağlayarak çıkan Selçuklular, 1038 yılına gelindiğinde, Gazneli ordusunu dize getirebilecek kadar güçlenmişlerdi bile. Nitekim 1040 yılında Dandanakan'da Gaznelilere son darbeyi indirerek bağımsızlıklarını ilan ettiler. Amcaları Arslan Yabgu ile ilişkileri kopan Tuğrul ve Çağrı beylerin idaresi altında bulunan Selçukluların ana gövdesi, Tuğrul Bey'in sultan ilan edilmesi ile modern tarihçiler tarafından ailenin farklı kolları arasında bir ayrım oluşturmak için Büyük Selçuklu Devleti olarak adlandırılacak olan tarihin en etkili devletlerinden birini kurdular. Buveyhîlerin baskısı altında olup siyasal olarak tam anlamıyla etkisizleştirilmiş durumda bulunan Abbâsîler, Sünnî İslâm'ın yeniden yükselişe geçişini işaret eden Büyük Selçuklu Devleti'ni tanıma konusunda tereddüt göstermediler. Görülen o ki Ortadoğu bölgesinde yeni bir siyasal denge kuruluyordu.

Karahanlılar tarafından hile ile yakalanarak saf dışı bırakılan Arslan Yabgu ve ailesinin idaresi altında bulunan Selçukluların bir kısmının bölgedeki hâkimiyet iddialarından vazgeçip Anadolu'nun en uç noktalarına kadar ilerleyerek İznik'te Türkiye Selçukluları Devleti'ni kuracakları batıya yöneldikleri sırada, Tuğrul Bey idaresindeki Büyük Selçuklular, hızlı bir şekilde fetih ve genişleme

faaliyetlerine başlamışlardı bile. İran kısa sürede kontrol altına alındı. Irak, Suriye ve el-Cezire sahaları Selçukluların egemenlik sahasına dâhil edildi. Abbâsîleri kontrol ve himayelerine aldıktan sonra Sultan Alparslan döneminde gerçekleşen Malazgirt Savaşı ile Bizans İmparatorluğu'na ağır bir darbe indiren, Suriye ve Filistin bölgelerindeki siyasal faaliyetleri ile bölgedeki Fâtımî nüfuzunu seyrelten Selçuklular, en parlak dönemlerinde, Seyhun Nehri'nden Basra Körfezi ve Hicaz'a, Kafkasya'dan Doğu Akdeniz ve Anadolu içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürdüler. Bağımsızlıklarını ilan etmelerinin üzerinden henüz elli yıl bile geçmemişti ki Büyük Selçuklular bölgenin ve çağın en güçlü devletlerinden biri haline gelmişti.

Selçuklu tarihi, atalarından kan bağına dayalı bir liderlik geleneği tevarüs eden nispeten küçük bir ailenin, yüzyıl gibi kısa bir süre içinde olağanüstü bir gelişme kaydederek birçok etnik grubun ve farklı dinlere mensup topluluğun bulunduğu geniş bir coğrafyaya egemen oluşunun şaşırtıcı tarihidir. Sürekli bir biçimde yükselmenin, siyasal krizlerin olduğu dönemlerde bile sosyal anlamda herhangi bir sekteye maruz kalmayan bir yayılmanın ve kökleşmenin tarihidir. Ortadoğu'nun her yerine nüfuz eden bir siyasal iradenin, Asya ile Avrupa arasında bir köprü olan ve yüzlerce yıl boyunca Bizanslılar tarafından kontrol edilen Anadolu yarımadasının adım adım Türkleştirilmesi ve İslâmlaştırılmasıyla sonuçlanan bir ileri hamlenin tarihidir. Tarihin en büyük imparatorluğunun, Roma İmparatorluğu'nun büyük bir gürültüyle tarih sahnesinden çekilişinin koşullarını hazırlayan bir sürecin destanıdır. Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Suriye ve Filistin Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Irak Selçukluları ile birlikte bir bütündür bu tarih. Aynı kaynaktan beslenen coşkun nehirler, aynı ağacın gövdesinden çıkan dallardan oluşur. Bununla birlikte bu bütüncül tarihin en önemli kesimini Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklularının oluşturduğu konusunda da kuşku yoktur.

Büyük Selçuklular, hem Türk-İslâm kültürü ve birikiminin başlangıç noktasını teşkil eden devasa Selçuklu geleneğini doğuran

bir kaynak hem de Türk tarihinin olduğundan farklı bir döneme girişini, Türklerin İslâmlaşmasını, İslâm toplumuna dâhil olmasını ve İslâm dünyasına yeni bir ufuk açmasını işaretleyen bir dönüm noktası olması açısından önemlidir. Ortadoğu'nun son bin yılının gerçek anlamda değerlendirilebilmesi ve modern Ortadoğu coğrafyasının tarihsel kökenlerine nüfuz edilebilmesi için Büyük Selçuklu tarihini her yönüyle irdelemenin ve anlayabilmenin dışında başka bir yol yoktur. Bunu göz önünde bulundurmayan bütün değerlendirme ve analizler eksik kalacaktır. Günümüz Türk-İslâm dünyasını oluşturan bütün ana hatlarda Büyük Selçuklular'ın mührü vardır çünkü... Büyük Selçuklular, Türklerin İslâmlaşma sürecini idare etmişler, Anadolu'nun Türk vatanı haline gelişine nezâret etmişler ve tarih sahnesine çıktıkları dönemde belirgin bir tarihsel çöküş içerisinde olan Sünnî İslâm'ın tabir yerindeyse yeniden dirilişinde belirleyici bir rol üstlenmişlerdir.

Büyük Selçuklu tarihi, tarihsel bir dönem olarak sahip olduğu önem bir tarafa, modern dönem Ortadoğusu'nda yaşanan sosyal, siyasal, etnik ve dinsel istikrarsızlığın, karmaşanın, Müslüman toplumların içerisinde bulunduğu varoluş sorunlarının ve kimlik bunalımlarının, kısaca Ortadoğu'nun malul olduğu hemen hemen bütün toplumsal sorunların çözümü noktasında önemli bir referans kaynağı olma potansiyeline sahip olmasından dolayı derinlikli bir şekilde anlaşılması ve anlatılması gereken bir tarihtir. Genellikle aynı nedenle bir referans kaynağı olarak görülen Osmanlı tarihinden farkı, kökenleri Osmanlı döneminde bulunan sorunlardan azade olmasıdır. Özellikle Batı dünyasında ortaya çıkan aydınlanma ve modernleşme süreçlerinin (Osmanlılar ile Batı dünyası arasında başlayan etkileşimin Osmanlı Devleti'nin özellikle Anadolu dışındaki İslâm dünyasına egemen olmaya başladığı dönemlerde belirginleşmeye başladığını hatırlatalım) Osmanlılar üzerinde yarattığı etkilerin, bu etkiler sonucu Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan "yabancı" düşüncelerin ve bu düşüncelerin İslâm toplumu üzerinde oluşturduğu ayrıştırıcı etkilerin mevcut olmadığı Selçuklular dönemi, geleneğin ihyası açısından daha sağlıklı bir referans

kaynağı olabilir. Örneğin, Osmanlı öncesi dönem (Selçuklular dönemi ve Selçuklu mirasının çok güçlü bir biçimde hissedildiği sonraki dönem), günümüz Ortadoğu coğrafyasındaki toplumların, modern kazanımlardan taviz verme zorunluluğu olmaksızın belirli bir tarihsel müşterek etrafında bir araya gelebilmeleri için değerli bir imkân içermektedir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batılı egemen güçler tarafından parsellenen Ortadoğu coğrafyasında hüküm sürmekte olan otoriter rejimlerin tarih sahnesinden çekilmekte olduğu içinde bulunduğumuz günlerde, bölgede barışın, kardeşliğin, özgürlüğün ve hatta demokrasinin zemin bulabilmesi için yeni bir bakış açısına, eskisinden farklı bir siyasal perspektife sahip olunması gerektiğine kuşku yoktur.

Büyük Selçuklu tarihi, Selçukluların Ortadoğu coğrafyasında kurmuş oldukları egemenliğin biçimi açısından değerlendirildiğinde, modern Ortadoğu'nun sorunlarının çözümüne katkı sağlayabilecek bir konumda bulunmaktadır. Böyle bir girişimin başarıya ulaşmasını sağlayabilecek bütün imkânlara sahiptir. Bununla birlikte, kamuoyunda Selçuklular konusunda yeterli ve sağlıklı veri dolaşımının mevcut olmaması, aydın ve entelektüellerimizin Selçuklular konusunda yeterli donanıma sahip bulunmaması ve kuşkusuz siyasal analiz girişimleri yapılırken Selçukluların yorumcular tarafından sürekli göz ardı edilmesi, henüz bu imkânların ortaya çıkarılabilmesini sağlayacak girişimlerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Fakat modern Türkiye'nin ve Türk insanının tarihsel mirasına sahip çıkarak Ortadoğu'da yeniden bir varlık gösterebilmesi için şu ya da bu nedenle göz ardı edilmiş olan Selçuklu tarihinin sahip olduğu önemi fark etmesi ve Selçukluları keşfetmesi gerekir.

Elinizde bulunan çalışma, modern Türk insanının sosyal, siyasal, dinsel ve hatta ekonomik anlamda yeni bakış açıları üretebilmesi için başvurması gereken tarihsel varoluşunun, ehlince bilinir olsa da kamuoyunda pek bilinmeyen, belki günümüze kadar bir referans kaynağı olarak görülmediği için üzerinde pek durulmayan

bir kesiminin, Büyük Selçuklular döneminin tarihini içermektedir. Çalışmada, yeri geldiğince söz konusu dönemin günümüz sosyokültürel ya da siyasal pratiği açısından içerdiği imkânlara göndermelerde bulunulmuş olsa da, Büyük Selçuklu tarihinin uzmanlar tarafından her anlamda ele alınması ve incelenmesi gerektiği unutulmamalıdır.

I. BÖLÜM

SİYASAL TARİH

SELÇUKLULARIN KÖKENİ VE TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

Selçukluların mensup olduğu Oğuzlar hakkında bilgi verir misiniz?

Gyula Nemeth'in çözümlemesine göre kabile anlamına gelen "ok" ile Türkçe bir çoğul eki olan "z"nin birleştirilmesiyle oluşturulan bir kelime olarak Oğuz, 'kabileler' demek olup, etnik bir anlamdan ziyade toplumsal bir anlama karşılık gelmektedir.

10. yüzyılda Hazar Denizi'nin doğusu ile Aral Gölü arasında kalan bölgede ve Aral Gölü'nün kuzeyinden Seyhun Nehri'nin orta yataklarına kadar uzanan sahada yaşayan yirmi dört boydan müteşekkil bir boylar federasyonu olan Oğuzlar, kaynaklarda hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmayan bir devlete de sahipti. Bu devlet, hükümdarlarının "yabgu" unvanını kullanmış olmalarından dolayı Oğuz Yabgu Devleti olarak bilinmektedir. Batıda Hazarlar ve Bulgarlara, doğuda Karluklara, kuzeyde Kimeklere ve güneyde de İslâm dünyasına komşu olan Oğuz Yabgu Devleti'nin kışlık merkezi Yengikent idi. Bağımsız olup olmadığı konusunda net bir fikir bulunmayan Oğuz Yabgu Devleti'nin Hazarlara bağlı olduğu hususunda bazı değerlendirmeler bulunmakla birlikte, 10. yüzyılda bağımsız hareket ettikleri bilinmektedir. Nitekim 10. yüzyılın sonlarında Oğuzların yaşadıkları coğrafyalardan geçen ve buralarda gördüklerini kayıt altına alan İbn Fadlan tarafından aktarılan bilgiler de bu görüşü doğrulamaktadır.

Selçuklular, Oğuz Yabgu Devleti'ni oluşturan ve birbirlerine gevşek bağlarla bağlı olan 24 boydan birine, Kınık boyuna mensupturlar. Oğuz Yabgusu'nun sübaşısı olan Dukak'ın oğlu Selçuk'un

soyundan gelmekte oldukları için kendilerine Selçuklular denilmektedir.

Selçukluların atası Dukak'ın ve oğlu Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devleti'ndeki konumları neydi?

Tarih boyunca kurulmuş Türk devletlerinden birine adını veren Selçuk Bey'in babasının ismi Dukak'dır. "Demir Yaylı" lakabını taşıyan Dukak'ın, Oğuz Yabgu Devleti'nde etkili bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz birliği içerisinde askerî bir liderlik pozisyonunu ifade eden "sübaşılık" görevini yürüten Dukak'ın, Yabgu ile ters düştüğünü bildiren kayıtlar vardır. Bu kayıtlara göre Yabgu'nun, Hazarlar veya Müslümanlar üzerine düzenlemek istediği sefere Dukak karşı çıkmış, tarafların çatışmasını araya giren Oğuz beyleri önlemiştir. Bu olay Dukak'ın itibarının artmasına ve şöhretinin daha fazla yayılmasına vesile olmuştur. Kendisinin ölümünden bir süre sonra oğlu Selçuk, yetenekleriyle kendini göstermiş ve Yabgu tarafından sübaşı tayin edilmiştir.

Hem Dukak'ın hem de oğlu Selçuk Bey'in, Oğuz Yabgu Devleti'nde sübaşı olduğu kabul edilir. Oğuz birliğinin federatif yapısı ve Oğuz topluluklarının temel özelliğinin konar-göçer oluşu, buna bağlı olarak ordunun, boy beylerinin emrindeki boydaşların bir araya gelmesiyle teşekkül ettirildiği göz önüne alındığında, sübaşılık kurumunun boy temelli bir yapılanma olduğu ve devletin merkezî bir kurumu olmaktan ziyade boylara hükmedebilmek için Yabgu tarafından beylere verilen bir paye olduğu, dolayısıyla da devlet örgütlenmesinde bir değil, birçok sübaşının bulunduğu sonucuna varılabilir. Çünkü bize göre, Dukak'tan sonra itibar ve deneyim bakımından çok daha liyakatli beyler var iken Huseynî'nin kaydına göre henüz akil baliğ olup, babasının yerine geçmiş olan Selçuk'un, bütün Oğuz ordularının komutanı anlamında bir "sübaşılık" makamına getirilmiş olması sorgulanması gereken bir yargıdır.

Buna göre, Dukak'ın ve Selçuk Bey'in, yirmi dört boydan oluşan Oğuz birliğine mensup bir boyun (Kınık) liderlerinden olduğu ve

bu liderliğin kana dayalı veraset sistemi ile aktarıldığı, Yabgu ile olan ilişkilerinin de tıpkı diğer boy beyleri (sübaşılar) gibi mutlak olmayan bir tabiiyyet ilişkisi olduğu söylenebilir.

Selçuk Bey neden Cend'e göç etti?

Selçuk Bey'in Cend'e göç nedeni ile ilgili kayıtlar, yaygın olarak bilinen bir menkîbe etrafında şekillenmiştir: Şöyle ki, babasının ölümünden sonra sübaşı olan ve gerek bireysel özellikleri gerek organizasyon yeteneği ile kısa sürede etkin bir bey haline gelen Selçuk Bey, Oğuz Yabgusu ile beyler arasındaki iktidar ilişkisini sembolize eden protokol kurallarına aykırı biçimde, Yabgu'nun huzurunda yapılan bir görüşmede onun eşini ve çocuklarını dikkate almadan doğrudan Yabgu'nun yanına oturmuş, bunun üzerine de idari yapıda oldukça etkili olduğu anlaşılan "Hatun"un girişimleri sonucu Yabgu tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlanmıştır.

Bu durumda hayatını tehlikede gören Selçuk Bey, maiyeti ve ağırlıklarıyla birlikte Oğuz birliğinden ayrılarak İslâm ülkelerine sınır olan Cend yöresine göç etme kararı almıştır (muhtemelen 961). Dramatik bir kopuş hikâyesi gibi görünen bu ilk Selçuklu göçünün ardından Selçuk Bey'in oğlu Arslan'ın daha sonra "yabgu" unvanını kullandığı göz önüne alınırsa, Oğuz Yabgusu'nun makamını tehlikede görmekte pek de haksız olmadığını teslim etmek gerekir. Dolayısıyla, Selçukluların Cend'e göç etme nedenlerinin, bir tür boylar federasyonu olan Oğuz birliğini temsil eden iktidar mekanizmasındaki merkezileşme eğiliminden ve bu eğilimin de zaten gevşek bağlarla birbirine bağlı olan boylar arasındaki dayanışma ilişkisini tahrip etmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Selçuk Bey'in Yabgu ile anlaşmazlığa düşmesi ve bu anlaşmazlığın sonucunda kendi maiyetinde bulunanları yanına alarak bütün ağırlıklarıyla birlikte Seyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü noktaya oldukça yakın bir yerde bulunan Cend yöresine göç etmesi, daha sonra "Selçuklular" şeklinde isimlendirilecek olan bağımsız bir sosyal-siyasal birimin ortaya çıkışının ilk adımı olmuştur.

Selçuk Bey'in göç için Cend yöresini tercih etmesini nasıl değerlendirmek gerekir?

Cend yöresi, Oğuz Yabgusu'nun kontrolü açısından bakıldığında Selçuk Bey ve maiyetindekiler için oldukça güvenli bir bölgeydi. Çünkü Cend yöresi, Yabgu'nun etkisinin zayıf ve hâkimiyetin sadece yılda bir defa vergi almaktan ibaret olduğu, İslâm ülkelerinin sınırında bulunan, bu konumu nedeniyle de İslâmiyet'in hızla yayılma eğilimi gösterdiği bir şehirdi.

Selçuk Bey ve maiyetindekiler, İslâmiyet'in Mâverâünnehr, Harezm ve Türklerin yaşadığı diğer bölgelerde hızla yayıldığı bir dönemde Cend yöresine gelmiştir. Kaynaklardaki veriler, Selçukluların Cend'e göç etmeden önce İslâm dini konusunda fikir sahibi oldukları ve Müslümanları kısmen de olsa tanıdıklarına işaret ediyor. Öte yandan Selçuklu ailesinin konar-göçer bir toplumsal yapıya mensup olduğu ve Cend'in de İslâm coğrafyasının *ûc*u olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bölgenin göç için çok isabetli bir tercih olduğu söylenebilir.

Selçuk Bey ve maiyetinin, siyasal yapısı bütünüyle teşekkül etmemiş bir *ûc* bölgesinde kendilerine yaşama alanı açabilmeleri ve sahip oldukları askerî güçle bu yaşama alanı içerisinde bir tür iktidar organizasyonu kurabilmeleri mümkün ve nispeten de kolaydı. Nitekim onlar da bunu yaptılar: Önce İslâm dinini kabul ederek Cend'de yaşayan Müslümanlarla aralarında bulunan temel farkı ortadan kaldırdılar. Daha sonra da *ûc* yaşamının en saygın uğraşı olan *cihâd*a giriştiler.

Selçuk Bey ve maiyeti nasıl Müslüman oldu?

Türklerin dinî inancı ile İslâmiyet arasında tek tanrıya tapma, ahiret inancı vs. gibi önemli benzerlikler vardır. Bu benzerliklerin yanında Selçuk Bey, Cend'e geldiğinde İslâm dininin üstünlüğünü yakından görmüş, ayrıca yoldaşlarına danışarak Müslüman olmaları halinde önlerine çıkacak imkanları konuşmuşlardır. Bu görüşmeler sonucunda İslâmiyet ile Türklerin Tanrı inancının yakınlığı, Müslüman tacir ve mutasavvıfların bu yeni dini tanıtıcı

faaliyetleri ile Oğuz Yabgusu ile girişilen mücadelenin de etkisiyle Müslüman olmaya karar verilmiştir. Bu karar verildikten sonra Buhara'nın kuzeyindeki Zandana'ya (Zandak) elçi gönderip şehrin valisinden kendilerine İslâmiyet'i öğretecek din adamı istemişlerdir.

Cend'e göç edildikten sonra Oğuz Yabgusu ile ilişkiler hangi çerçevede yürütüldü?

Selçuk Bey'in, Cend'e göç ettikten ve Müslüman olduktan sonra da Oğuz Yabgusu'na karşı tavrında bir değişiklik olmamış, hatta daha da ileri giderek onunla mücadeleye başlamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, bu sırada Oğuz Yabgu Devleti'ne mensûbiyet diyebileceğimiz aidiyet duygusu, siyasal anlamda önemini yitirmiştir.

Vergi toplamak için bölgeye gelen Yabgu'nun memurlarını "Müslümanların kâfirlere vergi vermesinin" mümkün olmayacağını söyleyerek eli boş çeviren ve "kâfirler" ile cihâd etmeyi belirgin biçimde siyasal etkinliğinin amacına dönüştüren Selçuk Bey, Yabgu ile mücadelesini sürdürdü. Yabgu'nun gönderdiği kuvvetlere karşı koydu, kendisi de kâfir soydaşlarına karşı akınlar düzenledi. Çarpışmalar sonucunda elde ettiği başarılarla bölgede tutunma imkanı buldu. Müslüman olarak mücadeleye girişmesinden kısa bir süre sonra *alperen* bir gazi haline gelen Selçuk Bey, 'Meliku'l-Gazi' unvanını almış ve siyasal pozisyonunu Yabgu'nun sahip olduğu egemenlik zemininden farklı bir noktada türetmeye başlamıştır. Özetle söylemek gerekirse, Selçukluların Cend'e göç ettikten sonra Oğuz Yabgusu ile olan ilişkilerini "farklı mensûbiyetlere sahip olma" durumu belirlemiştir ve iki unsur arasında "siyasal düşmanlık" şeklinde tanımlanabilecek bir ilişki biçimi gelişmiştir.

Selçukluların Cend'deki siyasi durumu neydi?

Selçuk Bey ve maiyetinin, Cend yöresine gelip İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, başta Oğuz Yabgusu ve diğer kafir soydaşları ile giriştikleri mücadelede elde ettikleri başarı, onlara bu yörede tutunma ve yer edinme imkanı sağlamıştır. 961'den Selçuk Bey'in oğlu Arslan Bey'in Sâmânîlere yardıma gönderildiği 985 yılına

kadar yaklaşık 25 yıl boyunca bir bölgede siyasi bir güç olmadan, yani "beylik" diyebileceğimiz teşkilatlı bir yapılanma oluşturmadan ayakta kalmak ve 25 yıl sonunda da yardımı aranır askerî bir güç olmak kolay değildir. Selçuklular, Cend bölgesinde oldukça güçlü bir gâzîler cemaati olarak çeyrek asır boyunca faaliyet göstermiştir. Bununla birlikte, Selçuk Bey ve bağlılarının bölgede yeni Müslüman olmuş bir Türk beyliği olarak yükselişe geçtiği sırada, kendisinden çok daha güçlü bir başka Müslüman Türk unsurun, Karahanlıların ilerleyişi, onların yükselişini engellemiş, hareket alanlarını daraltmış, hatta hayatta kalma şanslarını zora sokmuştur.

Selçukluların tarih sahnesine çıktığı dönemde bölgenin siyasi haritası nasıldı?

Selçuklular, Cend'e göçüp askerî başarıları ile kendilerinden söz ettirmeye başladıklarında bölgede Oğuz Yabgu Devleti'nden başka Sâmânîler, Gazneliler ve Karahanlılar bulunuyordu. Bu devletlerden birincisi olan Kıpçakların baskısı, bağlı boyların yavaş yavaş Müslüman olmaları ve göç etmesi ile 11. yüzyılın başlarında tarih sahnesinden çekildi. 10. yüzyılın başlarında bölgenin en önemli siyasi gücü olan Sâmânîler, aynı yüzyılın sonlarında güçlerini kaybederek yardıma muhtaç hale geldiler. Sâmânî Devleti'nin içinden çıkan Gazneliler, özellikle içinden çıktıkları Sâmânîler aleyhine büyüme ve hâkimiyet alanını genişletme gayreti içindeydiler. Karahanlılar ise batı yönünde hızlı bir ilerleyiş başlatmış, Seyhun boylarında Oğuzların yaşadığı şehirleri ele geçirmiş, 10. yüzyılın son çeyreğine girilirken Sâmânîlerin yönetimindeki Mâverâünnehr bölgesinin önemli bir bölümünü kontrol altına almışlardı. Öte yandan Bağdat'ta Abbâsî Halifeliği, Şiî Buveyhîlerin güdümüne girmiş durumdaydı ve Mısır merkezli Fâtımîlerin Ortadoğu bölgesindeki etkinliği de gün geçtikçe artmaktaydı.

Selçuk Bey'in sosyo-kültürel mirası ne olmuştur?

Selçuk Bey'in arkasında bırakmış olduğu sosyo-kültürel mirasın, temelde yerleşik değerleri benimsemeye dönük bir miras olduğunu söyleyebiliriz. Cend'e yapılan göç, burada görülen yerleşme eği-

limleri ve en nihayetinde Selçuk Bey'in bu şehirde ölmesi bir tür yerleşme, yerleşik olma ve "medenileşme" (şehirli olma anlamında) arzusunun bir yansımasıdır. Nitekim daha sonra Selçukluların sürekli bir "yaşam alanı" arama ve yerleştikleri yerleri "vatanlaştırma" girişimleri de bunun göstergelerinden biri olarak okunabilir. Selçuk Bey'in mirasının en temel öğesi, sözünü etmiş olduğumuz "yerleşme eğilimlerini" de kapsayan, kuşatan, temellendiren ve yönlendiren İslâmlaşma sürecidir.

Bu süreç, Selçukluların sosyolojisi açısından çok temel bir öneme sahiptir. Selçuklu ailesinin yapısını, gelişimini, dönüşümünü ve toplumsal bir yapı haline evrilişini biçimlendirmiş; İslâmî bir temel üzerinde kurulan etnik anlamda çoklu bir toplumun oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu anlamda Selçuk Bey'in en temel sosyo-kültürel mirasının, hem hayatta olduğu sırada hem de daha sonra Selçukluların sosyal, siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısını "etkileyen" İslâmlaşma olduğunu söyleyebiliriz. Fakat burada altının önemle çizilmesi gereken bir nokta vardır: Sözünü etmiş olduğumuz İslâmlaşma, İslâm dininin ibadet ve muâmelâtının, bir diğer ifadeyle pratik yaşam üzerindeki etkilerinin Türkler tarafından benimsenmesi (daha doğru bir ifadeyle, bütünüyle benimsenmesi) demek değil, kültürel anlamda İslâm dininin ve Müslümanların Selçuklular üzerindeki çok yönlü etkilerini tarif etmek üzere kullanılan bir terimdir. Dolayısıyla İslâm salt bir din olarak değil, dünyayı anlama biçimi olarak anlaşılmalı, İslâmlaşmanın kültürel anlamda bir zihniyet değişimine, toplumsal bir dönüşüme işaret ettiği unutulmamalıdır.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN OLUŞUMU

Devletleşme Süreci

Selçukluların ilk devletlerarası ilişkileri nasıl gelişti?

Selçuklular ilk devletlerarası ilişkilerini Sâmânîler ile kurmuşlardır. 10. yüzyılın sonlarında oldukça zayıflamış bulunan Sâmânîler, Karahanlıların ve Gaznelilerin saldırılarına karşı koyacak durumda değildi. Özellikle Karahanlıların Seyhun'u geçip Mâverâünnehr bölgesinde ilerlemeleri karşısında Sâmânîler yeni bir arayışa girmiş ve bu sıralarda Cend yöresinde askerî bir güç olarak ortaya çıkmış olan Selçuk Bey'e müracaat etmişlerdi. Esasen Karahanlılar, Oğuz yurduna doğru ilerleyişleriyle Selçukluların Cend yöresindeki yükselişlerine engel olmuş, hatta bulundukları yurtlarını tehdit etmeye başlamışlardı. Bu durum karşısında Selçuk Bey, yapılan yardım çağrısını iyi değerlendirmiş, kendilerine Mâverâünnehr bölgesinde yerleşme izni verilmesi karşılığında oğlu Arslan Bey'i Sâmânîlere yardım etmek üzere görevlendirmiştir. Buna göre Selçuklu-Sâmânî ilişkileri, Selçukluların Cend bölgesindeki askerî başarılarının sonucu Sâmânîlerin girişimi ile başlamıştır.

Selçuklular ile Sâmânîler arasındaki ilişkilerin mahiyeti nedir?

Selçuklular ile Sâmânîler arasındaki ilişkiler, her şeyden önce karşılıklı çıkar ilişkisi üzerine kurulmuştur. Sâmânîler, doğudaki Karahanlıların ve diğer Türk topluluklarının saldırılarına karşı ülke sınırlarının korunması karşılığında Selçuklulara Buhara yakınlarında bulunan Nur kasabasını vermişlerdir. Selçuk Bey, oğlu

Arslan Bey'in idaresi altında bir Türkmen topluluğunu Sâmânîlere yardıma göndermiş, bunlar da 985-986 yıllarında Nur kasabası yöresine gelerek yerleşmiştir.

Sâmânîlerin Selçuklularla yapmış oldukları ittifak amacına ulaştı mı?

Karahanlıların 999 yılında Buhara'yı ele geçirerek Sâmânîleri ortadan kaldırması, Selçuklu desteğinin Sâmânîleri ayakta tutmaya yetmediğini gösterir. Ancak Sâmânî şehzadesi İsmail el-Muntasır'ın hapis tutulduğu Özkend Hapishanesi'nden kaçıp Sâmânî Devleti'ni yeniden diriltme çabası sırasında Arslan Bey'in yardımları Karahanlılar ile yaptığı savaşlarda belirleyici oldu. İsmail el-Muntasır, Arslan Bey'den aldığı destek ile 1002, 1003 ve 1004 yıllarında arka arkaya Karahanlı kuvvetlerini mağlup etti. Bu başarılı savaşlarda alınan ganimetlerden sonra Arslan Bey'in Nur yöresine çekilmesi ve 1005 yılında yapılan savaşta İsmail el-Muntasır'ı yalnız bırakması, bu Sâmânî Devleti'nin yeniden canlandırılma çabalarının bitmesine ve şehzadesinin hayatına mal oldu. Fakat Sâmânî Devleti'nin yeniden var olma mücadelesini beş yıl daha sürdürebilmesinde Selçukluların önemli katkısının olduğu aşikardır.

Sâmânîlerin yıkılışından sonra Selçuklular ne yaptılar?

Sâmânîleri yeniden diriltme çabalarının sonuçsuz kalması üzerine, bölgede iki büyük devlet, Karahanlılar ile Gazneliler kaldı. Sâmânîlerin hüküm sürmüş olduğu Mâverâünnehr bölgesi Karahanlıların, Horasan ise Gaznelilerin hâkimiyetine girdi. Bu arada Selçuk Bey 1007 yılında vefat etti. Selçuk'un oğlu Arslan, ailenin hayattaki en büyük ferdi olması dolayısıyla Yabgu unvanını taşımaya başladı. Cend'de Selçuk Bey ile birlikte bulunan Selçuk Bey'in en büyük oğlu Mikail'in çocukları Tuğrul ve Çağrı beyler de amcalarının ailenin büyüğü olarak "reis" olmasına rıza gösterdiler ve ona saygıda kusur etmediler.

Tuğrul ve Çağrı beyler, dedelerinin vefatından sonra Cend'de uzun süre kalmadılar, maiyetleri ve ağırlıklarıyla Buhara yöresine

göç ettiler. Böylece Selçuk Bey'in bütün aile fertleri ve bağlıları Mâverâünnehr'e, yani Karahanlılara ait bir bölgeye geçmiş ve orada yerleşmiş oluyorlardı. Aynı bölgede bulunmalarına rağmen, bundan sonraki süreçte Arslan Yabgu ile Mikail'in çocukları Tuğrul ve Çağrı beylerin güçlerini birleştirmeyip ayrı ayrı hareket ettikleri görülüyor.

Daha önce Sâmânîlerin saflarında yer alarak savaştıkları Karahanlıların teb'ası haline gelen Selçuklular, yeni hâkimlerinin dikkatini ve düşmanlığını üzerlerine çekmemek için bir süre sessiz kaldılar. Ancak her geçen gün biraz daha kuvvetlendiklerini fark eden Karahanlılar, onları kontrol altına almaya çalıştılar. Tuğrul Bey'in kısa bir süre tutsak da alındığı bu süreçte baskılarını daha da artırdılar. İki kardeş ve maiyetindekiler Semerkand taraflarına çekildiler ve bundan sonra ne yapmaları gerektiği hususunu görüştüler. Karahanlılar kendilerinden çekiniyor ve onlara hayat hakkı tanımak istemiyorlardı. Kendi aralarında yaptıkları müzakerenin sonucunda Tuğrul Bey'in muhtemel saldırılardan korunmak amacıyla bir süreliğine ulaşılması güç çöllere çekilmesine, Çağrı Bey'in de kendilerine emin bir yurt bulma arayışına girişmesine karar verdiler. Genel kabul gören görüş, Çağrı Bey'in bu kararın alınmasından sonra Anadolu'ya bir keşif seferi düzenlediğidir.

Sözü edilen keşif seferini değerlendirebilir misiniz?

Kaynaklarda yer alan kayıtlara göre Çağrı Bey, sayısı ile ilgili farklı rakamlar bulunan bir birlik ile Mâverâünnehr'den hareket edip Horasan'ı geçmiş ve Vaspurakan bölgesine girmiştir. Ermeniler, Kral Senekerim'in oğlu David ve kralın komutanı Şapuh ile Becni Kalesi kumandanı Vasak yönetimindeki kuvvetlerle Türklere karşı koymaya çalışmışlar, ancak bozguna uğramaktan kurtulamamışlardır. Çağrı Bey, mahalli Ermeni kuvvetlerini mağlup ettikten sonra ciddî bir engelle karşılaşmadan bölgede bir süre dolaşmış ve birçok ganimet topladıktan sonra geri dönerek, Gazneli topraklarında kendilerini yakalamak için sıkı tedbirler alınmasına rağmen, Mâverâünnehr'e ulaşabilmiştir.

Bununla birlikte, Çağrı Bey'in binlerle ifade edilen bir atlı birlik ile yaklaşık iki bin kilometrelik mesafeyi geçerek Van Gölü yöresine gelmesi, burada savaşlar yaptıktan sonra bölgede bir süre dolaşması ve dönüşte kendilerini yakalamak için bekleyen Gazneli Mahmud'un Tus valisi Arslan Câzib'den, askerleriyle birlikte tüccar kılığına girerek kurtulup Mâverâünnehr'e ulaşması oldukça zor görünmektedir. Ayrıca, Çağrı Bey'in verdiği, *"Bu bölgede bize karşı koyacak bir güce rastlamadım"* raporuna rağmen, Karahanlı ve Gaznelilerin baskıları karşısında Anadolu'ya geçmeyi denemeyip Mâverâünnehr bölgesinde yıllarca ağır şartlara katlanmaları, seferin gerçekleşmiş olması hususunda akıllarda soru işaretleri uyandırmaktadır.

Tuğrul ve Çağrı beyler bunları yaşarken, amcaları Arslan Yabgu ne yapıyordu?

Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı beyler bunları yaşarken, ailenin büyüğü Arslan Yabgu, yeğenlerinden bağımsız hareket ediyordu. Karahanlı hanedanı mensuplarının Mâverâünnehr'deki iktidar mücadelelerine dahil olan Arslan Yabgu'nun gün geçtikçe askerî gücünü arttırması, Gazneli Mahmud ile Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han'ın dikkatini çekti. İleride kendileri için tehlikeli bir güç olmasından endişe ettikleri Arslan Yabgu'yu etkisiz hale getirmek hususunda anlaştılar.

Taraflar arasında gerçekleşen mutabakata göre, Horasan ve Harezm Gaznelilerin kontrolünde olacak, Şark ülkeleri Karahanlılara verilecek ve Ceyhun Nehri iki devlet arasında doğal sınır kabul edilecekti. Ayrıca Buhara civarında hüküm süren Karahanlı Ali Tegin'in hâkimiyetine son verilecek, gün geçtikçe tehlikeli olmaya başlayan Selçuklular da Horasan'a nakledilecekti. Gazneli Mahmud, antlaşma hükümlerine göre kendi payına düşeni yaptı. Semerkand'ta huzuruna çağırdığı Arslan Yabgu ile oğlu Kutalmış'ı hile ile yakalattı. Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerden yaklaşık 4 bin çadırlık halkı aynı yıl içerisinde Horasan'a nakletti.

1028 yılına gelindiğinde Gazneli Mahmud, yerli halkın şikayeti üzerine Arslan Yabgu'ya bağlı bu Türkmenler üzerine ordu sevk etti. Çeşitli bölgelere dağılan bu Türkmenlerin bir kısmı da bu baskından sonra Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya geldi. Diğer taraftan babasıyla birlikte tutsak alınan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış bir yolunu bulup kaçarken, babası da Hindistan'daki Kalincar Kalesi'nde hapsedildi ve 1032 yılında orada vefat etti.

Arslan Yabgu'nun tutsak alınmasından sonra Tuğrul ve Çağrı beyler Mâverâünnehr'de neler yaşadılar?

Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından esir edilerek Hindistan'daki Kalincar Kalesi'ne gönderilmesinden sonra Selçukluların rakipsiz liderleri haline gelen Tuğrul ve Çağrı beyler, Mâverâünnehr'de kendine hâkimiyet sahası arayan Karahanlı şehzadesi Ali Tegin tarafından, tıpkı amcaları gibi kendisi ile birlikte hareket etmeye zorlandılar.

İlk etapta tıpkı Arslan Yabgu ile olduğu gibi, anlaşmak istediği ve buna dönük girişimlerde bulunduğu, kendilerine yurt ve hâkimiyet teklifleri gönderdiği Selçukluları bu şekilde ikna edemeyince amcalarını Yabgu ilan ederek aralarında ikilik yaratmaya çalışan Ali Tegin, hedeflerinde başarılı olamayınca Selçuklularla silahlı mücadele etme kararı aldı. Komutanlarından Alp Kara Bârânî'yi Selçuklular üzerine gönderdi ve onlara büyük kayıplar verdirdi. Fakat kısa sürede toparlanan Selçuklular, 1030 yılında saldırıya geçerek başta Alp Kara ve başka önemli komutanlar olmak üzere, Ali Tegin'in askerlerinden binin üzerinde kişiyi öldürdüler. Büyük bir öfkeye kapılan Ali Tegin, askerlerinin intikamını almak üzere Selçuklulara karşı yeni bir saldırı hareketi başlattı. Bu saldırılardan dolayı çok büyük kayıplar veren Selçuklular, 1032 yılında yurtlarını terk etmek zorunda kalarak Harezm bölgesine çekildiler.

Selçuklular, Harezm bölgesinde nasıl karşılandılar ve burada bulundukları süre boyunca ne yaptılar?

Gazneliler Devleti vezirinin aracılık etmesiyle Harezm valisi Altuntaş tarafından sınır bölgesi Darhân'a yerleştirilen Selçuklular, Gazneli Mahmud'un ölümünden sonra başlayan taht kavgaları çerçevesinde önce Ali Tegin ile ittifak kuran, ancak tahtı ele geçirdikten sonra Altuntaş'ı onu ortadan kaldırmak üzere Buhara seferine memur eden Sultan Mesud'un tavrı üzerine, kaynakların ifadesiyle, Ali Tegin tarafından "tatlı söz ve gümüş" ile Gaznelilere karşı kendi yanında yer almaya ikna edilmişlerdir. 1032 yılında Altuntaş ile Ali Tegin arasında cereyan eden Debûsiye Savaşı'nda müttefikleri ile birlikte hareket eden Selçuklular, Altuntaş'ın bu savaş sırasında ölmesi üzerine oğlu Harun ile Ali Tegin arasında kurulan yeni Gazne karşıtı ittifaka dâhil olmuşlar, Harun tarafından Ceyhun kıyısındaki Ribât Mâşa'ya yerleştirilmişlerdir. Onlar burada eski düşmanları Cend Emiri Şah Melik tarafından baskına uğratılarak çok büyük kayıplara maruz bırakıldılar. Şah Melik tarafından kendilerine uygulanan katliamın ardından, artık Harezm ve Mâverâünnehr bölgelerinde kendilerine hayat hakkı tanınmadığını anlayarak Horasan'a göç etmeye karar verdiler.

Selçukluların, Mâverâünnehr ve Harezm bölgelerinde bulundukları süreçte Karahanlılarla olan ilişkileri nasıl değerlendirilebilir?

Selçuklular, tarihsel olayların gidişatından da açıkça anlaşıldığı üzere, tıpkı daha önce Sâmânîler devrinde olduğu gibi, Mâverâünnehr bölgesinde egemen olan güçle iyi geçinmek ve onların gazabına maruz kalmamak adına Karahanlılara tâbi olmak istemiş; ancak Karahanlılar, Selçukluları kendileri için bir tehdit olarak görüp sürekli onları yok etmeye çalışmışlardır. Selçuklular ile Karahanlılar arasındaki iyi ilişkiler, genellikle merkezle sorunlar yaşayan Karahanlı hanedan mensupları ile Selçuklular arasında kurulabilmiştir ve genellikle de konjonktüreldir.

Gazneli Sultan Mesud'un Selçukluların Horasan bölgesine gelmelerine tepkisi ne oldu?

Tuğrul ve Çağrı beyler, 1035 yılında Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a geldiklerinde Sultan Mesud'a bir mektup göndererek, askerî hizmet karşılığında kendilerine yerleşebilecekleri bir yurt gösterilmesini istediler. Daha önce Gazneli Mahmud zamanında Arslan Yabgu Oğuzları'nın Horasan bölgesine yerleştirilmesinin sonucunda ortaya çıkan sorunları göz önünde bulunduran Sultan Mesud, Selçukluların talep ve önerisini sert bir şekilde reddetme yoluna gitti. Önerilerine cevap olarak, üzerlerine Hâcib Beydoğdu kumandasında büyük bir ordu gönderdi. Hâcib Beydoğdu kumandasındaki Gazne ordusu, başlangıçta bazı başarılar elde etmesine rağmen, 1035 yılının Temmuz ayında ağır bir hezimete uğradı. Ganimet olarak daha önce bir arada görmedikleri miktarda hazine elde eden Selçuklular, Sultan Mesud'a haber gönderip ondan özür dileyerek nefsi müdafaa için savaşmak zorunda kaldıklarını ifade ettiler ve daha önce istemiş oldukları yurtları sultandan bir kez daha istediler. Bunun üzerine Sultan Mesud, Selçuklu reislerine hil'at, sancak ve menşur gönderip kendilerine dihkân unvanı vererek talep ettikleri yurtları onlara bıraktı. Merv valisi, Sultan tarafından kendilerine bağışlanan hâkimiyet alametlerini 29 Temmuz 1035 tarihinde bir merasim alayı ile Selçuklulara gönderdi.

Anlaşıldığı kadarıyla bu şekilde Selçuklular ile Gazneliler arasında bir uzlaşma zemini oluştu. Bu tablo ne kadar sürdü, kalıcı oldu mu?

Selçuklular ile Gazneliler arasındaki uzlaşma, kısa bir süre sonra ortaya çıkacağı gibi, kalıcı değildi. Anlaşma, Gazneliler ile Selçuklular arasında bir güven ortamı oluşturamamış, bir anlamda aralarında imzalanan geçici bir ateşkese dönüşmüştü. Selçuklular sultanın kendilerine gönderdiği "hâkimiyet alametleri" ile alay ediyor, Gazneliler de Selçukluların pek de güvenilir olmadığını düşünüyordu. Öte yandan kitleler halinde bölgeye göç eden Türkmenlerle sayıları artan ve yine yer darlığı çeken Selçuklular, artan nüfusu öne sürerek kendileri için yeni yerleşim alanları talep ettiler. Bu teklife çok kızan Sultan Mesud, bu defa Selçukluları

bütünüyle yeryüzünden silmek amacıyla hazırladığı büyük bir orduyu Selçuklular üzerine sevk etti.

Sübaşı komutasındaki Gazneli ordusu, Selçuklular karşısında başlangıçta bazı başarılar elde etmeyi başardıysa da, 1038 yılının Mayıs ayında büyük bir hezimete uğradı. Serahs Savaşı olarak bilinen bu savaş sırasında ve bu savaştan önceki süreç içerisinde hantal Gazneli orduları vur-kaç taktiği ile savaşan kıvrak Selçuklu kuvvetleri karşısında nihâî kertede mağlubiyete uğramaktan kurtulamadılar.

Gaznelilerin uğradığı bu yenilgilerin, özellikle Sultan için psikolojik anlamda bir yıkım olduğunu söylemeye gerek yoktur. Sultan Mesud'un korktuğu başına gelmiş; Selçuklular karşısında peş peşe alınan mağlubiyetler, Gazneliler üzerinde, üstesinden gelinmesi pek de kolay olmayan bir başarısızlık duygusu yaratmıştır. Serahs Savaşı'ndan sonra artık iyice kendilerine güvenmeye başlayan ve sahip oldukları güç konusunda belirli bir bilinç düzeyine erişen Selçuklular, daha bağımsız bir tavır sergilemeye başlama noktasında tereddüt etmediler. Nişâbur'a giden Tuğrul Bey burada sultan gibi davranarak *dîvân-ı mezâlîm*de halkın şikayetlerini dinledi.

Dandanakan Savaşı

Serahs Savaşı'ndan sonra Selçuklular ile Gaznelileri hızla "nihâî bir savaşa" sürükleyen süreçte neler yaşandı?

Serahs Savaşı'ndan sonra Selçukluların bağımsız hareket etmeye başladıklarını ifade etmiştik. Onlar artık bağımsızlıklarını elde ettikleri düşüncesiyle hareket ediyor, sosyal ve siyasal faaliyetlerde bulunuyorlardı. Tuğrul Bey Nişâbur'da sultan gibi faaliyet göstererek mezalim mahkemelerine başkanlık ederken, Çağrı Bey de Tâlekân, Fâryâb ve Şâpûrgan taraflarına seferler düzenliyordu. Sultan Mesud tarafından hazmedilmesi mümkün olmayan bu manzara, Gaznelilerin en başından beri engel olmaya çalıştıkları durumdu. Dolayısıyla son bir kez ve bütün imkânlarıyla Selçukluları

durdurmaya çalışacaklardı. Nitekim çalıştılar da... Sultan Mesud, döneminin standartlarının üzerinde olduğu anlaşılan büyük bir ordu ile Selçukluları yok etmek üzere harekete geçti. Takvimler 1039 yılının Mayıs ayını göstermekteydi. İlk çatışmalarda kalabalık Gazneli ordusu karşısında dayanamayan Selçuklular, kısa sürede bozularak çöllere çekilmek zorunda kaldılar.

Selçuklu kuvvetleri ile Gazneli ordusunu kıyaslayacak olursak ortaya çıkan manzara ne olur?

Selçukluların giderek güçlendikleri bir gerçekse de, başta filler olmak üzere, ağır silahlara ve on binlerce askere sahip bulunan Gazneli ordusu, her hâlükârda Selçuklular karşısında açık ara bir üstünlüğe sahipti. Güç açısından muhtemelen aralarında bir kıyas yapmak bile mümkün değildi. Fakat iki ordu arasında yapısal bir fark vardı. Selçuklu ordusu temel anlamda süvari ağırlıklı olup süratli manevra kabiliyetine sahip hafif birliklerden oluşmaktayken, Gazneli ordusu ise güçlü ama hantal, sayıca çok ama yavaştı. Manevra kabiliyeti düşüktü ve çok sayıdaki fil de orduyu iyice yavaşlatmaktaydı.

1039 yılı Mayıs ayında başlayan ve Dandanakan Savaşı'yla sonuçlanan süreçte neler yaşandı?

Öncelikle, Gazneli ordusunun hesapsız gücü karşısında Selçukluların endişelendiklerini belirtelim. Hatta Tuğrul Bey'in de dâhil olduğu ileri gelen birçok Selçuklu beyi geri çekilmenin kendileri için daha doğru olacağı inancındaydılar. Fakat Çağrı Bey'in yönlendirmeleri ve yoğun ısrarları ile geri çekilmek yerine vur-kaç taktiği ile mücadele etmeye karar verdiler. Gazneli ordusuna planlı baskınlar düzenleyerek kayıplar verdirecek, su kuyularını tahrip edip düşman ordusunu susuzlukla dize getireceklerdi. Nitekim çok vakit kaybetmeden planlarını yürürlüğe koydular. Bir yandan süratli bir şekilde kendilerine katılan konar-göçer Türkmenlerle güçlenirken, öte yandan günden güne Gazneli ordusunu eritmeye başladılar. Kuyuların Selçuklu süvarileri tarafından kullanılmaz hale gelme-

sinden dolayı günlerce susuzluk çeken Gazneli Mesud'un askerleri psikolojik anlamda yıkımın eşiğine sürüklenmişlerdi. Fakat şunun da altını çizmek gerekir: Dandanakan Savaşı'ndan önceki uzun sayılabilecek savaş öncesi süreçte Gazneliler her ne kadar çok zor durumlara düşmüşlerse de, zaman zaman Selçuklulara karşı hatırı sayılır başarılar da elde etmiş, onlara önemli kayıplar verdirmeyi başarmışlardır.

Dandanakan Savaşı ne zaman ve nasıl oldu? Savaşın belirleyici unsuru ne olmuştur?

Selçuklular ile Gazneliler arasında yaklaşık bir yıl devam eden yıpratıcı vuruşmalar ve her iki tarafa da önemli kayıplar yaşatan çatışmalara eklenen susuzluğun, savaşın belirleyici unsuru olduğunu söylememiz mümkündür. Şöyle ki: Gazneliler, Merv ve Serahs arasında Selçuklularla kıyasıya savaşırken, muzdarip oldukları susuzluğun üstesinden gelebilmek amacıyla kuyuları bol olan Dandanakan Hisarı'na doğru ilerlemeye başlamış, ancak Selçukluların onlardan önce davranarak kuyuları tahrip etmesi üzerine hayal kırıklığına uğrayarak daha ileride bulunan Merv'e yönelmişlerdi. Bu sırada sürekli tekrarlanan Selçuklu baskınları ordunun düzeninin bozulmasına neden oldu. Dandanakan denilen yerde Selçukluların saldırısına uğrayarak üç gün boyunca devam eden savaşın sonunda açlık, susuzluk, yorgunluk ve fikir ayrılıkları ile iyice tükenen Gazneliler mağlup oldular. Başta Hâcib Beydoğdu olmak üzere, ileri gelen birçok askerin savaş meydanından kaçmayı tercih etmesi nedeniyle ordunun kanatları aniden çökerek işlevini yitirdi. 23 Mayıs 1040 Cuma günü, meydanda Gazneli ordusundan hiçbir eser kalmamıştı. Gazneliler, korkunç bir mağlubiyete uğrarken, Selçukluların eline çok miktarda hazine ve silah geçti.

Dandanakan Savaşı'nın sonuçlarını nasıl değerlendirmek gerekir?

Dandanakan zaferi, Selçukluların Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinden sökülüp atılamayacaklarının göstergesi oldu. Bu

savaşta Gaznelileri çok ağır bir mağlubiyete uğratan Selçuklular, Serahs Savaşı'ndan sonra ilk pratiklerini gerçekleştirdikleri devletlerini kurdular. Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinin egemenliği, daha önce Sâmânîlerin ve Karahanlıların elinden çıkarak Gaznelilerin eline geçtiği gibi, bu sefer de yeni bir hanedanın, Selçukluların eline geçti. Bölgede yeni bir iktidar yapısı oluşmaya, yeni bir devlet inşâ edilmeye başlandı. Yengikent'ten Cend'e göçen Selçuk Bey'in torunları, Dandanakan zaferinden sonra yüzyılları biçimlendirecek yeni bir devrin tohumlarını attılar. Bu zafer, Selçukluların, varolma haklarını bileklerinin gücüyle elde ettikleri bir dönüm noktası oldu.

Bağımsızlık

Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçukluların ilk girişimi ne oldu?

Dandanakan'da büyük bir zafer kazanan ve yıllardan beri karşılarında varolma savaşı verdikleri düşmanlarını artık kendileri için bir tehlike olmaktan çıkaran Selçuklular, savaşın hemen ardından çatışmaların olduğu meydanda bir çadır ve taht kurarak Tuğrul Bey'i tahta oturttular. Selçuk Bey'in küçük torunu, Türkmenler tarafından "Horasan Sultanı" nâmıyla selamlandı. Bu merasim, bir bakıma, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde on yıllardır konar-göçer ve güven duygusundan yoksun tekinsiz bir hayat süren Selçukluların bağımsızlık ilanlarıydı. Nitekim onlar da Türkistan hükümdarlarına ve Abbâsî Halifesi'ne fetihnâmeler göndererek bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Hilâfet makamına gönderilen fetihname ne ifade etmekteydi?

Abbâsîler, daha doğrusu Hilâfet kurumunun bizatihi kendisi, Ortaçağ İslâm dünyasında siyasal iktidarlarının meşruiyet kaynağı ya da siyasal meşruiyetin onay makamı olarak önemli bir konuma sahipti. Bundan dolayı Selçukluların bağımsızlık ilanından sonra ortaya koydukları ilk faaliyetlerden biri olarak Bağdat'a fetihnâme gönderip Halife'den onay talebinde bulunmaları son derece anlaşılır

bir husustur. Nitekim Selçuklular, taleplerini meşrulaştırabilmek için, fetihnâmede, tabir yerindeyse, neden "siyasal bir iktidar odağı" olmaları gerektiğini de Bağdat'a bildirmişlerdir. Yürütmüş oldukları mücadelenin neden "haklı bir mücadele olduğunu" Halife'ye anlatmışlar, hükümranlığın kendilerine ait kalıtsal bir hak olduğunu savunmuşlardır.

Selçukluların Abbâsî Halifesi'ne sunmuş oldukları meşruiyet gerekçesi neydi?

Tuğrul Bey'in tahta geçmesi ve sultan olarak tanınmasıyla bağımsız bir siyasal teşekkül haline gelen Selçuklular, Ebû İshak el-Fukâi ile birlikte Abbâsî Halifesi'ne göndermiş oldukları mektupta Gaznelilerin kendilerine yapmış oldukları zulümlerden ve haksızlıklardan bahsetmişler; kendilerininse aksine zulmü kaldırarak adaleti tesis ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Öte yandan Gazne sultanlarının atalarının köle olduğunu, kendilerininse "hükümdar soyundan geldiklerini" eklemişler, hiçbir zaman Hilâfet makamına karşı gelmediklerini ve gelmeyeceklerini de belirtmişlerdir. Görüldüğü gibi, Selçukluların mektubunda, adaletin tesisi, hükümdar soyundan gelmenin önemi ve Halife'ye sadık olmak üzere üç temel noktaya vurgu vardır. İlk ikisi klasik Türk siyasetinin de belirleyici unsurları olan bu üç temel nokta, buraya dikkat çekmek isteriz, gerek Emevîler gerekse Abbâsîler döneminde İslâm ülkesindeki siyasal meşruiyetin temel düşünsel kaynaklarına işaret eder.

Selçukluların fetihnâmeler dışında ortaya koymuş oldukları bağımsızlık göstergeleri nelerdir?

Nişâbur merkez olmak üzere devletlerini kuran (1042 yılında Tuğrul Bey adına Rey'de basılmış olup günümüze kadar ulaşan bir sikkeden anlaşıldığı üzere bir süre sonra başkent Rey'e taşınacaktır) Selçuklular, kuruluşu ilan eden fetihnâmelerin yanı sıra sultan ilan ettikleri Tuğrul Bey adına hutbe okutmuşlar, sikke kestirmişler, nevbet çaldırmışlar, yerel hanedanlarla tabiiyyet anlaşmaları yaparak onlardan vergi toplamışlar ve en önemlisi de

(örneğin vezir tayin etmek gibi) devletin bürokratik kurumlarını inşâ etmişlerdir.

Devletin kuruluşunun ardından gerçekleştirilen ilk düzenlemeler neler olmuştur?

Öncelikle şunun altı çizilmelidir ki, Selçuklular, bağımsızlıklarını ilan etmelerinden, yani Dandanakan Savaşı'ndan hemen sonra klasik Türk geleneğine uygun bir biçimde, hâkim olunan ve olunması hesaplanan bölgeleri hanedan üyeleri arasında paylaştırmışlar ve fetih girişimleri bu çerçevede başlamıştır. Söz konusu paylaşım programı dâhilinde, Sultan Tuğrul Bey, devlet merkezi ilan edilen Nişâbur'u ve batıya doğru fethedilecek bölgeleri kendisi almış; devletin kuruluşunda en az kendisi kadar emeği geçen Çağrı Bey'e de Merv merkez olmak üzere Serahs ve Belh de dâhil Gazne'ye kadar uzanan bölgeleri vermiştir. Öte yandan Yabgu unvanını koruyan İnanç (Musa) Bey'e de merkez Herat olmak üzere Büst, İsfizar ve Sistan'a kadar uzanan bölgeler düşmüştür. Çağrı Bey ile İnanç Bey'e kendi adlarına hutbe okutmak, sikke kesmek ve üç kez olmak koşuluyla nevbet çaldırmak (Sultan beş kez çaldırırdı) hakları tanınarak muhtariyet verilmiş, ancak Kuhistan bölgesine gönderilen İbrahim Yınal ile Gürgan ve Damgan bölgelerinin kontrolü için atanan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a belki bir tür "valilik" şeklinde görülebilecek "merkeze tam bağımlı bir idari statü" verilmiştir. Sultan, töresel hukukun köklü normlarından dolayı önemli ölçüde muhtar idari yapılanmalar kurmalarına göz yumulan büyük beyler ve tam bağımlı atanmış beyler tarafından başlatılan ilk Selçuklu fetihleri, sözünü etmiş olduğumuz bu bölgelerde adı geçen beyler tarafından kurulan çekirdek birimlerin farklı yönlere doğru ilerlemeleri biçiminde organize edilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti tarihinde kaç sultan hüküm sürmüştür? Bunlar kimlerdir?

Büyük Selçuklu Devleti tarihinde, Sultan Sancar ile birlikte sona eren "bölgesel güç" durumundan sonra, deyim yerindeyse bağımsızlaşan meliklikleri bir kenara bırakırsak, on hanedan mensubu tahta çıkmıştır. Bunlar, kronolojik bir sıra ile söylersek, Tuğrul Bey, Süleyman b. Çağrı, Alparslan, Melikşah, Mahmud, Berkyaruk, Muhammed Tapar, Mahmud ve Sancar ile onun esareti döneminde hükümdarlık yapan Süleymanşah b. Muhammed ile Mahmud b. Arslan Han'dır. Bu hükümdarlar içerisinde, gerek hâkimiyet dönemleri gerek siyasal faaliyetleri açısından altı tanesi ön plana çıkar.

Tuğrul Bey

Çağrı Bey ile olan liderlik ilişkisi içerisinde Tuğrul Bey'in konumu nasıl tarif edilebilir?

Tuğrul Bey, Selçuk Bey'in oğlu olup Cend bölgesindeki cihâd eylemleri sırasında şehit olan Mikâil'in iki oğlundan biridir. Dedeleri Selçuk Bey'in vefatından sonra ağabeyi Çağrı Bey ile birlikte Selçukluların ana gövdesinin idaresini üstlenmiştir. İki kardeş Mâverâünnehr bölgesinde amcaları Arslan Yabgu'dan bağımsız olarak siyasal faaliyetlerde bulunmuşlar, yanlarındaki Oğuzlar ile birlikte 1040 yılına kadar zorlu bir varolma mücadelesi içinde olmuşlardır. Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen bu süre içerisinde iki kardeş birlikte hareket etmiş; Çağrı Bey, yaşça kendisinden küçük olmasına rağmen liderlik noktasında Tuğrul

Bey'in öne çıkmasına muhalif olmak bir tarafa, bu konuda kendisine destek olmuştur.

Tuğrul Bey, her zaman ağabeyinin hürmet ve sadakatine mazhar olmuştur. Karahanlılar tarafından esir alındığında Çağrı Bey tarafından kurtarılmış, Dandanakan Savaşı'ndan sonra da denilebilir ki onun desteğiyle sultan ilan edilmiştir. Bununla birlikte iki kardeş arasındaki ilişkinin mahiyeti üzerine söz söylemek çok da kolay değildir. Çünkü iki kardeş arasındaki ilişkiler, bir tâbi-metbû ilişkisinden ziyade bir tür ortaklık ilişkisidir. Özellikle Selçukluların kuruluş döneminde kazanılan savaşların ve elde edilen zaferlerin neredeyse bütünüyle Çağrı Bey'in askerî dehasının bir ürünü olduğunu düşündüğümüzde, tam da bundan dolayı, Selçukluların erken dönemindeki liderlik yapısını bir tür "ikili liderlik" olarak görmek isteyen kimi araştırmacıların yaklaşımlarının anlaşılır olduğunu görürüz.

Bu çerçeveden bakıldığında Çağrı Bey'in askerî lider, Tuğrul Bey'in de siyasi lider konumunda olduğunu düşünebiliriz. Fakat son tahlilde, iki kardeş arasındaki kişisel ilişki bütünüyle aydınlatılmış olmadığı için her yönüne vâkıf olmamız bütünüyle mümkün değilse de, daha açık bir söylemle, ikisi arasında yapılmış olması muhtemel bir ahitleşmeden ya da bizim bilemediğimiz başka bir nedenden dolayı da olsa, sultanın Tuğrul Bey olmasından da açıkça görüleceği üzere, iktidar terazisinin küçük kardeşin tarafına bakan yönü daha ağırdı. Bunun nedeni konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değilse de, en muhtemel neden, Tuğrul Bey'in bir varisinin olmaması, dolayısıyla saltanatın doğal olarak Çağrı Bey'in soyundan gelecek olan hanedan mensupları üzerinden devam edecek olmasıdır.

Tuğrul Bey'in saltanatı dönemindeki ilk faaliyetleri nelerdir?

Tuğrul Bey tahta oturduğu zaman ilk iş olarak kurumsallaşmaya dönük faaliyetler içerisinde olmuştur. Bu çerçevede, örneğin ilk vezirin atanması, başta para basmak olmak üzere siyasal egemenliğin semboller üzerinden simgeselleştirilmesi, bölgede egemenlik

süren siyasal yapılanmalarla ilişki kurulması ve fethedilen yerlere merkeze bağlı valilerin tayin edilmesi gibi adımlarla bürokratik kurumların temelleri atılmıştır. Yine Rey'deki eski hükümdarlık sarayını yıkarak kendisi için bir saray inşâ ettiren Sultan, bu şekilde devletin merkezileşmesi yolundaki ilk adımlardan birini daha atmıştır. Öte yandan Dandanakan Savaşı'ndan sonra yapılan "iş bölümü" doğrultusunda fetih hareketleri hızlanmış, Selçukluların hâkimiyet alanları hızla genişlemeye başlamıştır. Doğu'da Gazneli ve Karahanlı kalıntılarını silerek Belh ve güneyde de Buveyhî iktidarını parçalayarak Kirman bölgelerine kadar yayılan Selçuklu birlikleri, bir yandan kuzeyde Şah Melik'i saf dışı bırakıp Harezm bölgesini işgal ederken, diğer yandan da Anadolu içlerine doğru sokulmaya başlamıştır. Ayrıca Tuğrul Bey'in erken sultanlık dönemlerindeki faaliyetlerinden biri de, Selçukluların günden güne güç kazanmaları ile Türkmenler için bir çekim merkezi haline gelmeleri, bunun sonucunda da yoğun bir göç ve katılımla karşı karşıya kalmalarının sonucunda yeni gelen yoğun Türkmen kitlelerine yurt bulma, onları sevk, iskan ve idare etme çabalarıdır.

Türkistan'dan gelen yoğun Türkmen nüfusunun yeni bir siyasal yapılanma olan Selçukluların toplumsal yapısına entegrasyonunda yaşanan sorunları aşabilmek için Tuğrul Bey ne tür girişimlerde bulundu?

Henüz yeni kurulmuş bir devlet olarak Selçukluların hâkimiyet kurdukları alanlarda kökleşmiş bir idari yapılanma inşâ etme süreçleri tamamlanmamışken, Horasan'a akan yoğun konar-göçer nüfusun iskân edilmesinin başlı başına bir sorun teşkil ettiğine kuşku yoktur. Nitekim Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'ın, gönderdiği elçiler vasıtasıyla, İslâm ülkelerine gelen Oğuzların Müslümanlara büyük zarar verdiklerini, bundan dolayı da bunların istilasının önüne geçilmesi arzusunu Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e ilettiğini biliyoruz.

Daha önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine akınlarda bulunan Türkmenlerin bu bölgelerdeki faaliyetlerinin el-Cezire

bölgesindeki Müslümanları rahatsız ettiği, Selçukluların kontrolü dışında gelişen bu akınların bölgede yaşayanları huzursuz ettiği ve Diyarbekir Mervânî emirinin de Sultan'a elçi göndererek bu durumdan rahatsızlığını bildirip ondan bir çözüm üretilmesini istediği biliniyor. Buna karşılık Sultan da Mervânî emirine gönderdiği mektupta "konar-göçer Türkmenlerin gaza ve cihâd noktasında kullanılmasını" önererek artık bölgede zorunlu hale gelmiş olan "ortak yaşamın" kaçınılmazlığına işaret etmiştir. Ayrıca batı yönünde kendi başına hareket eden Türkmenlerin yanında, Kutalmış ve İbrahim Yınal gibi beylerin kumandasındaki Selçuklu birlikleri, 1045 ile 1050 yılları arasında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans kuvvetlerini mağlup ederek Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliğine büyük bir darbe indirmişlerdir.

Selçuklu yayılmasının İslâm dünyasında ilk etapta muayyen bir "istila" korkusu ürettiği ve bu korkunun Sultan'ın girişimleri ile kısmen bertaraf edildiği söylenebilir. Peki Bizans İmparatorluğu'na ait olan Doğu Anadolu bölgesindeki Selçuklu faaliyetlerinin Bizanslılar tarafındaki yansıması nasıl olmuştur?

Selçuklu birlikleri ile mücadele etmek ve onları durdurmak amacıyla görevlendirilen yerel Bizans birliklerinden, Selçuklu yayılmasının, Bizanslılar tarafından ilk etapta yerel kuvvetlerle aşılabilecek bir sorun olarak algılandığı ya da Balkanlar'daki Peçenek baskısı ve iç sorunlardan dolayı İmparator'un Doğu Anadolu'yu öncelikli mesele olarak görmediği sonucuna varabiliriz. Fakat nihâî kertede bir mücadele yapıldığını görmezden gelemeyiz. Bizanslılar, Selçuklu ilerleyişine karşı direndiler. Bölgedeki kale ve şehirler kısa aralıklarla karşılıklı olarak el değiştirdi ve Bizans ile Selçuklu arasındaki mücadele 1050 yılına kadar devam etti. Nihayetinde Bizans İmparatoru'nun talebi ve Mervânî Emiri Nasruddevle'nin aracılığı ile taraflar arasında pek de kalıcı olmayacak bir anlaşma yapıldı.

Tuğrul Bey, Bağdat seferi hariç tutulursa batı yönünde kaç sefer yaptı? Bu seferler hangi amaçlarla gerçekleştirilmiştir?

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1054 yılında Anadolu'ya gerçekleştirdiği ve Kafkaslar'a kadar uzandığı ilk seferin dışında, batı yönünde iki sefer daha yapmıştır. Bu seferlerin nedeni, Sultan'ın Bağdat'a gitmesinden sonra, bu seferin nedenlerinden de biri olan Türk asıllı despot şehir komutanı Arslan Besâsirî'nin şehirden kaçarak Kuzey Irak ve el-Cezire bölgelerinde karışıklıklar çıkarması, yerel idarecileri Selçuklular aleyhine kışkırtması ve buralardaki Sünnî-Şiî çatışmalarını tetiklemesidir. 1057 yılında Sincar yakınlarında Kutalmış önderliğindeki Selçuklu birliklerinin, Arslan Besâsirî tarafından organize edilen Şiî cephe tarafından mağlup edilmesi üzerine gerçekleştirilen ilk sefer, Besâsirî'nin Mısır'a kaçması, Kuzey Irak'ın Şiîlerden temizlenmesi ve itaatten çıkan Diyarbekir Mervânî Emirliği'nin yeniden kontrol altına alınması ile sonuçlanmıştır. İkinci sefer bir yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Sultan'ın Bağdat'a dönmesi üzerine, 1058 yılında kaçmış olduğu Mısır'dan geri gelen Besâsirî yine Kuzey Irak'ta karışıklıklar çıkarmış, ikinci kez harekete geçen Tuğrul Bey, Besâsirî ile müttefiklerini Nusaybin bölgesine kadar takip etmiştir. Her iki sefer de Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu ve el-Cezire bölgelerinin kontrol ve güvenliğinin sağlanması amacını taşımaktadır ve büyük ölçüde başarıya da ulaşmışlardır.

Tuğrul Bey'in kısa zamanda geniş alanlara uzanan fetihlerle birlikte kudretli bir hükümdar haline gelmesinin, egemenlik kurumunun iç dinamikleri sayılabilecek hanedan üyeleri üzerindeki yansıması neydi? Bütün hanedan mensupları, örneğin Çağrı Bey, Sultan'ın hükümranlığını kabul ediyor ve onun hâkimiyetine boyun eğiyor muydu?

Öncelikle altını çizelim ki, feodal bir yapıya sahip olan tüm topluluklarda olduğu gibi, iktidarın merkezileşme eğilimleri içine girdiği nokta siyasal anlamda krize neden olur. Süreç Selçuklularda da bu şekilde işlemiştir. Sultan Tuğrul Bey'in başkenti Rey'e naklederek burada kurumsal anlamda birtakım adımlar atması

ve daha sonra özellikle egemenlik sembolleri üzerinden iktidarını merkezileştirme faaliyetleri içerisine girmesi, hanedanın diğer üyelerinde rahatsızlık yaratmaya başlamıştır. Nitekim İbrahim Yınal, Resul Tekin ve Kutalmış gibi hanedan mensupları Sultan Tuğrul Bey'e dönük isyan girişimlerinde bulunmuş, ilk ikisinin girişimleri bertaraf edilirken, Kutalmış'ın isyanı Sultan'ın vefatından sonra Alparslan döneminde bastırılabilmiştir. Sultan'ı en çok uğraştıran isyan faaliyetleri üvey kardeşi İbrahim Yınal tarafından idare edilmiş olanlardır.

Tuğrul Bey'in merkezileşme faaliyetlerine dönük ciddi bir tehdit olarak ortaya çıkan İbrahim Yınal isyanlarından bahsetmek gerekirse ne söylenebilir?

Sultan Tuğrul Bey'in hâkimiyetine dönük ilk isyan hareketleri, üvey kardeşi İbrahim Yınal tarafından idare edilmiştir. Kendisine karşı birden fazla isyan girişiminde bulunan İbrahim Yınal, ilk isyanını 1050 yılında gerçekleştirmiştir. Sultan Tuğrul Bey'in, hâkimiyeti altında bulunan Hemedan ve Cibal bölgelerinin teslimini istemesi üzerine başkaldıran İbrahim Yınal, büyük bir ordu ile üzerine gelen Sultan karşısında dayanamayarak mağlup olmuş ve affedilmiştir. İbrahim Yınal'ın, 1055 yılında, Sultan'ın Bağdat'a gitme hazırlıkları yaptığı sırada başlattığı ikinci isyan girişimi de kısa sürede bizzat Sultan tarafından bastırılmış, isyankâr kardeş bir kez daha affedilmiştir. Fakat ilk Kuzey Irak seferi dönüşünde Musul Valiliği ile görevlendirilen İbrahim Yınal, 1058'de buradan Hemedan'a geçerek bir kez daha isyan bayrağını açmış, yaklaşık bir yıl sürdürdüğü isyanın sonunda, 3 Ağustos 1059'da Rey civarında mağlup edilerek "hanedan üyelerinin kanlarının akıtılmasını yasaklayan kadim Türk geleneğinden dolayı" yayın kirişi ile boğularak idam edilmiştir.

İbrahim Yınal tarafından idare edilen isyanlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurumsallaşma eğilimleri sergilediği bir dönemde ve doğrudan bu kurumsallaşma eğilimlerine dönük bir tehdit olması açısından önemlidir. Selçukluların devlet kurmasında en

büyük katkıyı sağlamış olan Türkmenler; ordu ve bürokrasinin kurumsallaşması, bu kurumsallaşma sürecinde İranlıların ve Türk kökenli gulâmların ön plana çıkması ve kendilerinin geriye itilmelerinden rahatsız olduklarından İbrahim Yınal'a aktif olarak destek vermişler, devletin bekası açısından ciddi bir tehlike arz etmişlerdir. İbrahim Yınal'ın isyanlarında ortaya çıkan bu ilk ciddi "iç tehlike"nin bir başka özelliği, Selçukluların gün geçtikçe güçlenmesi karşısında tedirgin olan Fâtımîler tarafından da desteklenmesidir. Şiî-Fâtımîler, Sünnî İslâm'ın hamisi olarak ortaya çıkan Selçukluların kendileri açısından bir tehdit olabileceğini düşünerek Büyük Selçuklular'ın henüz erken dönemde bölünerek etkisizleşmesini sağlayacağını umarak İbrahim Yınal'a destek vermişlerdir. Nitekim Sultan Melikşah döneminde Selçukluların Yakındoğu'da yürüttüğü faaliyetler, Fâtımîlerin öngörüsünün yanlış olmadığını da kanıtlamıştır.

Tuğrul Bey döneminde ortaya çıkan diğer isyanlar hangileridir?

Tuğrul Bey döneminde gerçekleştirilen diğer isyan faaliyetleri, Arslan Yabgu'nun oğulları olan Resul Tekin ile Kutalmış tarafından idare edilmiştir. Resul Tekin'in isyanı, sultanın 1057 yılında gerçekleştirdiği Kuzey Irak seferi sırasında gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey'in seferde olduğu sırada Basra, Ahvaz ve Şiraz taraflarını istila eden Kutalmış'ın kardeşi merkezî otoriteye başkaldırmış, ancak daha sonra Sultan tarafından üzerine gönderilen Hezaresb'e mağlup olarak başarısız olmuş, affedilmiştir.

Bir kez affedilmesine rağmen, anlaşıldığı kadarıyla davasından vazgeçmemiş olan kardeşi Resul Tekin ile birlikte isyan eden Arslan Yabgu'nun diğer oğlu Kutalmış'ın, bizzat isyana kalkışmadan önce İbrahim Yınal'ı desteklediğine dönük rivayetler vardır. Dedeleri Selçuk'un vefatından sonra ailenin en büyüğünün babası Arslan Yabgu olmasından hareketle saltanat davasına kalkışan Kutalmış, Tuğrul Bey'in vefat ettiği 1061 yılında, Selçuklu veziri Amidulmülk'ün

baskısı altında çekildiği Cibâl'deki Girdkûh Kalesi'nde mücadelesine devam etmekteydi.

Tuğrul Bey'in Arslan Besâsirî ile mücadelesi nasıl sonuçlandı?

Tuğrul Bey'in Hemedan'da İbrahim Yınal ile mücadele etmeyi sürdürdüğü sırada yeniden toparlanan Arslan Besâsirî 1058'de Bağdat'a yürümüş, beyaz Şiî bayrakları ile girdiği şehirde Abbâsî Halifesi'ni esir ederek Cuma hutbesini Fâtımîler adına okutmuştu. Bu sırada şehirde Şiî ezanları okunmaya başlanmış ve yine Fâtımî Halifesi adına para basılmıştı. Sünnîlere akla hayale gelmeyen zulümler yapılmış, halifenin veziri işkenceyle katledilmişti. Öte yandan Sultan Hemedan'da üvey kardeşi tarafından kıstırılmıştı ve eli kolu bağlıydı. Vezir Amidulmülk ile Tuğrul Bey'in eşi şehirden son anda ayrılarak Rey'e geçmiş, Hatun'un çabasıyla önüne geçilebilmiş olsa da, vezirin, sultanın yerine oğlu Enuşirvan'ı sultan ilan etme girişimleri bile olmuştu.

Bu karmaşık durum yaklaşık bir yıl sürdü. Çağrı Bey'in oğulları tarafından kendisine yardım ulaştırılan Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı mağlup ederek 1059 yılında Bağdat üzerine yürüdü. Telaşa kapılan Arslan Besâsirî şehri terk etse de, daha sonra Bağdat'a girerek Halife'yi makamına iade eden ve şehri yeniden güvenli hale getiren Sultan tarafından yakalanarak öldürüldü. Kesik başı bir mızrağın ucuna takılarak ibret-i âlem olması maksadıyla şehirde dolaştırıldı.

Tuğrul Bey'in uzun süre Bağdat'ı adeta mesken edindiği anlaşılıyor. Bunun nedeni neydi?

1055 yılında Bağdat'a gelerek buradaki Buveyhî hâkimiyetine son verip Abbâsî Halifesi'ni Şiî sultasından kurtaran Tuğrul Bey'in, burada uzun süre kalması ile ilgili olarak işaret edebileceğimiz hususların büyük ölçüde yorumsal olacağını belirtelim önce.

Tuğrul Bey'in Bağdat'ta inşâ edilmesini emrettiği "Medinet-i Tuğrul Bey"den (Tuğrulkent) hareketle Selçukluların Abbâsî

Halifeliği'nin hüküm sürdüğü topraklara yerleşme amacını güttüklerini savunan görüşler vardır. Bu yoruma ulaşılmasını sağlayacak başka kanıtlar gösterilebilir. Örneğin, Selçukluların Abbâsîler ile akrabalık ilişkisi kurma konusunda istekli olmalarını bu doğrultuda değerlendirenler vardır. Fakat bu çerçeve içerisinde yapılan yorumların gözden kaçırdıkları bir nokta vardır ki o da Tuğrul Bey'in yaşamının sonuna dek Halife'nin konumuna, onun tarafından tanınmaya ve Hilâfet makamının dinsel anlamına derinden bağlılık gösterdiği gerçeğidir.

Tuğrul Bey'in, Bağdat'ta kaldığı süre boyunca şehre yerleşmiş gibi görünse de, ölmeden önce Halife'nin kızı ile evlenerek eşi ile birlikte devletinin başkenti olan Rey'e gittiği unutulmamalıdır. Öte yandan Bağdat'ta bulunduğu süre boyunca Sultan tarafından ortaya konulan siyasal faaliyetler temel anlamda Şiî blok ile yapılan mücadele ekseninde yürütülmüştür. Nitekim Sultan'ın Bağdat'a gelirken beyan ettiği maksat da bu durumu destekler. O, Halife'ye gönderdiği mektubunda Fâtımîlerle mücadele etmek, bizzat hacca giderek hac yollarının güvenliğini sağlamak ve Sünnî dünyanın karşı karşıya olduğu tehlikeyi bertaraf etmek amacında olduğunu ilan etmiştir. Tüm bu veriler göz önünde bulundurulduğu takdirde şöyle bir sonuca ulaşabiliriz belki: Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'ta uzun süre ikamet etmesinin nedeni, İslâm dünyasında Şiîler lehine bozulan siyasal ve dinsel dengenin yeniden düzenlenme niyetidir. Tuğrul Bey, Bağdat'ta gösterdiği faaliyetlerle (Bağdat'ı neredeyse yeniden inşâ etmiş, şehre yeni idareciler tayin etmiş, toprak sistemini yeniden düzenlemiş ve Halife'nin ekonomik gelirlerini artırmıştır) Hilâfet kurumunu zayıflatmak bir tarafa, eskisine oranla daha güçlü ve otoriter hale getirmiş, Şiî yayılımı karşısında Sünnî Hilâfet merkezini güçlendirmiştir. Öte yandan Tuğrul Bey'in tüm bu yaptıklarının siyasal bir anlamı da vardır. O, Halife tarafından Sünnî İslâm âleminin meşru sultanı olarak onaylanmış, kutsanmış ve egemenliği ilahi bir hat üzerinden meşrulaştırılmıştır. Fakat tüm bunlara rağmen, kimi araştırıcıların savunduğu gibi, siyasal iktidar ile dinsel iktidar arasında artık net

bir çizgi çizildiğini, siyasal iktidarın Selçuklular, dinsel iktidarın da Abbâsîler tarafından deruhte edilmeye başlandığını söylemek için yeterli kanıtın mevcut olmadığını düşünüyoruz. Bu tür bir ayrım, Abbâsîlerin sonraki yıllarda hiç vazgeçmeden sürdürecekleri siyasal iddialarını göz ardı etmektedir çünkü.

Tuğrul Bey ne zaman ve nasıl vefat etti?

1063 yılının Şubat ayında Halife'nin kızı ile evlenen Tuğrul Bey, 70 yaşını aşmış olduğu sırada gerçekleştirilen düğün merasiminin ardından yeni eşi ile birlikte başkent Rey'e dönmüştü. Burada hayatının son hastalığına yakalandı. Yaklaşık sekiz ay devam eden bu hastalığın ardından Eylül ayında vefat etti ve kendisinden sonra Selçuklu tahtına oturan yeğeni Sultan Alparslan tarafından Rey'de defnedildi.

Ölümünden kısa bir süre önce Çağrı Bey'in oğullarından biri olan Süleyman'ı, muhtemelen ağabeyinin ölümünün ardından eşi (Süleyman'ın annesi) ile evlenmiş olduğundan dolayı veliaht ilan etmişti. Tuğrul Bey'in Büyük Selçuklu Devleti'ne sultanlık yaptığı süre yirmi beş senedir.

Tuğrul Bey'in saltanat dönemi nasıl değerlendirilebilir?

Tuğrul Bey'in saltanat dönemi, İslâm tarihinde yeni ve parlak bir devrin açılmasına ve bu devre Türklerin öncülük etmesine işaret ediyor olması açısından büyük bir öneme sahiptir. Tuğrul Bey'in saltanat döneminde Türkler, yeniden dünya tarihini biçimlendirecek büyük bir güç olmanın eşiğine gelmişlerdir. Şiî Fâtımî Halifeliği'nin ve Şia'nın çeşitli dallarına mensup devlet ve emirliklerin Ortadoğu bölgesini bütünüyle kontrol altına almış olup Sünnî İslâm'ın hem siyasal hem de dinsel açıdan yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu dönemde ortaya çıkan Tuğrul Bey önderliğindeki Selçuklular, tabir yerindeyse İslâm bayrağını Araplardan alarak az bir zaman önce kabul ettikleri bu dinin bayraktarlığını üstlenmişlerdir. Bundan dolayı, Tuğrul Bey'in saltanat dönemi, İslâm tarihinde yeni ve enerjik bir çağın, Osmanlılarla

birlikte Avrupa içlerine kadar uzanacak olan bir medeni taarruzun başlangıcı olarak görülmelidir.

Bir insan ve bir devlet adamı olarak Tuğrul Bey hakkında neler söylenebilir?

Tuğrul Bey ile ilgili olarak kaynaklarda verilen bilgilere bakıldığında, onun son derece adaletli, dindar ve hakperest olduğunu görürüz. Neredeyse bütün kaynaklar ağız birliği etmişçesine, onun Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutacak kadar Peygamber sünnetine bağlılık düzeyinde bir dindarlığa sahip olduğunu kaydederler. Yine bazı kaynaklarda, "Kendime bir saray yapıp da yanına bir mescid yaptırmazsam Allah'tan utanırım" şeklinde bir söz sarf ettiğine işaret edilmiştir. Öte yandan ilim adamlarına çok değer veren ve onlara ihsanlarda bulunan Tuğrul Bey, Sünnî olmasına rağmen, veziri Amidulmülk tarafından kendisinden alınan ve muhtemelen uygulanma sürecini takip etmediği bir ferman ile Sünnî-Eş'arî ilim adamlarının Rafızî oldukları gerekçesiyle kovuşturmalara maruz bırakılmasına neden olmuştu. Hanedan üyelerinden isyan edenleri çoklukla affetmesinden anlaşıldığı kadarıyla son derece merhametli ve yumuşak kalpliydi. Manevi anlamda kıymet elde etmek ve Ehl-i Beyt ile akrabalık kurmak amacıyla nikahına aldığı Halife'nin kızı ile fazla vakit geçiremeden vefat ettiğinde çocuğu yoktu.

Tuğrul Bey, özellikle Dandanakan Savaşı'ndan önceki dönemlerdeki faaliyetleri sırasında edindiği bir siyaset tecrübesine sahipti. Kardeşi Çağrı Bey ile birlikte (özellikle Karahanlılar ve Gazneliler gibi büyük devletlere karşı) uzun süre devam ettirdikleri varolma mücadelesi sırasında kurumsallaşmanın önemini, devlet olmanın dayandığı temelleri kavramıştı. Nitekim erken dönemlerden itibaren kendisine kıymetli ilim adamlarından vezirler ve devlet adamları tayin etmesi, işlerinde onlarla ve beyleriyle istişarelerde bulunması, onun devlet adamlığının ufukları açısından bize bir fikir verebilir. Ardında dünya tarihine damga vuracak bir siyaset geleneği bırakarak bu dünyadan göçtüğü zaman, Selçukluların

cihan hâkimiyeti olma yolunda büyük adımlar atınaya başlamış olması da bunun en bariz delilidir.

Alparslan

Sultan Alparslan ne zaman ve nasıl tahta oturdu? Hanedan içerisinde onun sultan olmasına nasıl tepki gösterildi?

Sultan Tuğrul Bey vefat ettiği zaman Vezir Amidulmülk Kundurî onun veliaht ilan ettiği Süleyman'ı Rey'de tahta oturtmuş, ancak başta Alparslan olmak üzere diğer hanedan üyeleri bu duruma karşı çıkmışlardı. Bazı emirler sultan kabul ettikleri Alparslan adına hutbe okuturken, daha Tuğrul Bey'in sağlığında isyan etmiş olan Kutalmış da Kasım 1063'te saltanatını ilan etmiş ve süratli bir şekilde hareket ettiği Girdkûh'tan Rey'e gelerek şehri kuşatmıştı bile. Bu durum karşısında paniğe kapılan Amidulmülk, Alparslan'ın saltanatını kabul ederek onun adına hutbe okuttu. 1063 yılının sonunda Damegan civarında Kutalmış ile Alparslan arasında meydana gelen savaşta Alparslan'ın birlikleri rakiplerini mağlup ettiler. İsyana katılan Kutalmış savaş meydanından kaçarken bir rivayete göre atından düşerek ölmüş, kardeşi Resul Tekin ise esir edildikten sonra yeni sultan tarafından affedilmişti. Öte yandan Sultan Alparslan'ın kardeşi olup Kirman'da bulunan Kavûrd da bu sırada İsfahan'a gelmiş, Alparslan'ın duruma hâkim olduğunu görerek geri dönüp yeni sultan adına hutbe okutmuştur.

Sultan Alparslan'ın Selçuklu tahtına çıkışı, Selçukluların erken dönemindeki saltanat ve egemenlik anlayışları açısından nasıl değerlendirilebilir?

Onun Selçuklu tahtına çıkışı, egemenlik olgusunun Türkler tarafından algılanma biçiminin de ilgi çekici bir örneğini oluşturması açısından önemlidir. Çünkü Alparslan'ın tahta çıkış şekli, Selçuklu Devleti'ninkurucusu olan Sultan Tuğrul Bey'in inşâ etmeye çalıştığı merkezî otoritenin, daha doğrusu onun tarafından ortaya

konulan iktidarı kurumsallaştırmaya dönük girişimlerin, geleneksel feodal nitelikli egemenlik ilişkilerini çözmeyi başaramadığını açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bütün devletleşme pratiklerine rağmen, hanedan üyelerinin hepsinin ülkeyi yönetme talebinde bulunmaya hakları vardır. Egemenlik, güç ve gücü kullanma biçimleri ile ilişkilidir ve muayyen ilkelerle sistematize edilmiş bir iktidar anlayışı yoktur.

Sultan Alparslan'ın saltanat tahtındaki ilk faaliyetleri hangi siyasal çerçeve içerisinde gerçekleştirilmiştir?

Rey'de tahta oturan Alparslan, saltanatına dönük tehlikelerin üstesinden geldikten sonra ilk iş olarak Tuğrul Bey'in veziri Amidulmülk'ü azlederek yerine Nizâmülmülk'ü tayin etmiş, Tuğrul Bey'in eşi Seyyide Hatun'u da Bağdat'a geri gönderip Halife'den kendisi adına hutbe okutmasını istemiştir. 1064 yılı Nisan ayında Bağdat'ta Sultan Alparslan adına okunan hutbelerle birlikte yeni sultanın meşruiyeti Hilâfet makamı tarafından onaylanmıştır. Sultan'ın bu ilk faaliyetlerinden de açıkça görüldüğü gibi, kendisi ilk olarak egemenliğini tesis etmiş ve buna dönük tehlikelerin üstesinden gelmiş, faaliyetlerini bu siyasal çerçeve içerisinde ortaya koymuştur. Ülke içindeki durumu bu şekilde bütünüyle kontrol altına aldıktan sonra da Kafkasya ve Doğu Anadolu seferine çıkıp fetih hareketlerine girişmiştir.

Sultan Alparslan'ın Kafkasya ve Doğu Anadolu seferi sırasında neler yapıldı, bu sefer sonucunda ne elde edildi?

İktidarı bütünüyle ele geçirdikten sonra Azerbaycan üzerine yürüyen Sultan Alparslan, 1064 yılının Şubat ayında geldiği Nahcivan'da ordusunu iki kola ayırdı. Kendisinin başında bulunduğu kol kuzeye doğru ilerleyerek Arran'da bulunan Ermeni Bizans idarecisi Gagik ile bir anlaşma yapıp Gürcistan'da, Tiflis ile Çoruh arasındaki bölgelerde önemli fetihlerde bulunurken, Şehzade Melikşah ile Vezir Nizâmülmülk idaresi altındaki diğer kol da Anadolu'ya girdi. Kars ve Ani bölgeleri ele geçirildi. Sultan

Alparslan'ın da kuzeyden gelerek iltihak ettiği Selçuklu birlikleri tarafından Ağustos ayında ele geçirilen ve bir müddet sonra Şeddâdî Emiri Menuçihr'in idaresine verilecek olan Ani'de güçlü bir garnizon tesis edilip burayı idare edecek bir emir tayin edildi.

Anadolu ve Kafkasya'da yapılan fetihler, Ani'nin fethiyle taçlanmış ve fetihnâmelerle başta Abbâsî Halifesi olmak üzere bütün Müslüman hükümdarlara bildirilmişti. Abbâsî Halifesi bu fetih münasebetiyle Selçuklu sultanına "Ebû'l-Feth" (fethin babası) unvanını verdi. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sultan'ın gerçekleştirmiş olduğu bu ilk fetihler, yeni idarenin rüştünü ispatlaması anlamına geliyor, Halife'nin sultan için uygun gördüğü unvan da bu duruma işaret ediyordu. Bu ilk fetih faaliyetleri sırasında Gürcistan bölgesine kadar uzanan ve devletin sınırlarını genişleten Sultan Alparslan, 1067 yılında çıkacağı ikinci Kafkasya seferi sırasında bölgede yine fetihlerde bulunacak, geri dönüşü fırsat bilinerek Gürcüler tarafından alınmış olan şehir ve kaleler yeniden ele geçirilip bölgede Gence Emiri II. Fazlun'un idaresinde Selçuklulara bağımlı bir yerel beylik oluşturulacaktı.

Sultan'ın Doğu Anadolu ve Kafkasya seferinden dönmesinden sonra Kirman bölgesinde hüküm süren Kâvurd Bey'in isyana kalkıştığı biliniyor. Bu isyan hareketi ve Kâvurd'un Selçuklu tahtı üzerindeki iddiaları ile buna dönük faaliyetleri hakkında neler söylenebilir?

Tuğrul Bey'in vefatından sonra kısa süreli bir isyan girişiminde bulunmuş olsa da daha sonra davasından vazgeçmiş olan Kâvurd Bey, 1048 yılından beri Kirman bölgesine yapılmakta olan akınları sevk ve idare etmekte, bölgede bulunan şehir ve kalelerin alınmasında öncü bir rol oynamaktaydı. Bölgede Buveyhî hâkimiyeti karşısında başarılı bir mücadele vererek onların etkinliğini sona erdirmiş, Güney Kirman'da bulunan asi ve kontrolsüz Kufs kabilesini kontrol altına aldıktan sonra ele geçirdiği Hürmüz'ün emirinin gemileri ile yaptığı denizaşırı seferlerle Amman bölgesine Selçuklu otoritesini taşımıştı. Bundan dolayı Kirman bölgesinde çok güçlüy-

dü ve günden güne de gücünü artırmaktaydı. Nitekim Şebankâre ve Şiraz taraflarını da ele geçirmiş, Kirman bölgesinin tamamında son derece güçlü bir idare kurmuştu. Fakat onun genişleme siyaseti izlemesi, Büyük Selçuklu sarayında rahatsızlık uyandırmaya başlamıştı. Sürekli olarak merkezileşme ve kurumsallaşma eğilimleri gösteren bir devletin, devlet öncesi dönemin feodal geleneklerine ve çok parçalı siyaset sahnesine tahammülü olamazdı.

Sultan Alparslan, kardeşini kontrol ve itaat altına almak üzere Kirman bölgesine hareket etti. 1065 yılının başında geldiği Şiraz'da bulunduğu sırada kardeşinin kendisinden af dilemesi üzerine onu affederek kuzey (Üstyurt ve Mangışlak) seferine çıktı. Buna rağmen Kâvurd Bey, bu seferden dönmesinden sonra yeniden isyan edecekti. Çünkü Sultan, sefer sırasında Merv'de iken bir Karahanlı prensesi olan Terken Hatun ile evlendirdiği oğlu Melikşah'ı sefer dönüşünde 1066 yılı Temmuz ayında Nişâbur yakınlarında veliaht ilan edecek; onun veliahtlığını kabul etmeyen Kâvurd da yeniden isyan edecek, kendi adına hutbe okutup sikke kestirerek merkezî Selçuklu otoritesini tanımadığını ilan edecekti. Melikşah'ın veliaht ilan edilmesinden bir yıl sonra karşı karşıya gelen iki kardeş arasındaki soğukluk son bulacak ve Sultan kardeşini bir kez daha affetme konusunda tereddüt etmeyecekti. Yine de Kâvurd Bey hiçbir zaman iddialarından vazgeçmeyecek, hatta Sultan Alparslan'ın ordusunda görev yapan birçok üst rütbeli askeri yanına çekerek ağabeyinin iktidarını sona erdirme emelini hep taşıyacaktı. Nitekim 1067 ve 1068-1069 yıllarında gerçekleştirdiği isyanlar, onun bir türlü bitmeyen saltanat emelinin açık göstergeleri olarak Selçuklu tarihinin sayfalarındaki yerini almıştır.

Sultan Alparslan'ın Kâvurd Bey'i affettikten sonra çıktığı kuzey seferi hakkında bilgi verir misiniz?

1065 yılında Şiraz'da kendisinden af dileyen asi kardeşini affeden Sultan Alparslan, Şiraz'dan hareketle Merv'e giderek burada oğlu Melikşah'ı Karahanlı prenseslerinden biri olan Terken Hatun'la ve diğer oğlu Arslan Şah'ı da Gazneli prenseslerinden biriyle evlen-

dirdi. Dillere destan düğünlerin ardından oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etti ve Ceyhun'u geçip Hazar Denizi kıyılarındaki Üstyurt ve Mangışlak taraflarına yürüdü. Adı geçen bölgelerde akınlar düzenleyerek buradaki Türkmen ve Kıpçakları kontrol altına alan Sultan Alparslan, sefer sırasında ata yurdu Cend'e de uğrayarak dedesi Selçuk Bey'in mezarını ziyaret etti ve 1066 yılının Mayıs ayında Gürgenç üzerinden Merv'e geri döndü.

Selçuklu beyleri Sultan Alparslan devrinde Anadolu'da hangi faaliyetlerde bulundular?

Sultan Alparslan'ın Kâvurd Bey ile sürdürdüğü hâkimiyet mücadelesi ve Hazar boylarına sefer düzenlediği döneme tekâbül eden 1065-1066 yıllarında el-Cezire bölgesine başarılı akınlar yapan Salâr-ı Horasan'ın Mervânî Emiri Nizâmeddin tarafından hile ile öldürülmesinden bir yıl sonra bölgeye yeniden akınlar düzenleyen Türkmenlerin başında Gümüştekin, Afşin ve Ahmedşah gibi beyler bulunuyordu. Bu beylerin idaresi altında bulunan Türkmenler, el-Cezire bölgesinde düzenledikleri akınlar sırasında Bizans kuvvetleri ve yerel beylerle başarılı mücadeleler yaparak Adıyaman bölgesine kadar ilerlediler. Daha sonra yanlarında bol miktarda ganimetle birlikte ana hareket üsleri olan Ahlat'a döndüler. Fakat burada adı geçen beyler arasında anlaşmazlık çıktı. Bu anlaşmazlık sırasında Gümüştekin'i öldüren Afşin, Sultan'ın kendisini cezalandıracağı korkusuyla Fırat'ı geçerek Bizans topraklarında akınlara girişti. Malatya bölgesinde gerçekleştirdiği akınlarda zaman zaman başarılar elde etse de, güçlü Bizans birlikleri karşısında tutunamayarak buradan Kayseri'ye yürüdü ve şehri ele geçirdi. Karaman bölgesine akınlar düzenleyerek yağmalarda bulundu ve bu akınlar sırasında külliyetli miktarda ganimet elde etti. Daha sonra Adana ve Seyhan bölgelerinde de akınlar düzenleyip Türkmen birliklerinin hareket üslerinden biri olan Halep'e döndü. Sultan'ın kendisini affettiğini bildiren mektubu eline ulaştığında, Hanoğlu Harun ile birlikte, bir yıl önce bir başka Türkmen topluluğu tarafından

tahrip edilmiş olan Antakya bölgesine saldırmış ve buradan bol miktarda ganimet elde etmişti.

1069 yılında Bizans topraklarına geniş çaplı bir Türkmen akını daha yapıldı. Sultan tarafından bizzat sultanın enişteşi olup Bizans İmparatorluğu'na sığınan El-Basan'ın takip edilerek ele geçirilmesi ile görevlendirilen ve Kapadokya üzerinden Afyon, Uşak ve Denizli yoluyla ilerleyip İstanbul Boğazı'na kadar gelerek burada İmparator'dan El-Basan'ın teslimini istemesine rağmen istediğini elde edemeyip Halep'e geri dönen Afşin'in de katıldığı bu büyük akın, Afşin'in yanında Sanduk, Ahmedşah, Türkmân ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi meşhur Türkmen beylerinin idaresinde düzenlendi. Fakat son beş yıldan beri düzenlenen Türkmen saldırıları karşısında artık sessiz kalmayan Bizans İmparatoru harekete geçmiş ve Fırat'a kadar gelmişti. Amacı, Türkmenleri Fırat Nehri'nin doğu yakasına doğru sürerek merkezî üslerini ele geçirmekti.

Türkmenlerin Anadolu'daki hızlı ilerleyişi karşısında Bizans yönetiminin tutumu ne olmuştur?

Bizans İmparatorluğu'nun, Selçuklular döneminde artık organize yıpratma faaliyetlerine dönüşen ve Bizanslıların Anadolu'daki egemenliklerini paramparça eden Türkmen akınlarının üstesinden ilk etapta yerel idareciler ve uç bölgelerde görev yapan askerî birliklerle gelebileceklerini hesap ettiklerini, bundan dolayı da söz konusu akınlara dönük ilk faaliyetlerini bu çerçevede geliştirdiklerini ifade etmiştik. Fakat süreç, Bizanslıların tasarladığı gibi gelişmedi.

Karşılarına çıkan yerel birlikleri ve uç komutanlarını darmadağın eden Türkmenlerin devletin geleceği için büyük bir tehlike olduğunun anlaşılması üzerine Bizans tahtına çıkarılan savaş tecrübesine sahip ünlü asker Romenos Diogenes derhal hazırlıklara başladı. Başta kendi memleketi olan Kapadokya olmak üzere ülkenin dört bir yanından asker topladıktan sonra Trakya'da yaşayan Türk soylu Peçenek ve Uzlardan teşkil edilen askerî birlikleri ordusuna dâhil eden ve en sonunda da devasa ordusunu Norman ve Frank kökenli paralı askerlerle takviye eden yeni imparator, 1068 yılının

baharında Suriye'ye gitmek üzere İstanbul'dan hareket etti. Yolda kendisine ulaşan Türkmen akınlarına dair haberlerden dolayı güzergâhını değiştirerek Kayseri üzerinden Sivas'a, oradan da Divriği'ne gitti. Burada karşılaştığı Türkmenleri mağlup ettikten sonra önce Maraş'a, oradan da Kuzey Suriye ve Halep bölgesine uzanarak 1068 yılının Kasım ayında zor geçen bir kuşatmanın ardından Menbic'i ele geçirdi. Bu kuşatma sırasında kendisine saldıran Türkmen ve Arap birliklerini yenilgiye uğrattı. Daha sonra Antakya'nın doğusunda bulunan Artah üzerinden Toros dağlarını aşıp Orta Anadolu'ya girdi.

İmparator, Anadolu coğrafyasını karış karış gezerek ülkesini güvenli hale getirmeye çalışırken, Sakarya Nehri havzasına kadar ilerleyerek Eskişehir yakınlarındaki Amorion şehrini ele geçirerek yağmalayan Türkmen Emiri Afşin yanındaki Türkmen toplulukları ile birlikte Bizans hükümdarına görünmeden Halep'e geri dönebiliyor, Bizanslılar onun ve askerî birliklerinin geçişine engel olamıyor, daha doğrusu bu durumdan haberdâr olmayı dahî başaramıyorlardı. Bu durum, Bizanslıların istihbarat zafiyetini göstermesinin yanında, aynı zamanda Selçukluların stratejik planlarının rakiplerine oranla daha güçlü ve bölgenin şartlarına uygun olduğunun göstergesidir. Sonuç olarak, Romenos Diogenes'in bu ilk Anadolu seferi istenen başarı tam olarak elde edilemeden sonuçlandı, kış mevsiminin gelmesi üzerine askerlerini kışlaklara yerleştiren İmparator İstanbul'a döndü.

Törenlerle karşılandığı İstanbul'a döndükten yaklaşık bir yıl sonra, Türkmen akınlarının şiddetlenmesi üzerine Anadolu'ya önemli komutanların kumandasında askerî birlikler göndermesine rağmen, bu birlikler her seferinde Selçuklular ve Türkmenler tarafından mağlup edildiler. Bunun üzerine İmparator ikinci Anadolu seferine çıktı. Muazzam ordusuyla Kayseri'ye ilerledi ve buradan, önünden kaçarak Fırat'ın doğusuna geçen Türkmen kitlelerinin ardından, Harput ve Palu'ya kadar ilerledi. Bu sırada Selçuklu birliklerinin Konya'yı ele geçirdikleri haberini alınca bunların yollarını kesmek amacıyla Sivas üzerinden süratle Kayseri'ye geldiyse de, Türkmen

akıncılarının daha önce olduğu gibi kolaylıkla kendisini geçerek Halep'e dönmelerine engel olamadı.

Bu seferde de istediğini elde edememiş olan İmparator, bir yıl sonra bu defa Manuel Komnenos'u Anadolu'ya gönderdi. Fakat bu seferden de başarı elde edilemedi. Sivas civarında Selçuklu sultanının eniştesi ile karşı karşıya gelen ve ona mağlup olduktan sonra anlattıklarına ikna olup kendisini yanına alarak başkente dönen Komnenos, hükümdarını yeni bir hayal kırıklığına daha uğratmıştı.

Taraflar belki henüz tam olarak farkında değildiler, fakat büyük ve kaçınılmaz bir savaşa doğru hızla yaklaşmaktaydılar. Bizans sınırları son derece geçirgen ve zayıf bir konuma sürüklenmişti. Düzenli Bizans birlikleri, konar-göçer Türkmenlerin atak ve süratli birlikleri karşısında sürekli mağlup oluyor, enerjik Türk askerleri ise kendileri örneğin Sivas civarlarında iken arkalarına geçip Marmara bölgesine kadar ulaşabiliyor ve hiçbir şekilde de bunun önüne geçilemiyordu.

Malazgirt Savaşı ile sonuçlanacak olan o kaçınılmaz sürece girilmişti artık, bunun önüne geçmek mümkün değildi. Bizanslılar, Selçukluları ve Türkmenleri ya büyük bir darbe ile yok edecek, ya da ülkenin topraklarında önüne geçilemez bir kum fırtınası gibi faaliyet gösteren bu yeni Müslüman halk tarafından adım adım yok edilecek, dönüştürülecek, İslâmlaştırılacak, Türkleştirilecek ve en sonunda da Bizans'ı ve Bizanslılığı yok edilecek olan topraklarının ve halklarının elden gitmesine seyirci kalacaklardı. Birinci seçeneği denemeye karar verdiler.

Malazgirt Savaşı'na giden süreçte Sultan Alparslan neler yapıyordu?

Selçuklular ile Bizans arasındaki ilişkiler hızlı bir şekilde büyük bir savaşa, Selçuklular için Malazgirt'te gerçekleşecek olan o varolma ve var kalma hamlesine doğru ilerlerken; Selçuklu Sultanı Alparslan, 1070 yılı başlarında kendisine ulaşan Fâtımî vezirinin

Mısır'ı ele geçirmeye teşvik edici mektubunu alınca Mısır'a sefer düzenlemek üzere harekete geçmişti.

Sultan, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girdi. Daha önce Sultan Tuğrul Bey tarafından uzun süre muhasara edilmesine rağmen ele geçirilemeyen Malazgirt Kalesi'ni fethettikten sonra güneye doğru ilerleyerek Diyarbekir bölgesindeki Tulhum ve Siverek'i zapt etti. Ardından 1071 yılının Mart ayında geldiği Urfa'yı kuşattı. Yaklaşık iki ay süren ve başarılı olamayan bu kuşatmanın ardından Halep üzerine yürüdü. Urfa kuşatması sırasında bağlılık bildirmek üzere huzura çağrılmasına rağmen bu çağrıya icabet etmeyen Mirdâsî Emiri Mahmud'un idaresinde bulunan Halep'te Fâtımî hutbesi okunuyordu. Şehrin kuşatılmasının üzerine annesi ile birlikte huzura çıkan Mahmud, bağlılık sözü verdiği Sultan tarafından affedildi. Şehirde Cuma hutbeleri Selçuklular ve Abbâsî Halifesi adına okunmaya başlandı. Şehrin kontrol altına alınmasından sonra idareyi yine Mirdâsî Emiri Mahmud'a bırakan Sultan Alparslan, Mısır'a gitmek amacıyla Dımaşk'a yöneldi.

Tam da bu sırada bir elçi tarafından kendisine ulaştırılan tehditkâr bir mektupta Bizans İmparatoru, Selçukluların Malazgirt, Ahlat ve Erciş şehirlerini Bizanslılara terk etmelerini istiyor, aksi halde Bizans ordularının sefere çıkacağını bildiriyordu. Bizans elçisini red cevabı ile geri gönderen Sultan, Romenos Diogenes'in büyük bir orduyla Erzurum üzerine yürümekte olduğunu haber alınca Mısır seferini erteleyerek geri döndü. Savaş kaçınılmaz gibiydi.

Malazgirt Savaşı ne zaman ve nasıl cereyan etti?

Bizans İmparatoru Romenos Diogenes'in büyük bir ordu ile İstanbul'dan hareketle Kapadokya bölgesine gelmiş olduğunu öğrenen Selçuklu Sultanı Alparslan, Fırat'ı geçerek Erzen ve Bitlis yoluyla Ahlat'a geldi. Ailesini ve devlet hazinelerini vezir Nizâmülmülk ile birlikte Hemedan'a gönderdi. Ahlat'a gelmeden önce savaşamayacak durumda olan askerlerini terhis etmiş, yanında hassa kuvvetlerinin yanı sıra Anadolu'da bulunan Türk beyleri ve

mahalli Müslüman idareler tarafından gönderilen sınırlı sayıdaki askerler kalmıştı.

Bizans İmparatoru ordusunu üç kola ayırarak 30 bin kişilik bir grubu öncü olarak görevlendirmiş, 12 bin kişilik bir başka grubu, ordunun erzak ihtiyacının karşılanması amacıyla kuzeye göndermiş ve kalan kısımla birlikte bizzat kendisi de Malazgirt üzerine yürüyerek şehri ele geçirmişti.

Kapadokya'da düzenlenen savaş konseyinin ardından Erzurum'a doğru ilerleyen Peçenek, Uz, Kıpçak ve Bulgar gibi Türk topluluklarının yanı sıra Slav, Alman, Frank, Ermeni ve Gürcü gibi birçok farklı etnik unsura mensup insanlardan oluşan yaklaşık 200 bin kişilik Bizans ordusu ile Selçukluların 50 bin kişi civarında olduğu tahmin edilen ordusu arasında korkunç bir dengesizlik vardı. Fakat buna rağmen Ahlat civarında tarafların öncü birlikleri arasında gerçekleşen iki çatışma Selçukluların galibiyetiyle sonuçlandı. Süratli Selçuklu akıncıları, kalabalık Bizans öncülerini ağır yenilgiye uğrattılar.

İki ordu, 24 Ağustos 1071 günü Malazgirt ile Ahlat arasındaki Rahda Ovası'nda karşı karşıya geldi. 26 Ağustos Cuma günü savaş düzenine geçen ordular, Selçuklu okçuları tarafından düzenlenen ok atışlarıyla savaşa başladılar. Selçuklu ordusunun klasik geri çekilme hilesi sahneye konulup da İmparator karargâhından uzaklaşarak pusuya düştüğünde, Peçenekler ve Uzlar soydaşlarının safına geçmişlerdi bile. Akşama kadar devam eden savaşın sonunda Selçuklular, hem kendi tarihlerinin dönüm noktası olacak hem de Ortadoğu tarihinin akışını değiştirecek kadar kapsamlı etkiler üretecek olan büyük bir zafer kazandılar. Önemli bir kısmı yok edilen ve geri kalanı da savaş meydanından kaçan Bizans ordusunun mağlup kumandanı Romenos Diogenes tutsak alındı.

Malazgirt Savaşı'nın ardından imzalanan anlaşmanın içeriği neydi?

Malazgirt Savaşı'nda esir alındıktan sonra kendisine esir gibi değil de misafir bir hükümdar gibi davranılan Bizans İmparatoru

ile Selçuklu Sultanı arasında geçtiği rivayet edilen diyaloglara bakılırsa, savaştan sonra kendisi için özel bir çadır tahsis edilen İmparator, Sultan tarafından barış teklifini reddettiğinden dolayı azarlansa da, nihâî kertede iki hükümdar arasında bir anlaşma imzalandı. Beş maddeden oluşan bu anlaşmaya göre, Bizans İmparatoru'nun kurtuluş akçesi olarak Selçuklulara ödeyeceği bir buçuk milyon altının yanı sıra, Bizanslılar her güne bin altın olmak üzere Selçuklulara 360 bin altın gönderecek, ellerinde bulunan bütün Müslüman esirleri serbest bırakacak, kendilerinden talep edildiği takdirde Selçuklulara askerî yardımda bulunacak ve Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt gibi şehir ve kaleler Selçuklulara iade edilecekti. Fakat bu anlaşma uygulanamadı.

Anlaşmanın yürürlüğe girememesinin nedeni şu idi: Ülkesine geri dönmek üzere Selçuklu karargâhından ayrılan Bizans İmparatoru Romenos Diogenes, onun esir alındığı öğrenildiğinde İstanbul'da imparator ilan edilen VII. Mikhail tarafından takibata uğratıldı ve bir süre tahtı için mücadele etmesine rağmen kısa sürede yakalanıp gözlerine mil çekildi.

Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nda elde ettiği büyük zaferin taşıdığı anlamı nasıl değerlendirmek gerekir?

1071 yılında Malazgirt'te Bizans İmparatorluğu'nu dize getiren Selçuklular, İslâm dünyasının bu en güçlü rakibini mağlup etmekle, artık İslâm âleminin siyasal liderliğini fiilî olarak ele geçirmiş oldular. Türkistan'dan gelen yoğun Türkmen kütlelerinin yayılabileceği uçsuz bucaksız bir alan olarak Anadolu, Selçukluların akın ve fetihlerine karşı neredeyse savunmasız hale geldi. Özellikle savunma savaşları çerçevesinde, Bizanslılar tarafından neredeyse boşaltılmış olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere, Anadolu topraklarında Türk akıncılara karşı mücadele eden yerel Bizans birlikleri, Selçuklu saldırılarına karşı direniş reflekslerini yitirdiler. Nitekim kısa bir süre sonra Bizans İmparatorluğu'nun kalbinde, İznik'te, Türkiye Selçuklu Devleti'nin temellerinin atılabilmiş olması, Malazgirt mağlubiyetinin neden

olduğu sosyal, siyasal ve psikolojik tahribatı göstermesi açısından dikkate değerdir.

Öte yandan Malazgirt zaferi, Selçukluların siyasal itibarını da zirve noktasına eriştirmiştir. Abbâsî Halifesi'nin Selçuklu Sultanı Alparslan'a "Cihân Sultanı" unvanını vermesi, Ortadoğu bölgesinde hüküm süren irili ufaklı emirliklerin artık Selçukluları doğal önder olarak görmeye başlamaları ve örneğin Mervânîlerin Malazgirt Savaşı ile birlikte başlayan süreçte Bizanslılara karşı Selçuklular ile birlikte mücadeleye girmesi de bununla ilgilidir. Daha önce Bizanslıların tahakkümü ve tâbiyeti altında olan birçok yerel idareci, Malazgirt zaferinden önce kuşkuyla yaklaştıkları Selçukluların hizmetine girmekte tereddüt etmemiş; Türkistan'dan Filistin'e kadar uzanan toprakların neredeyse tamamında, Cuma hutbelerinde Selçuklu Sultanı ile Abbâsî Halifesi'nin ismi okunmaya başlanmıştır. Eğer Sünnî İslâm dünyasının tarihi için Selçukluların ortaya çıkarak Abbâsîleri himaye altına alması ve Şiî Fâtımîlerin ele geçirmek üzere olduğu İslâm dünyasının siyasal hâkimiyetini yeniden Sünnîlere geçmesini sağlaması bir dönüm noktasıysa, (öncesi ve sonrasıyla) Malazgirt zaferi de bu dönüm noktasının belkemiği, ana arteridir. Çünkü Malazgirt Savaşı yalnızca Selçuklular için değil, Müslüman Ortadoğu halkları için de bir varlık-yokluk mücadelesiydi. Savaş kaybedilseydi, muazzam Bizans ordusunun ilerleyişi muhtemelen Anadolu'nun doğu sınırları ile sınırlı kalmayacak, Anadolu'ya dönük akınların bütünüyle önüne geçilebilmesi için İran'a ve belki buradan da güneye, Bağdat'a doğru uzanacaktı. Selçuklular dışında İslâm dünyasını böyle bir tehlikeden koruyabilecek güçte bir siyasal yapılanma mevcut değildi.

Sonuç olarak şu şekilde toparlayabiliriz ki, Malazgirt Savaşı'nın Selçuklular tarafından kazanılması, özelikle Sünnî İslâm âlemi için bir eşik olmuştur. Savaşın sonucunda yalnız Selçuklular Bizanslıları mağlup etmemiş, Hz. Peygamber döneminden beri devam eden Müslüman-Hıristiyan mücadelesindeki siyasal ağırlık da artık yeniden Müslümanların lehine değişmeye başlamıştır. Malazgirt zaferi

ile Osmanlıların temelleri atılmış, İstanbul'u fethedip Viyana'ya ulaşacak olan iradenin tohumları saçılmıştır.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra ne tür gelişmeler oldu?

Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans İmparatorluğu'nu tarihî bir yenilgiye uğratarak Romenos Diogenes'i dize getiren Sultan Alparslan, Bizans ile bir barış anlaşması akdettikten sonra başta Abbâsî Halifesi olmak üzere bütün Müslüman hükümdar ve emirlere fetihnâmeler göndermiş, ardından da savaştan önce ailesini ve hazinesini gönderdiği Hemedan'a gitmiştir. Malazgirt zaferi münasebetiyle Bağdat sokaklarında kutlamalar yapılırken Hemedan'a gelen elçi ve ziyaretçilerle görüşerek efendilerinin tebriklerini kabul eden Sultan, bu sırada kendisine ulaşan Romenos Diogenes'in akıbeti ile ilgili haberlerden dolayı büyük bir üzüntü duymuş, idaresi altında bulunan emir ve kumandanları derhal Anadolu'nun fethi için harekete geçmekle görevlendirmiştir. Birkaç yıl içinde Ege, Akdeniz ve Marmara sahillerine kadar ulaşacak olan bu akınların emirnâmelerinin mürekkebi kurumadan, bizatihi Sultan'ın kendisi de Mâverâünnehr seferine çıkmıştır. Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra Karahanlı topraklarında ilerleyen Selçuklu birlikleri önlerine çıkan kale ve şehirleri birer birer fethetmiş, bu sefer sırasında Selçukluların egemenlik alanları adım adım doğuya doğru genişlemiştir. Öte yandan aynı sefer, Malazgirt Savaşı'nın galibi olan büyük Sultan'ın da sonunu getirecek, "Cihân Sultanı" bu seferden geri dönemeyecektir.

Sultan Alparslan ne zaman, nerede ve nasıl hayatını kaybetti?

Mâverâünnehr seferi sırasında karşılarına çıkan kale ve şehirleri ele geçirerek kontrol altına alan ve buralarda Sultan Alparslan ile Abbâsî Halifesi adına hutbe okutan Selçuklular, Berzem Kalesi'nde direnişle karşılaştılar. Kalenin hâkimi olan Yusuf el-Harezmî, Selçuklu kuşatmasına fazla direnemeyeceğini anlayınca teslim olacağını söyleyerek Sultan'ın huzuruna çıkarılmayı talep etti. Huzura çıktığı zaman Sultan'a hakaret ve küfürler savurarak

onu kışkırttı ve üzerine saldırdı. Selçuklu muhafızları tarafından oracıkta linç edilse de, çizmesinden çıkardığı zehirli bir hançerle Sultan'ı yaralamıştı. Yaralandıktan sonra birkaç gün daha yaşayan Sultan Alparslan, 24 Kasım 1072 tarihinde 40 yaşında olduğu halde vefat edecek, Merv'de medfûn bulunan babası Çağrı Bey'in yanına defnedilecek, zehirli bir hançerle katledilmesinden dolayı, sonraki dönemlerde bazı kaynaklarda katil Yusuf el-Harezmî'nin Bâtınî olduğu kaydedilecekti. Ancak 1090'lı yılların başında ortaya çıkan ve toplumun önde gelen kişiliklerine zehirli hançerlerle suikastlar düzenleyen Bâtınî inanışlı İsmâilî Haşhâşîlerin, söz konusu tarihte, diğer bir deyişle teşkilatın teorisyeni olan Hasan Sabbah'ın tarih sahnesine çıkışından 15-20 yıl kadar önce Harezm bölgesinde bulunmaları çok düşük bir ihtimaldir.

Sultan Alparslan'ın kişiliği hakkında neler söylenebilir?

Sultan Alparslan, henüz 40 yaşında bir suikasta kurban gittiğinde enerjik, aktif ve cihâd sevdalısı bir gâzî, fetih tutkusuyla meftûn olmuş bir insandı. Tarihî kaynaklar disiplinli, sert karakterli ve cesur, ama aynı zamanda da şefkatli ve merhametli olduğunda ittifak halindedirler.

Elimizde bulunan tarihsel verilere bakılırsa, kendisi fakirlere ve yoksunlara hizmet veren aşhaneler, barınma yerleri gibi sosyal tesislerin inşâ edilmesine çok önem verir, otağında her gün yoksullar için bol miktarda yemek yaptırır ve yine çok miktarda sadaka dağıtırdı. Abbâsî Halifesi tarafından kendisine verilen "Cihân Sultanı" ve "Fethin Babası" gibi unvanların yanı sıra "Adil Sultan" lakabı ile de meşhurdu.

Çok güçlü ve nesnel bir ahlaki kavrayışa sahipti. Örneğin, yabancı devletler ve hükümdarlar ile yapılan diplomatik sözleşme ve anlaşmalara büyük önem atfeder, karşılıklı olarak bunlara sadık kalınması noktasında neredeyse dinsel bir hassasiyet ortaya koyar, yaygın tutumun aksine, siyaseti ahlaki bir bakış açısı içerisinden değerlendirirdi. Devletin istihbarat birimleri tarafından kendisine sunulan jurnallere itibar etmez, yine çok modern bir kavrayış

biçimi ile yaklaşıldığında anlaşılabilen "casusların sunduğu bilgiye dönük şüpheci bir etiğe ve kul hakkı noktasında çok ince bir hassasiyete" sahipti.

Dindardı. Ölümcül bir yara aldığı suikastın ardından, ordusuyla çok gururlandığını, her sefer öncesi Allah'a dua edip yardım dilerken, bu defa kimsenin yenemeyeceği bu ordu ile Çin'i bile fethedebileceği duygusuna kapıldığını ve böylece kibre düşerek Allah'a karşı saygısızlık ettiğini, onun da kendisini bundan dolayı cezalandırdığını ifade etmesinden de açık bir şekilde anlaşılacağı gibi, dünyayı kavrama biçimi, sade bir insanın içten kavrayışı ile aynıydı.

Melikşah

Sultan Melikşah ne zaman ve nasıl tahta çıkmıştır? Sultan Alparslan'ın trajik ölümü üzerine, 1072 yılının sonlarında Selçuklu tahtına on sekiz yaşında olan oğlu Melikşah oturdu. Küçük yaşlardan beri babası ile birlikte seferlere katılan ve devlet bürokrasisinde görevler üstlenen Melikşah, sahip olduğu kişisel özellikleri sayesinde babası tarafından veliaht ilan edilmiş, hatta Malazgirt Savaşı'ndan önce, savaşın olumsuz bir sonuç ile neticelenmesi ihtimaline karşı Sultan Alparslan tarafından kendisinden sonra tahta çıkarılması bizzat Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e vasiyet edilmişti.

Nizâmülmülk, Sultan'ın ölümünün hemen ardından tahta yönelik olası tehlikelerin önüne geçebilmek için yüksek yöneticilere bol miktarda ihsanlarda bulunmuş, aralarında hatırı sayılır miktarda Kavûrd Bey destekçisi olan askerlerin maaşlarına da astronomik miktarlarda zam yapmış, bu tedbirlerle yetinmeyerek Batı Anadolu'da fetih faaliyetleri ile meşgul olan Artuk Bey gibi önemli komutanları da merkeze çağırmış ve Melikşah'ın tahta çıkışını bu şekilde garanti altına almıştı. Dolayısıyla büyük vezir

Nizâmülmülk'ün de desteğini almış olduğu için saltanat tahtına oturması mümkün oldu.

Sultan Melikşah'ın sultanlığına yönelen itirazlar kimlerden geldi?

Kuşkusuz, klasik Türk geleneğinde yaygın olduğu biçimiyle, Melikşah'ın sultanlık tahtına oturması, saltanatta hak iddiasında bulunan hanedan üyeleri tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Sultan Alparslan'ın vefatı üzerine oğulları Ayaz ile Tekiş (Melikşah'ın kardeşleri) taht iddiasında bulunmuş, ancak bunlardan Ayaz'ın ölmesi ve Tekiş'in de yeni sultanla anlaşması ile kardeşler arasında meydana gelmesi muhtemel çatışmaların önüne geçilmiştir.

Öte yandan Selçuklu tahtı için daha önce Sultan Alparslan ile mücadele eden Kirman Meliki Kavûrd Bey de yeğeni Melikşah'ın sultanlığını kabul etmemiş, Kirman'dan hareketle Rey üzerine yürümüştür. 1073 yılının Nisan ayında Hemedan civarındaki Kerec mevkiinde Sultan Melikşah ile Kavûrd Bey'in orduları karşı karşıya gelmiş, Kirman Meliki bu savaşta büyük bir hezimete uğrayarak maiyeti ile birlikte esir alınmıştır. Savaşın ardından bir çadırda esir olarak tutulan Kavûrd Bey, ordu içerisinde bulunan taraftarlarının darbe girişiminde bulunması ihtimali üzerine yayının kirişi ile boğularak idam edilmiş, böylece yeni sultanın egemenliğine dönük hanedan içi tehlikeler, yaklaşık yedi yıl sonra sultanın kardeşi Tekiş tarafından organize edilecek olan bir başka isyan hareketine kadar önlenmiştir.

Sultan Melikşah'ın ilk faaliyetleri neler oldu?

Sultan Melikşah'ın, Nizâmülmülk'ün yeniden vezir olarak tayin edilerek yeni unvanlarla onurlandırılması, bürokratik kurumların yeniden düzenlenmesi ve hanedan içi tehlikelerin bertaraf edilmesinden sonraki ilk girişimi, babasının ölümü üzerine harekete geçerek Selçuklu ülkesine saldıran Karahanlılar ve Gaznelilerle mücadele etmek olmuştur.

1073 yılında devlet merkezini İsfahan'a nakleden Sultan Melikşah, ilk seferini Tirmiz ve Belh bölgelerini işgal ederek Sultan'ın kardeşi Ayaz'ı mağlup eden Karahanlılar ile yine Sultan'ın amcası Osman'ın idare ettiği Toharistan'ı işgal eden ve onu esir alan Gazneliler üzerine yapmıştır. Sultan Melikşah, kendisinin seferini haber aldıktan sonra kaygılanarak bir elçilik heyeti ile af dileyip akrabalık kurma talebinde bulunan Gaznelilerin serbest bıraktığı amcasını Kunduz Melikliği'ne tayin etmiş; kardeşlerinden Böripars'ı Herat'a, Tekiş'i Belh'e ve Toganşah'ı da Hemedan Melikliği'ne getirmiştir. Daha sonra Karahanlılar tarafından ele geçirilmiş olan Tirmiz'i geri almış, Selçuklu birliklerinin Semerkand'a yürüdüğünü haber alan Han'ın isteği üzerine 1074 yılında onunla barış imzalayarak Rey'e dönmüştür. Bu şekilde ilk seferini Türkistan bölgesine düzenlemiş olan Sultan Melikşah, kardeşlerini bu bölgelerde görevlendirerek onlardan gelmesi muhtemel bir tehdit karşısında saltanatını da emniyet altına almıştır.

Sultan Melikşah, daha sonra, 1075 yılında Kavûrd Bey ile birlikte Sultan Melikşah'a karşı savaşan ve onun mağlup olmasından sonra hızlı bir biçimde Anadolu bölgesine doğru ilerlemekte olan Yabgulu Türkmenleri'nin ardından Azerbaycan tarafına yürümüş, buradan da ilk Kafkasya seferine çıkmıştır.

Sultan Melikşah'ın ilk Kafkasya seferi ve sonuçları ne olmuştur?

Sultan Melikşah, ilk olarak, Kavûrd'u destekleyen ve onun mağlubiyeti üzerine El-Basan idaresinde Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya kaçmakta olan Yabgululara yetişmek üzere hareket eden halası Gevher Hatun üzerine bir askerî birlik göndermiş, bu birlik Hatun'u kaçış yolunda yakalayarak saf dışı bırakmıştır. Kendisi de 1075 yılında harekete geçerek Arran'a (Karabağ) gelmiş; burada, muhtemelen 1075 yılında İznik'e yerleşerek Türkiye Selçuk Devleti'nin temellerini atan Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın faaliyetlerinden dolayı merkezî Selçuklu hükümeti ile temas kurma çabaları içinde olan Bizans İmparatoru tarafından barış yapmak

üzere kendisine gönderilen elçileri kabul etmiştir. Ardından Kafkasya işleri ile meşgul olan Sultan, Gürcistan ve Khartlı bölgelerini ele geçirdikten sonra, 1076 yılının başında Arran ve Şirvan eyaletlerini iktâ olarak büyük komutan Savtekin'e vermiş, bu şekilde Türkler Arran bölgesindeki bütün kale ve şehirlere yerleşmişlerdir. Fakat Kafkasya bölgesinde sükûnetin bütünüyle sağlanamadığı sonraki dönemlerde anlaşılacak; bölgedeki faaliyetler, Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklular'ın batı yönündeki üç temel politik yöneliminden biri olarak devletin dış politikasının önemli ayaklarından biri olan Kafkasya politikasını oluşturacaktı.

Sultan Melikşah dönemi Selçuklu idaresinin üç temel politik yöneliminden biri olduğu ifade edilen Kafkasya politikasının ana hatları nelerdir?

Sultan Melikşah'ın bölgeyi Emir Savtekin'in kontrolüne bırakıp geri dönmesinden iki yıl sonra, sabık Ani Kralı Gagik hareket geçerek Ani'yi yeniden ele geçirmiş ve Emir ile girdiği mücadelede onu mağlup etmişti. Bunun üzerine Sultan bölgeye yeniden bir sefer düzenledi. 1078/79 yılında ordusuyla ayak bastığı bölgeyi tekrar kontrol altına alarak Savtekin'in idaresine verdi. Fakat aradan bir yıl geçtikten sonra Emir Savtekin Gürcü Kralı'na mağlup olmuş, bu şekilde bölgede meydana gelmiş olan zafiyet de Bizanslıları harekete geçirmişti. Oltu, Erzurum ve Kars şehirlerini ele geçiren Bizanslılar, 1080 yılında Sultan tarafından üzerlerine gönderilmiş olan Gürcü Kralı II. Giorgi'yi etkisiz hale getiren Emir Ahmed idaresindeki Selçuklu birlikleri tarafından durduruldular.

Bir yandan Kars, Oltu ve Erzurum geri alınırken, diğer yandan Ebû Yakub ve İsa Böri isimli emirler komutasında hareket eden Türkmen birlikleri Şavşat, Acara, Karthili, Ardanuç ve Kutâyis bölgelerini ele geçirdiler. Trabzon'u zapt ettikleri yönünde söylentiler dolaşmaya başlayan Emir Ahmed idaresindeki Selçuklu birliklerinin artık Çoruh havalisini de hâkimiyet altına almış olmaları, yerel hâkim ve kralların iyice kaygıya kapılmalarına neden olmuştu. Önce Gürcü Kralı Giorgi, ardından da Kakhet

Kralı Agsathan İsfahan'da bulunan Sultan Melikşah'ın huzuruna gelerek tabiiyyet arz ettiler.

Bütün Azerbaycan ve Güney Kafkasya'yı bu şekilde kontrol altına almış olan Sultan, bölgenin tamamının idaresi için Selçuklu hanedan mensuplarından Kutbeddîn İsmail'i görevlendirdi. Azerbaycan genel valisi yapılan İsmail, 1086 yılında Sultan'ın yeniden bölgeye gelerek birtakım siyasal düzenlemelerde bulunmasına ve Emir Bozan tarafından Gence'nin de merkeze bağlanmasına kadar görevini bağlılık içerisinde yerine getirecektir.

Sultan Melikşah döneminin diğer iki politik yönelimi hangileridir?

Sultan Melikşah döneminde Selçukluların politik yönelimi üç sacayak üzerine kurulmuş; bunların ilki, yukarıda sözünü etmiş olduğumuz gibi Azerbaycan ve Kafkasya hattında biçimlenmişti. Diğer iki sacayak da Anadolu ile Suriye ve Filistin politikalarıydı. Bu iki politik yönelimin temelleri de Sultan'ın 1078 yılında ikinci kez geldiği Azerbaycan bölgesinde atılmış, temel anlamda Anadolu ve Suriye bölgelerinde faaliyet gösteren Türkmenlerin kontrol altında tutularak siyasal faaliyetlerinde merkezin denetimi altında olmaları amaçlanmıştı. Devletin merkezî iktidarının güçlendirilmesi doğrultusunda Emir Porsuk'u Anadolu'ya, Berdea'da ikamet eden kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u da Suriye'ye gönderen Sultan, her ikisi de Kınık boyundan olan Kutalmışoğulları'nın Anadolu'da, Atsız Bey'in de Suriye'de sürdürdüğü faaliyetlerin göstermekte olduğu bağımsızlık eğilimlerinin önüne geçmeyi amaçlıyordu.

Bu dönemde Anadolu'da devam etmekte olan Türkmen faaliyetleri nelerdir?

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alparslan tarafından Anadolu'da akınlarda bulunmak üzere görevlendirilen Türkmen zümreleri, özellikle Sultan Melikşah'ın tahta çıkması esnasında merkeze çağrılan Artuk Bey'in bölgeden ayrılması üzerine Kutalmışoğulları etrafında toplanmaya başlamış, bir yandan İznik'e,

öbür yandan da el-Cezire ve Doğu Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardı.

Sultan Melikşah tarafından Anadolu'ya gönderilen Emir Porsuk, 1078 yılında Kutalmışoğlu Mansur'u öldürmeyi başarabilmişse de, kendilerini bütünüyle kontrol altına alma konusunda pek etkili olamadığını anladığımız Kutalmışoğulları önderliğindeki bu Türkmenler, 1075 yılında İznik'te Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurarak Suriye ve Doğu Akdeniz bölgelerinde faaliyetlerde bulunan Türkmenlerle mücadele etmeye bile başlamışlardı. Mansur'un Selçuklu merkezî hükümeti tarafından görevlendirilen Emir Porsuk tarafından öldürülmesinden sonra onun bıraktığı boşluğu dolduran kardeşi Süleymanşah, Marmara sahillerinden Antakya'ya kadar hâkimiyetini genişletmiş, rotasını Halep'e çevirmiş ve bu şekilde Büyük Selçuklu topraklarını tehdit etmeye başlamıştı.

Sultan Melikşah'ın Anadolu'da hükümet davası güden Türkiye Selçuklularına karşı nasıl bir politika takip etti?

Daha önce Emir Porsuk'u Anadolu'ya gönderen Sultan Melikşah, Süleymanşah'ın Antakya'yı ele geçirerek Halep'e yürümesi üzerine Suriye bölgesinde faaliyet gösteren kardeşi Tutuş'u onun üzerine sevk etti. Halep yakınlarında bulunan Ayn Seylem mevkiinde karşılanan Süleymanşah ile Tutuş arasındaki savaşta, Emir Çubuk gibi bazı beyler ve bir kısım Türkmenlerin taraf değiştirmesi ile dengeler Sultan'ın kardeşinin lehine değişti ve galip gelen Tutuş oldu. Süleymanşah, bu savaş sırasında 4 Haziran 1086'da hayatını kaybetti.

Süleymanşah'ın ölümünün ardından, savaştan önce yerine vekil olarak bıraktığı Ebû'l-Kâsım'ın Türkiye Selçuklu Devleti'nin kaderine hükmettiğini görüyoruz. Sultan Melikşah, faaliyetlerinden ve öldürülüş şeklinden anlaşıldığı kadarıyla hanedan mensubu olan Ebû'l-Kâsım'ın üzerine Emir Porsuk komutasındaki bir kuvveti de İznik'e gönderdi. Şehir yaklaşık üç ay boyunca muhasara altında tutulmasına rağmen, Ebû'l-Kâsım'ın Bizans İmparatoru ile ittifak etmesinden dolayı ele geçirilemedi. Daha sonra İznik meselesi Urfa

Emiri Bozan'a havale edildi. Bozan'ın İznik'e yürümesi üzerine asi tavrından pişmanlık duyarak bizzat Melikşah'ın huzuruna çıkmak isteyen Ebû'l-Kâsım'a, Anadolu'ya geri dönerek Emir Bozan ile anlaşması tavsiye edildi. Fakat kendisi bu anlaşma sağlanamadan, 1092 yılında, Bozan'ın adamları tarafından Anadolu'da yakalanıp yayının kirişi ile boğularak idam edildi. Öte yandan İznik'te Ebû'l-Kâsım'ın kardeşi Ebû'l-Gazi hükümet sürüyor, Emir Bozan komutası altındaki Selçuklu birlikleri de şehri kuşatma altında tutmaya devam ediyordu. Aynı yıl içerisinde Sultan'ın ölüm haberinin gelmesi üzerine kuşatma kaldırılacaktı.

Sultan Melikşah'ın el-Cezire bölgesinde takip ettiği politika nasıl değerlendirilebilir?

Sultan Melikşah önderliğindeki Büyük Selçuklu Devleti bir yandan Türkiye Selçukluları ile olan mücadelesini sürdürürken, diğer yandan da Diyarbekir bölgesinde hüküm süren Mervânîler olmak üzere bölgede bulunan birçok emirlik ile de ilişki içerisindeydi. Genel anlamda tâbilik-metbûluk hattı çerçevesinde işleyen bu ilişkiler, zaman zaman çeşitli çıkar odakları tarafından farklı bağlamlara çekilebiliyor, örneğin bir yerde Selçuklu Sultanı ile Abbâsî Halifesi adına okunmakta olan hutbeler, zaman ve zemine göre Fâtımî Halifesi adına dönüştürülebiliyordu.

Sultan Tuğrul Bey döneminden beri Selçuklular ile Mervânîler arasında diplomatik ilişkiler vardı. Selçuklular, bölgedeki egemenliklerini gün geçtikçe artırıp Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Suriye'de bulunan Şiî Arap emirliklerini pasifize ederek ülkelerine katarken, kendileri gibi Sünnî olan Mervânîler konusunda daha farklı bir politika izlemiş, Malazgirt Savaşı'na askerî birlik göndererek katkı sağlayan Mervânîler, Sultan Melikşah dönemine kadar muhtemelen Bizans ile İslâm toprakları arasında bir tampon bölge olarak görülerek muhtar bir idare şeklinde bırakılmıştı.

Bölge, Sultan Melikşah döneminde, daha önce Mervânîlerin de vezirliğini yapmış olan Abbâsî veziri Fahruddevle b. Cuheyr'e Sultan tarafından verilen izin ve askerî birliklerle ele geçirildi.

1084 yılı baharında başlayan el-Cezire seferi, yaklaşık bir buçuk yıl sürdü ve başarıyla sonuçlandı. Selçuklu tarihçileri arasında Diyarbekir bölgesine yönelik olarak gerçekleştirilen bu askerî girişimin bir ilhak olduğuna dair bir ittifak olsa da, bu ilhaktan daha ziyade hanedan değişimine benzemektedir. Nitekim Amid ve Meyyâfârikîn'in fethedilmesinden sonra Selçuklu bey ve birliklerinin merkeze dönmesi ve siyasal statüsünde herhangi bir değişiklik yapılmayan bölgenin idaresinin Fahruddevle'ye bırakılması bu değerlendirmeyi destekler niteliktedir.

Melikşah devrinde Suriye ve Filistin bölgesinde Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde Türkmenlerin katkısı nedir?

Suriye bölgesindeki ilk Türkmen faaliyetleri, bölgeye 1063 yılında Hanoğlu Harun idaresinde gelen ve Halep'te Mirdasoğulları arasında yaşanan mücadelelere dâhil olarak burada faaliyet gösteren kitlelerin faaliyetleriydi. 1069/1070 yılında bölgeye yeni Türkmen kitleleri geldi. Kurlu Bey'in komutasında faaliyet gösteren ve içlerinde Atsız Bey'in de bulunduğu beyler tarafından komuta edilen, yaklaşık üç bin çadırlık bir nüfusa sahip bu Türkmen kitleleri Filistin'e yerleşerek burada Fâtımîlerle mücadele etmeye başladılar. 1071 yılındaki Akka kuşatması sırasında Kurlu Bey'in şahadeti üzerine liderlik Atsız Bey'e geçti. Kısa sürede organize olarak Remle ve Kudüs'ü ele geçiren Atsız Bey, Kudüs minberlerinde Selçuklu Sultanı ile Abbâsî Halifesi adına hutbe okuttu. Kudüs'ten sonra Sur, Trablusşâm ve Dımaşk şehirlerini ele geçirince artık iyice kendine güvenmeye başlayan Atsız, 1076 yılında Mısır seferine çıktı. Fakat 1077 yılının Şubat ayında Kahire önlerinde karşı karşıya geldiği Mısır ordusu tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Suriye'ye döndüğü zaman, daha önce fethederek Selçuklu-Abbâsî hutbesi okutmalarını sağladığı şehirlerin önemli bir kısmının yeniden Fâtımî hutbesi okutmaya başladıklarını görünce büyük bir öfkeye kapıldı. Yeniden ele geçirdiği Kudüs'te üç bin kişiyi kılıçtan geçirdi. Gazze ve Yafa'yı zapt ederek Yafa'nın surlarını yıktırdıktan sonra Dımaşk'a geri döndü.

Görüldüğü gibi, Suriye ve Filistin bölgelerinde Türkmen faaliyetleri, büyük ölçüde Selçuklu merkezî hükümetinden bağımsız bir biçimde yürütülmüştür. Buna rağmen, fethedilen şehirlerde Sultan Melikşah adına okutulan hutbelerden de anlaşılacağı üzere, büyük sultana olan bağlılık noktasında herhangi bir sorun yoktur. Bölgedeki Türkmen birlikleri, tabir yerindeyse, muhtar siyasal birimler olarak faaliyet göstermekle birlikte, dinsel anlamda Bağdat'a ya da siyasal anlamda "en üst" olan Selçuklu payitahtına olan bağlılıklarını korumakta, bir tür aidiyet duygusu ile hareket etmektedirler.

Sultan Melikşah, Suriye ve Filistin bölgelerindeki gelişmeler karşısında nasıl bir tavır takındı?

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye ve Filistin bölgelerine dönük ilk politik eylemi, 1078 yılında kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u bölgeye tayin etmesidir. Görünüşe bakılırsa, bu tayinin nedeni Atsız'ın uğradığı Kahire yenilgisidir. Atsız Bey, Kahire önlerinde büyük bir mağlubiyete uğrayarak geri çekilmek zorunda kalınca, Sultan da kimi rivayetlere göre savaş sırasında öldürülmüş olduğu ile ilgili yanlış bir haberden dolayı onun yerine kardeşi Tutuş'u tayin etmiş, fakat Atsız'ın Sultan'a mektup yazarak faaliyetlerini sürdürmek amacıyla izin istemesi ve yüksek miktarda vergi ödeme vaadinde bulunması üzerine kardeşinin yönünü Halep üzerine çevirmesini emretmiştir. Sultan Melikşah'ın Suriye bölgesine dönük ilk fiilî müdahalesi kardeşinin tayin emrini vermek olmuştur. Bir süre Halep bölgesinde faaliyet gösteren Tutuş, Fâtımî veziri Bedru'l-Cemâlî tarafından Suriye'ye gönderilen büyük ordunun Filistin'i istila ettikten sonra Dımaşk'ı kuşatması üzerine Atsız tarafından yardıma çağrılmıştır. Tutuş'un yaklaşmakta olduğunu haber alan Fâtımî ordusu geri çekilmiş, Atsız tarafından merasimle karşılanan Sultan'ın kardeşi onu yayının kirişi ile boğdurarak katletmiştir. 1079 yılında Dımaşk'a giren Tutuş, bu şekilde Suriye şehirlerine hâkim olmuş, Suriye Selçuklu Melikliği'nin temelleri atılmış, bu çerçevede Büyük Selçuklular'ın Suriye ve Filistin politikası da onun eliyle icra edilmeye başlanmıştır.

Sultan Melikşah'ın Bağdat'taki uygulamaları nelerdir?

Sultan Melikşah'ın ilk Bağdat ziyareti, Süleymanşah'ın ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Suriye'de yaşanan gelişmeler ve Halep hâkimi İbn el-Huteytî'nin daveti üzerine 1086 yılının Eylül ayında Halep'e gitmek üzere büyük bir ordu ile İsfahan'dan harekete geçen Sultan, Musul ve Harran istikametinde ilerlemiş, Caber Kalesi ile Menbic şehrini zapt etmiş, Aralık ayının üçüncü gününde de Halep'e girerek şehri kontrol altına almıştır. Daha sonra Antakya'ya, oradan da Suveydiye'ye gelen Sultan, burada Akdeniz sularına sürdüğü atının üzerinde Allah'a şükretmiş, Süleymanşah'ın eşi ve çocuklarını da yanına alarak Halep'e dönmüş, 1087 yılının Mart ayında da buradan Bağdat'a geçmiştir. Bu ilk Bağdat ziyaretinde Halife tarafından "Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı" olarak selamlanan Sultan Melikşah, kızı Mahmelek Hatun'u muhteşem bir düğünle Halife ile evlendirdikten sonra geri dönmüştür.

Sultan'ın ikinci Bağdat ziyareti, 1091 yılının sonunda gerçekleşmiştir. O, bu ziyaretinde Suriye, el-Cezire ve Kuzey Irak bölgelerinde hüküm süren tâbi bey ve melikleri yanına çağırmış, onlarla yeni fetihler konusunda istişarelerde bulunmuştur. Burada yapılan fetih planları çerçevesinde görevlendirilen beyler, derhal harekete geçerek önce Hicaz bölgesini, daha sonra da Yemen ve Aden bölgelerini ele geçirerek Selçuklu tabiiyyetine almışlardır. Bu Bağdat ziyareti sırasında Tuğrul Bey şehri tamir edilmiş ve genişletilmiştir. Devlet adamları için ikametgahlar inşâ edilmiştir. Ayrıca şehrin ekonomisini canlandıracak girişimlerde bulunmuştur.

Nizâmülmülk neden öldürüldü, olayda Sultan Melikşah'ın parmağı var mı?

Sultan Melikşah ile veziri Nizâmülmülk arasında, her ikisinin de kısa aralıklarla öldüğü (ya da öldürüldüğü) 1092 yılında bir sorun olduğu biliniyor. Kaynaklar bu konuda müttefiktir. Fakat ikili arasındaki meselenin ne olduğu ile ilgili rivayetler ise muhteliftir. Elimizde mevcut olan verilere bakılırsa, Sultan'ın hanımı Terken Hatun'un, henüz dört yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht

ilan ettirmek amacıyla Sultan üzerinde baskı kurması ve bu duruma Berkyaruk'un veliahtlığını destekleyen vezir tarafından karşı çıkılması; vezirin devlet bürokrasisinin önemli makamlarını yakın adamları ile doldurması ve onun konumunu çekemeyen bazı bürokratların Sultan'ı kışkırtmaları gibi birtakım nedenlerden söz edebilmek mümkündür. Bu nedenlerden herhangi biri ya da hepsi mevcut olabilir, fakat çekişmenin temel anlamda iktidarın kullanımı noktasında ortaya çıkan bir sorun olduğunu söylemekte herhangi bir sakınca yoktur. Nitekim Sultan ile veziri arasındaki bir mektuplaşmada, vezirini "sarığını başından almakla" tehdit eden Sultan'ın, ondan, "Benim sarığım ile senin tacın birbirine bağlıdır" şeklinde benzer bir tehditkârlık içeren karşılık görmesi, anlatmak istediğimiz hususun anlaşılabilmesi açısından önemli bir anahtar işlevi görebilir. En nihayetinde, Nizâmülmülk'ün 14 Ekim 1092'de Nihâvend yakınlarında bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürülmesi üzerine vezirin yakınlarının Sultan'ı suçlaması, aralarındaki anlaşmazlığın kamusal alandaki akislerini ortaya koyuyor olması açısından dikkate değerdir. Öte yandan Nizâmülmülk'ün kehânetinin doğrulanması şeklinde algılanmaya müsait bir ölümle kısa bir süre sonra yaşamını yitiren Sultan ile vezirinin ölümü arasında bir bağlantı olup olmadığı meselesi, kaynak metinlerde konu ile ilgili farklı yaklaşımlar kaydedilmiş olsa da, meçhul gibi görünmektedir.

Sultan Melikşah'ın saltanatı döneminde ortaya çıkan ve kamusal güvenlik açısından ciddi bir tehdit unsuru haline gelen Bâtınîler kimdi?

Sultan Melikşah döneminde Bâtınîlerle Selçuklular arasında kurulan ilk temas, Büyük Selçuklu komutanı Artuk Bey'in 1077 yılında düzenlediği Ahsa ve Bahreyn seferi sırasında gerçekleşmiştir. Bu seferde Ahsa ve Bahreyn'de hüküm süren Bâtınî mezhepli Karmatiler kontrol altına alınmış, bölgedeki fesat faaliyetlerinin önüne geçilmiştir.

Fakat Bâtınî fikirler, 13 yıl sonra bu sefer İran'da, devletin kalbinde neşvünema bulmuştur. 1090 yılında sarp bir tepe üzerine inşâ edilmiş olup ele geçirilmesi pek kolay olmayan Alamut Kalesi'ni ele geçiren İsmâilî davetçilerinden (dâî) Hasan Sabbah, daha önce Fâtımî Halifesi ile ilişkisi olsa da, Alamut'ta bu ilişkiyi koparark bağımsız bir yapılanma oluşturmuş, burada organize ettiği bir teşkilat ile ülkenin çeşitli yerlerinde önemli kişilere suikastlar düzenleyerek toplumsal bir kaosa neden olmuştur. Ticaret yollarında kervanların önü kesilerek sivil insanlar katledilmiş, zehirli hançerlerle iş gören fedailer tarafından kanaat önderleri öldürülmeye başlanmış, bir tür terör yöntemi kullanılarak toplumsal yaşama güvensizlik duygusu yayılmıştır. Nitekim Vezir Nizâmülmülk'e dönük suikast Bâtınî fedailer tarafından gerçekleştirilmiştir. Öldürüleceklerini bile bile suikastları düzenleyen fedailerin cesareti ile ilgili hikâyeler o kadar çok yayılmıştır ki, halk arasında onların haşhaş ile uyuşturulduklarına dair söylentiler çıkmış ve kendilerine bu sebeple Haşhâşî ismi verilmiştir.

Sultan Melikşah bu durumun önüne geçebilmek için girişimlerde bulunmuş, Alamut Kalesi'nin bulunduğu bölgenin iktâsına sahip bulunan Yoruntaş, Hasan Sabbah ve taraftarları ile mücadele etmekle görevlendirilmiştir. 1091'de Emir Yoruntaş'ın ölümü ile akim kalan ilk teşebbüsün ardından Sultan, mücadelenin kaldığı yerden devam edebilmesi için bu sefer Emir Altuntaş, Emir Koltaş ve Emir Gülsarık gibi komutanları görevlendirmiştir. Fakat 1092 yılında Melikşah'ın ölümü, Hasan Sabbah'a karşı yürütülen askerî harekâtın akim kalmasına neden olmuştur.

Son olarak burada altını çizmek istediğimiz bir nokta var: Bâtınîlik bir düşünme biçimidir. Sözünü etmiş olduğumuz dönemde ortaya çıkan Hasan Sabbah ve takipçileri halk tarafından Bâtınî olarak adlandırılsa da (kendilerine Haşhâşîler, Fedâîler, İsmâilîler, Nizârîler vs de denilmektedir) Bâtınî terimi, bir mezhepten ziyade, özellikle kutsal mesajların gerçek içeriğinin görünenin ötesinde ve mesajın içerisine gömülmüş bir şekilde bulunduğunu ve bunun özünün ancak önder tarafından ortaya konabileceğini savunan

bir "metodolojiyi" tanımlamaktadır. Yani Bâtınî kavramı, yalnızca Alamut Kalesi'ni merkez edinen Hasan Sabbah'ın Sünnî siyasal iktidar ile mücadele yöntemi olarak silahlı mücadeleyi benimsemiş olan mezhebini tanımlayan bir isim değil, onların da parçası olduğu daha geniş ve köklü bir geleneğin ismidir.

Sultan Melikşah ne zaman ve nasıl öldü?

Rivayetlere göre, ikinci Bağdat ziyareti sırasında Abbâsî Halifesi Muktedî'den torunu Cafer'i veliaht yapmasını talep eden Sultan Melikşah'ın bu yüzden Halife ile arası açılmış ve kendisinden on gün içerisinde Bağdat'ı terk etmesini istemiştir. Sultan Melikşah'ın Halife'ye tanıdığı süre henüz sona ermeden 19 Kasım 1092 tarihinde gerçekleşen vefatı, "ittifakla" şüpheli bir ölümdür. Kaynaklar, cenazesi İsfahan'a nakledilerek burada daha önce yaptırmış olduğu medresenin türbesine defnedilen Sultan'ın ölüm nedeninin gıda zehirlenmesi olduğunu kaydetmektedir. Sultan'ın ölmeden önce gösterdiği tıbbî semptomlardan hareketle oluşturulan genel kanı, av etinden zehirlendiği yönündedir. Fakat bu zehirlenmenin bir fail tarafından gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği meselesi noktasında değişik görüşler vardır. Elimizde bulunan verilere bakılırsa, hem Nizâmülmülk yandaşlarının, hem Terken Hatun'un, hem Bâtınîlerin, hem de Abbâsî Halifesi'nin onu zehirlemek için nedenleri vardır. Buna rağmen, cinayet olduğu noktasında pek şüphe bulunmayan söz konusu ölüm hadisesi hâlen esrarını korumaktadır. Sonuç itibariyle Sultan, henüz 38 yaşında iken faili meçhul bir cinayete kurban gitmiştir.

İnsan ve devlet başkanı olarak Melikşah nasıl tarif edilebilir?

Otuz sekiz gibi genç bir yaşta vefat ettiğinde ardında Kafkaslar'dan Yemen'e, Türkistan'dan Anadolu içlerine uzanan muazzam sınırlara sahip bir devlet bırakan Sultan Melikşah'ın en önemli özelliği, adalet ve merhametiyle meşhur olmasıydı. Hem Müslümanlar hem Museviler hem de Hıristiyanlar arasında "Adil Sultan" olarak biliniyordu. Devletinin başkenti İsfahan'da

kendisini ziyarete gelen Ani Piskoposu Barseg'e verdiği fermanda bütün kilise, manastır ve Hıristiyan din adamlarının vergiden muaf tutulduğunu ilan etmişti. Vefâtı yalnızca Müslümanlar arasında değil, Ehl-i Kitâb'a mensup tebaası arasında da büyük bir mateme neden oldu. Büyük Selçuklu Devleti, en parlak zamanını onun döneminde yaşamıştı.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, adaleti ile meşhur olmasının yanında sağlam karakterli bir devlet adamı, âlim ve şairleri himaye eden bir hami idi. Bir yandan devletinin sağlam temeller üzerinde yükselmesi için ordu ve bürokrasiyi güçlü bir disiplin anlayışı ile yönetiyor, bir yandan da modern sosyal devletleri andıran toplumsal politikalarla hem madden hem de manen ülkesini bayındır kılıyordu. Ülkenin her yanında medreseler, camiler, imarethaneler ve şifahaneler inşâ ediyor, bu kurumların vakıflarına ayakta kalmalarını sağlayacak muazzam gelirler tahsis ediyordu.

Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin buhrana sürüklenmesinin nedeni neydi?

Öncelikli olarak şunu belirtmek gerekir ki, Sultan Melikşah'ın ölümü beklenen bir durum değildi. Sultan gençti ve kudretinin doruğundaydı. Devletin çok güçlü bir ordusu, yine en az o kadar güçlü bir ekonomisi vardı. Askerî birlikler Türkistan, Anadolu, Suriye ve Filistin (hatta Aden ve Yemen) taraflarında önemli başarılar elde etmekteydi. Ülkenin dört bir yanında imar faaliyetleri devam etmekte, merkeze bağlanan *ûc*lar süratli bir biçimde dönüşüme uğramaktaydı. Bununla birlikte, Sultan'ın vefat etmesi durumunda onun yerine geçmesi muhtemel olan hanedan üyeleri arasındaki güç dengeleri henüz netleşmemişti. Devletin ileri gelenleri arasında, Melikşah'tan sonraki sultanın kim olabileceği hususunu konuşmayı gerektirecek bir durum yoktu. Ayrıca bir yandan Bâtınî İsmâilîler, diğer yandan da Anadolu ve Suriye'deki Türkmenleri kontrol altına almak için sürdürülen mücadele Sultan'ın güçlü kişiliğinin çevresinde şekilleniyordu. Devletin bekâsının garantisi anlamına gelen Sultan'ın merkezî konumu, aynı zamanda onun olmaması

halinde ortaya çıkabilecek olan tehlikelerin de potansiyel kaynağıydı. Nitekim onun vefatından sonraki kaos ortamı, yerine geçme arzusunda olan hanedan üyelerinin arasındaki mücadeleden, ondan daha güçlü ya da en az onun kadar güçlü birisinin ortaya çıkmamasından beslenecekti. Öte yandan birçok yerde ve birçok odağa karşı sürdürülebilen savaş, iktidarın zayıflaması durumunda yine aynı şekilde birçok yerde ve birçok odak tarafından devlete yönelik tehditlerin üretilmesi anlamına da gelmekteydi.

Şöyle toparlarsak; Sultan Melikşah'ın vefatının ardından ortaya çıkan kaos ortamı, bizatihi onun vefat etmesinden kaynaklanıyordu. Bıraktığı boşluk, ardında kalanlar tarafından doldurulamadı. Daha da önemlisi, en başında da işaret etmiş olduğumuz gibi, Sultan'ın kendisinden sonrasını tasarlayacak zamanı olmamıştı.

Berkyaruk

Sultan Berkyaruk Selçuklu tahtına ne zaman ve nasıl oturdu?

Sultan Melikşah'ın zamansız ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti korkunç bir siyasal kaosa sürüklendi. Sultan'ın ölümünden altı gün sonra Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmud'u sultan ilan edip Emir Kürboğa'yı veliaht şehzade Berkyaruk'u yakalamak üzere İsfahan'a gönderdi, kendisi de onun ardından harekete geçti. Bu sırada Melik Tutuş da saltanat davasına kalkışmış, bağımsız hareket etmeye başlamıştı.

Daha babasının sağlığındayken veliahtlığı etrafında dönen tartışmalarla devletin buhrana sürüklendiği Berkyaruk zor durumdaydı. Bir yandan Vezir Nizâmülmülk ile Sultan'ın katledilmesi ile sonuçlanan süreçte büyük payı olan üvey annesi Terken Hatun'un hırsı, diğer yandan amcası Tutuş'un sultanlık hevesi ile devlet büyük bir kaosa sürüklenmiş, siyasal istikrar altüst olmuştu.

Babasının ölümünden önce veliaht ilan edilmiş olan Berkyaruk, işte bu şartlar içerisinde, en başından beri kendisinin saltanatını destekleyen merhum vezir Nizâmülmülk'ün taraftarlarının be-

lirleyici desteğiyle Rey'e kaçırılarak sultan ilan edildi. Takvim 1092 yılının sonlarını gösteriyordu ve Sultan Berkyaruk on dört yaşındaydı. Tahtını koruyabilmek için üvey annesini ve amcasını mağlup etmesi gerekiyordu.

Terken Hatun'un sürdürdüğü saltanat davası süreci nasıl işledi ve ne şekilde sonuçlandı?

Sultan Melikşah'ın vefatından sonra meşru veliahdın tahta oturmasının önüne geçebilmek için derhal harekete geçen eşi Terken Hatun, küçük oğlu Mahmud'u sultan ilan ettikten sonra kendisine taraftar bulabilmek için ordu mensuplarına yaklaşık 20 milyon dinar dağıtmış, tabir yerindeyse oğlunun tahtta kalabilmesi için devletin bütün varını yoğunu feda etmeyi göze almıştı. Emir Kürboğa'yı Berkyaruk'u tutuklaması için İsfahan'a göndermiş, kendisi de onun arkasından harekete geçmişti. Nitekim Terken Hatun, ordunun önemli bir kısmının desteğini satın almıştı. Maksadına ulaşacağına kesin gözüyle bakılıyordu. Fakat henüz Sultan'ın hayatta olduğu dönemde ortaya çıkan ve devletin buhrana sürüklenmesinde de önemli payı olan idarede etkili iki grubun, Nizâmülmülk yanlısı grup ile ona karşıt olan Terken Hatun yanlısı grubun mücadelesi, sürecin başka türlü ilerlemesini sağladı.

Nizâmülmülk taraftarlarının gayretleriyle İsfahan'dan kaçırılarak Rey'e götürülen ve burada sultan ilan edilen Berkyaruk, 1093 yılının Ocak ayında gerçekleşen ve babasının bazı emir ve komutanlarının kendi tarafına geçtiği Burûcird'deki savaşta, Terken Hatun birliklerini ağır bir hezimete uğrattı. İstediğini elde edemeyen Terken Hatun, bu sefer Sultan Berkyaruk'un dayısını, Azerbaycan valisi İsmail el-Yâkûtî'yi ona karşı kışkırttı. 1093 yazında Kerec'te meydana gelen savaşta Sultan Berkyaruk'a yenilen Yâkûtî, mağlup olarak geldiği İsfahan'da Terken Hatun'un emirleriyle anlaşamayarak yeğenine sığınmak zorunda kalacak, fakat kısa bir süre sonra Sultan'ın bazı emirleri tarafından "sultana karşı kötü niyet beslediği" gerekçesiyle öldürülecekti.

Uğramış olduğu başarısızlıklar, Terken Hatun'u davasından vazgeçirmeye yetmedi. Yâkûtî'den sonra, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra saltanatını ilan ederek el-Cezire bölgesinin hâkimiyetini ele geçiren Berkyaruk'un amcası Tutuş ile uzlaşmanın yollarını arayacak, fakat Berkyaruk karşısında başarılı olamayan Tutuş ile bir araya gelemeden 1094 yılının sonbaharında İsfahan'da yaşamını yitirecekti.

Terken Hatun'un sahip olduğu saltanat hırsı ve iktidara dönük dizginlenemez arzu ile bunların sonuçları hususunu nasıl değerlendirmek gerekir?

Sultan Melikşah üzerinde büyük bir etkisi olduğu anlaşılan Terken Hatun'un iktidar hırsını anlayabilmek için, onun bir "hatun" olarak sahip olduğu pozisyonu iyi değerlendirmek, hem sosyal hem de siyasal anlamda bulunduğu noktayı aydınlığa kavuşturmak gerekir.

Terken Hatun'un eşi üzerindeki etkisine paralel olarak devlet yönetiminde de, eşinin ölümünden sonra da belli bir süre devam eden etkili bir konumu vardı. O, doğrudan kendisine karşı sorumlu olan bir dîvâna, burada görev yapan memurlara, idârî, mâlî teşkilata ve hatta 12 bin kişilik olduğu kaydedilen bir ordu gücüne bile sahipti. Veziri Tâcülmülk, Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e rakip olarak onun yerine geçebilme davasındaydı. Bu derece siyasetin içerisinde olan ve devlet hayatında etkili olduğu anlaşılan bir hatunun siyasi hırslara kapılmaması düşünülemezdi. Nitekim Terken Hatun, Vezir Nizâmülmülk'ün de desteğiyle Sultan Melikşah tarafından veliaht ilan edilen Şehzade Berkyaruk'un yerine küçük yaştaki oğlu Mahmud'un veliaht ilan edilmesini istiyor, bunun için girişimlerde bulunuyordu. Terken Hatun'un hırsı oğlunu veliaht yapmakla sınırlı değildi. Halife'nin eşi olan Mahmelek Hatun'un oğlu (Terken Hatun'un torunu) Cafer'i de Hilâfet kurumunun veliahdı yapmak istiyor, bir yandan Selçuklu tahtının, bir yandan da Hilâfet makamının kontrolünü eline geçirmek istiyordu.

Terken Hatun'un isteklerinin yerine gelebilmesinin önündeki en büyük engel Vezir Nizâmülmülk idi. Berkyaruk'un veliahtlığını destekleyen vezir hadsiz bir güce sahipti. Sayılarının 20 binlere ulaştığı rivayet edilen kölelerinin yanı sıra ülkenin dört bir yanında yüksek makamlar işgal etmekte olan oğulları, damatları ve yakınları ile devletin her yanında etkin bir hale gelmiş olan Nizâmülmülk ile mücadele edebilmek kolay değildi. O hayattayken Terken Hatun'un isteklerini yerine getirebilmesinin ve devlet içerisinde istediği adımları atabilmesinin imkânı yoktu. Nitekim vezirin bir suikast ile katledilmesinden kısa bir süre sonra Sultan'ın öldürülmesinin ve daha sonra da Selçuklu idaresinin büyük bir buhrana sürüklenmesinin nedenlerini bu noktada aramak gerektiği kanaatindeyiz.

Sultan Berkyarık ile Tutuş arasındaki mücadele sürecinde neler yaşandı?

Sultan Melikşah'ın vefatı üzerine sultanlığını ilan eden Suriye Selçuklu Meliki Tutuş derhal harekete geçmiş, el-Cezire bölgesini hâkimiyet altına almıştı. Urfa Valisi Bozan, Halep Valisi Aksungur ve Antakya Valisi Yağısıyan ile anlaşarak Azerbaycan'a doğru ilerlemiş, Aksungur ile Bozan'ın Berkyaruk'un safına geçmesi üzerine de zayıf düşerek 1093 yılının sonunda Suriye'ye çekilmeye mecbur kalmıştı. Burada kendisini toparladıktan sonra yeniden harekete geçmiş, kendisine ihanet eden Aksungur ile Bozan'ı mağlup edip katlettikten sonra Ahlat üzerinden Azerbaycan'a girerek bölgeyi kontrol altına almıştı.

Bu sırada Bağdat'a giderek adına hutbe okutan Sultan Berkyaruk, amcasının Azerbaycan bölgesini kontrol altına alarak Terken Hatun ile buluşmak üzere Hemedan'a doğru ilerlediğini öğrenince derhal harekete geçerek İsfahan'a yöneldi. Yanında bulunan bin kişilik kuvvetle ilerlediği sırada Tutuş'un görevlendirdiği birlikler tarafından ağır bir hezimete uğradıysa da İsfahan'a ulaşmayı başardı. Tutuş'un bu galibiyeti üzerine Bağdat'ta hutbeler derhal Tutuş adına okunmaya başlanırken, Berkyaruk'u İsfahan'da bir

sürpriz bekliyordu. Burada kardeşi Mahmud'un emirleri tarafından tutuklandı ve hapsedildi. Kaynaklarda bulunan kayıtlara bakılırsa, gözlerine mil çekilmesi planlanıyordu. Fakat bu sırada kardeşi Mahmud'un beklenmedik bir şekilde çiçek hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmesi üzerine, emirler tarafından yeniden sultan olarak tahta oturtuldu.

Kardeşi Mahmud'un ölümünden hemen sonra kendisi de çiçek hastalığına yakalanarak devletin ileri gelenlerini kaygıya sürükleyen Sultan Berkyaruk, kısa sürede iyileşerek Tutuş'a karşı harekete geçti. Rey şehrinden 60-70 km. uzaklıkta bulunan Dâşîlû civarında meydana gelen nihâî savaşta amcasını ağır bir yenilgiye uğrattı. Beylerinin büyük bir kısmı efendilerinin oğlunun safına geçince iyice zayıf düşen Tutuş, savaş meydanında öldürüldü. Berkyaruk bu savaş ile birlikte üvey annesi Terken Hatun'dan sonra amcası Tutuş'u da bertaraf ediyor, onları saltanatı için bir tehdit olmaktan çıkarıyordu.

Sultan Berkyaruk'un Arslan Argun ile mücadelesi nasıl değerlendirilebilir?

Sultan Berkyaruk, batıda Terken Hatun ve amcası Tutuş ile hâkimiyet mücadelesini sürdürürken, doğuda bulunan bir diğer amcası Arslan Argun bağımsızlığını ilan etmiş ve nüfuzunu genişletmeye başlamıştı. Merv'i ele geçirmiş; Belh, Tirmiz ve Nişâbur şehirlerini kontrol altına almıştı. Bir yandan kontrolü altında bulunan alanı genişleten Arslan Argun, bir yandan da yeğeni Berkyaruk'a mektup yazarak itaatini bildiriyor, kontrol etmekte olduğu şehirleri kuşkusuz iade edeceğini arz ediyordu. O sırada meşgul olan Berkyaruk, amcasının faaliyetleri karşısında ses çıkarmıyor, bu şekilde onun saltanat mücadelelerinde tarafsız kalmasını garanti altına alıyordu.

Amcasının faaliyetlerine saltanat mücadeleleri ile meşgul olduğu sırada müdahale etmeyen (kuşkusuz buna imkânı da yoktu) Sultan Berkyaruk, saltanatına dönük tehditleri etkisiz hale getirdikten sonra harekete geçti. Arslan Argun'un faaliyetlerine son vermek

amacıyla amcalarından bir diğerini, Böripars'ı bölgeye gönderdi. İlk başlarda Arslan Argun'a karşı başarı elde eden Böripars, daha sonra Herat civarında Arslan Argun ile giriştiği savaşı kaybetti ve esir düştüğü bu savaştan bir yıl sonra da boğduruldu. Durumun vahametinin farkına varan Sultan Berkyaruk, Arslan Argun meselesini bizzat sonuçlandırmak üzere harekete geçti.

Sultan Berkyaruk'un öncü olarak gönderdiği kardeşi Sancar ve Atabeg Kumac'ın ardından bölgeye doğru ilerlemekte olduğu sırada, 1097 yılının kışında, Arslan Argun bir kölesi tarafından hançerlenerek öldürüldü. Henüz yedi yaşında olan oğlunu Arslan Argun'un yerine geçiren emirleri, Sultan'ı karşılamaya çıkarak ondan af ve bağışlanma dilediler. Sultan Berkyaruk bu çocuğa Rey ve Hemedan civarında iktâlar verip kardeşi Sancar'ı da Horasan Meliki olarak görevlendirdikten sonra geri döndü. Sultan bu şekilde ülkenin doğusundan yükselen bir iç tehdidi daha bertaraf etmiş ve ülke içindeki siyasal istikrarın sağlanabilmesi yolunda bir adım daha atmıştı.

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki mücadele sürecinde neler yaşandı, nasıl bir sonuç ortaya çıktı?

Sultan Berkyaruk'un Tutuş ile olan mücadelesinin başarıyla sonuçlanmasının üzerinden çok fazla zaman geçmeden, Gence Meliki olan kardeşi Muhammed Tapar isyan bayrağını açmış, veziri Müeyyidu'l-Mulk'ün de yönlendirmeleriyle harekete geçerek Azerbaycan üzerine yürüyüp Rey'e kadar gelerek şehri ele geçirmişti. Kardeşi ile mücadele edemeyeceğini anlayan Sultan Berkyaruk önce İsfahan'a, daha sonra da Huzistan'a gelmiş, burada kardeşini alt edebilmesini sağlayacak altyapıyı inşâ etmenin yollarını aramaya başlamıştı. Öte yandan gün geçtikçe etkinliğini artıran ve Gevherayin, Kürboğa ve Çökürmüş gibi ileri gelen beylerin desteğini de alan Muhammed Tapar, Gevherayin'i Bağdat'a göndererek hutbenin kendi adına okunmasını talep etmiş, 4 Kasım 1099'da Bağdat hutbeleri Muhammed Tapar adına okunmuştu. Fakat bir ay gibi kısa bir süre sonra Berkyaruk'un Hilâfet merkezine

gelmesi üzerine hutbeler yeniden onun adına okunmaya başlamış; Kürboğa, Çökürmüş ve Gevherayin gibi beyler de yeniden Sultan Berkyaruk'un safına geçmişti.

1100 yılının Nisan ayında kardeşi ile savaşmak üzere Bağdat'tan ayrılan Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki ilk savaş Hemedan'da gerçekleşti ve Berkyaruk'un mağlubiyetiyle sonuçlandı. Berkyaruk'un yanında bulunan 50 kişiyle birlikte Horasan'a gittiği bu savaşın ardından Bağdat'ta hutbeler yeniden Muhammed Tapar adına okunmaya başlandı. Bu sırada Horasan bölgesinde aradığını bulamayan Sultan Berkyaruk, öz kardeşi Muhammed'i destekleyen Horasan Meliki Sancar tarafından da takip ve mağlup edilmesinin ardından, yeniden toparlanabilme umuduyla Çavlı Sakavu, Zengi, İlbeyi ve Ayaz gibi büyük beylerin kendisine destek olacağı Huzistan bölgesine yöneldi.

Huzistan bölgesinde yeniden toparlanarak ordusunu organize eden Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın kuvvetleri, 1101 yılının Nisan ayında Hemedan civarında bir kez daha karşı karşıya geldiler. Ağır bir mağlubiyete uğrayan Muhammed Tapar'ın Horasan Meliki Sancar'ın yanına kaçmasından sonra Sultan Berkyaruk Bağdat'a geldi ve hutbeler yeniden onun adına okundu. Fakat bu durum uzun sürmedi. Horasan'dan hareket eden Muhammed Tapar ile Sancar, Ekim ayının sonunda Bağdat'a geldiler. Hutbeler yeniden Muhammed adına okundu. Aralık ayında Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın birlikleri Nihâvend yakınlarında yeniden karşı karşıya gelse de, başta Halife Mustazhir olmak üzere önde gelen alimlerin aracılık etmesiyle taraflar arasında bir anlaşma yapıldı. Berkyaruk'un "sultan", Muhammed Tapar'ın ise "melik" olarak anıldığı bu anlaşmaya göre Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul bölgeleri kendisine üç kez nevbet çalma hakkı verilen Muhammed'e verilecek, Sancar eskisi gibi Horasan idaresini sürdürecek, geri kalan bölgeler de Sultan Berkyaruk'un kontrolü altında olacaktı. Bunun dışında Muhammed Tapar Sultan Berkyaruk'a 1 milyon 300 bin dinar vergi ödeyecek ve gerektiğinde de askerî destek sağlamakla yükümlü olacaktı.

Taraflar arasında yapılan anlaşmanın mürekkebi kurumadan Muhammed Tapar yeniden isyan etti. Kapısında beş nevbet çaldıran ve sultanlığını iddia eden kardeşinin üzerine yürüyen Sultan Berkyaruk, Rey'de yapılan savaşı kazanarak onu kaçmaya mecbur etti. İsfahan'a gelen ve burada Sultan'a karşı mücadele etme hazırlıkları yapan Muhammed Tapar, Berkyaruk'un İsfahan'ı muhasara etmesi üzerine bir gece vakti buradan da kaçtı ve hâkimiyet bölgesi olan Azerbaycan'a giderek burada ordu toplama çalışmalarına başladı. Bu sırada siyasi dengelerdeki değişime göre Bağdat'ta hutbeler bir Sultan Berkyaruk bir Muhammed Tapar adına okunuyordu.

Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki son savaş, 1103 yılının Şubat ayında Hoy'da gerçekleşti ve Sultan'ın zaferi ile sonuçlandı. Bu savaşın ardından artık iyice yorulmuş bulunan Sultan Berkyaruk, yeni bir savaş için hazırlıklar yapmakta olan Muhammed Tapar'a anlaşma teklif etti. Azerbaycan'daki Sefîdrûd Nehri'nin taraflar arasındaki sınır olarak belirlendiği anlaşmaya göre, Irak-ı Acem ile Irak-ı Arap bölgeleri Berkyaruk'un kontrolü altında olacak, Bağdat'taki hutbe de onun adına okunacaktı. Muhammed Tapar ise bu anlaşmaya göre kapısında beş kez nevbet çaldırabilecek, Azerbaycan, Doğu Anadolu, el-Cezire ve Musul bölgelerinde hüküm sürecekti. 1104 yılının Ocak ayında imzalanan ve üzerinden bir yıl geçmeden Sultan Berkyaruk'un vefat ettiği bu anlaşma ile Büyük Selçuklu Devleti fiilen ikiye ayrılmış, kardeşler arasındaki hâkimiyet mücadeleleri devletin bölünmesiyle sonuçlanmıştı.

Sultan Berkyaruk dönemini nasıl değerlendirmek gerekir?

Sultan Berkyaruk dönemi, Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmanın arifesine geldiği bir kaos dönemine işaret etmesi açısından önemlidir. Bu dönemde Selçuklu Devleti'nin iç istikrarı bütünüyle parçalanmış, merkezî otorite ortadan kalkmıştır. Kardeşler arasındaki kanlı taht mücadeleleri sayısız insanın ölümüyle sonuçlanmış, ülkenin sosyal, siyasal ve ekonomik durumu iyice kötülemiştir. Devlet idaresi fiilî anlamda ikiye, hatta Erdoğan

Merçil'in değerlendirmesiyle, Horasan Meliki Sancar'ın muhtar ve bağımsız davranışlarını da hesaba katarsak üçe bölünmüş, ülke genelinde dirlik ve düzen kalmamıştır. Bu kaotik ortamdan dolayı bölgeye gelen Haçlılarla layıkıyla mücadele edilememiş, Doğu Akdeniz'deki gevşek siyasal ortamdan dolayı Haçlılar bölgedeki amaçlarına kolaylıkla erişebilmişlerdir. Merkezî otoritenin güçlü elinin pek hissedilmediği Ortadoğu'daki bazı yerel güçler kısa vadeli çıkarları doğrultusunda Haçlılarla işbirliği yapabilecek kadar pervâsızca davranabilmiş, bölgedeki istikrarsızlığın bedeli Müslümanlara oldukça pahalıya, Kudüs'ün ve Kutsal Topraklar'ın kaybına mâl olmuştur. Ayrıca Sultan Melikşah döneminde ortaya çıkan Bâtınîlerle pek ilgilenilememiş, Berkyaruk dönemi, onların hızlı bir yayılma gösterdiği bir dönem olmuştur.

Sultan Berkyaruk birkaç cümle ile nasıl anlatılabilir?

22 Aralık 1104 tarihinde hastalık sonucu vefat eden Sultan Berkyaruk, hem bedensel hem de ruhsal anlamda hassas bir insandı. Uzun süre devam eden kanlı taht kavgaları sırasında iyice yorulmuş, akan kanın durması için saltanatını Muhammed Tapar ile paylaşabilecek bir olgunluğu göstermekten kaçınmamıştı. Öte yandan genç ve tecrübesizdi. Devleti idare edebilecek iradeden ve kendisini yönlendirebilecek bir danışmandan, örneğin Nizâmülmülk gibi bir vezirden yoksundu. Dönemi hem Selçuklu Devleti hem de kendi ikbali açısından talihsiz bir dönemdir.

Muhammed Tapar

Muhammed Tapar tahta ne zaman ve nasıl oturdu?

Sultan Berkyaruk'un ölümü üzerine henüz 5 yaşında olan oğlu Melikşah ileri gelen Selçuklu emirlerinden biri olan Ayaz tarafından Bağdat'ta sultan ilan edilmiş ve hutbeler onun adına okunmuştu. Fakat durumu haber alan Muhammed Tapar derhal Bağdat'a gelerek yeni sultanın atabeyi olan Ayaz ile uzlaşarak, 13 Şubat 1105 tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin beşinci sultanı oldu. Kısa

bir süre sonra kendisi için tehdit olduğunu düşündüğü Ayaz'ı da ortadan kaldıracak, hanedan mensubu olup saltanat davası güden Mengüpars'ı saf dışı bırakarak ülkenin tek hâkimi olacaktı.

Sultan Muhammed Tapar döneminin siyasal gelişmeleri nelerdir?

1105 yılında Selçuklu tahtına geçen Sultan Muhammed Tapar dönemi, Selçukluların kısmî bir toparlanma gerçekleştirerek yeniden siyasal bir birlik kurma dönemleridir de aynı zamanda. Bu dönemde Selçuklu politikası üç temel hat üzerine kurulmuştur. İlki Haçlılarla mücadele şeklinde özetlenebilecek olan bu hatlardan ikincisi Kafkasya'ya dönük tavır, üçüncüsü ise, uzun süredir konjonktürel durumdan dolayı kendilerine müdahale edilemeyen Bâtınî İsmâilîlerle yapılan başarılı mücadeledir.

Sultan Muhammed Tapar döneminde Anadolu'da faaliyet gösteren ve bizzat Sultan tarafından bölgede görevlendirilen emirler eliyle Haçlılara karşı kısmî başarılar elde edilen bir savaşlar silsilesi yürütülmüş, fetret devrinin ilk kısmında yaşanan kanlı taht kavgalarını fırsat bilerek Kafkasya bölgesindeki Selçuklu egemenliğine büyük bir darbe indirmeye çalışan Gürcüler üzerine başarılı bir sefer düzenlenmiştir. Ayrıca uzun süredir ihmal edilen Bâtınîlerle cihâd yeniden başlatılmış, bu kapsamda bazı Bâtınî kaleleri ele geçirilmiş, hareketin merkezi olan Alamut Kalesi de uzun süre kuşatma altında tutulmuştur. 1118 yılında vefat eden Sultan Muhammed Tapar, ardında, yeniden toparlanarak bölgenin süper gücü olmaya namzet bir devlet bırakmıştır. Parçalanmanın arifesinde olan devlet onun döneminde toparlanmaya başlamış, Büyük Selçuklu iktidarını hızlı bir yok oluşa sürüklemekte olan buhran dönemi sona ermiştir.

Sultan Muhammed Tapar ne zaman ve nasıl vefat etti?

Selçuklu birliklerinin Bâtınî kalelerini kuşatma altına alarak Selçuklular döneminin en sarsıcı fitnesini üreten bu fesat yuvalarını baskı altında tuttuğu bir dönemde yakalandığı hastalıktan

kurtulamayacağına kanaat getiren Sultan Muhammed Tapar, 13 yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht ilan ederek Kurban Bayramı'nda verdiği bir toy sırasında ileri gelen beylerden onun adına biat aldıktan sonra, 8 Nisan 1118'de hayatını kaybetti. İsfahan'da yaptırmış olduğu medresesinde defnedilen Sultan, henüz 38 yaşındaydı.

Uzun süre ağabeyi Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesi vermiş olan Muhammed Tapar, kaynakların ifadelerine bakılırsa âdil, cesaretli, disiplinli ve iyi ahlaklı bir hükümdardı. Yaşadıklarından da kolayca anlaşılacağı üzere, "tuttuğunu koparan" bir karaktere sahipti.

Bazı tarihçiler tarafından "Fetret Devri" olarak nitelendirilen Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemleri birlikte değerlendirildiğinde göze çarpan hususlar nelerdir?

Büyük Selçuklu Devleti'ne en parlak dönemini yaşatan Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından patlak veren iktidar mücadeleleri ile başlayan buhran dönemi, ilk sultanları Tuğrul Bey ile hızlı bir yükselişe geçerek kısa sürede bütün Ortadoğu'yu egemenlik altına alan Selçukluların yok olmanın eşiğine gelmiş oldukları bir tarihsel devre işaret eder. Bu dönemde, Sultan Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah tarafından merkezileşmeye çalışılan ve büyük ölçüde de merkezileştirilen iktidar büyük bir savruluş yaşamıştır. Anadolu, Suriye, Türkistan ve hatta Kirman bölgelerindeki yerel siyasal yapılanmalar, gevşek bağlarla, diğer bir ifadeyle "konfederasyonel" bir biçimde bağlı oldukları Selçuklu idaresinden bu dönemde uzaklaşmış, bir kısmı bağımsızlık elde ederek belli oranda bir kopuş bile yaşamıştır. Öte yandan hanedan mensupları arasındaki bitmek bilmez mücadeleler Abbâsî Halifeliği'nin de gücünü artırmış, bu durum da Selçuklu otoritesinin seyrelmesinde muayyen bir rol oynamıştır. Ayrıca Sultan Muhammed Tapar döneminde kendileri ile başarılı bir biçimde mücadele edilmiş olsa da, Bâtınî İsmâilîlik özellikle Selçukluların geçirdiği kaos döneminde organize olarak İran'da geniş bir etkinlik sahası elde etmiştir.

Toparlarsak, Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından patlak veren ve Sultan Muhammed Tapar dönemi ile sona eren buhran dönemi, Büyük Selçuklu Devleti'nin zorlukla önüne geçilen bir yıkım tehlikesi atlattığı, tabir yerindeyse bir ölüm tehlikesi geçirdiği dönemdir. Büyük Selçuklu tarihçisi Mehmet Altay Köymen tarafından "İkinci İmparatorluk Devri" olarak adlandırılan Sultan Sancar'ın dönemini doğuran koşulları bünyesinde barındırdığı da göz ardı edilemeyecek olan bu devir, Sancar'ın ardından hızlı bir dağılma sürecine giren Selçuklu otoritesi üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır.

Sancar

Sultan Sancar tahta ne zaman ve nasıl oturdu?

Daha önce Sultan Berkyaruk tarafından Horasan Melikliği'ne tayin edilmiş olup Büyük Selçuklular'ın Türkistan sahası politikasını yürütmekle görevlendirilen Sancar, Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere Batı'ya yürüdü. Bu sırada devlet erkânı tarafından, Muhammed Tapar'ın en büyük oğlu olup babası tarafından veliaht ilan edilmiş olan Mahmud Selçuklu tahtına çıkarılmıştı. Kardeşlerinin hoşnutsuzluk ve rahatsızlıklarını bertaraf etmenin yollarını aramakta olan yeni Sultan, amcası Sancar'ın saltanatın tek hâkimi olmak üzere kendi üzerine doğru geldiğini öğrendiği zaman onun nezdinde birtakım girişimlerde bulunarak amaçlarından vazgeçmesini, meşru veliaht olarak Selçuklu tahtına çıkan yeğeninin saltanatını tanımasını ve desteklemesini istedi. Fakat Melik Sancar'a iletilen bütün talepler ve anlaşma girişimleri sonuçsuz kaldı. Amca ile yeğenin orduları 1119 yılının Ağustos ayında Sâve'de karşı karşıya geldiler. İki ordu arasındaki savaş durumunu ortadan kaldırmaya dönük bütün girişimler sonuçsuz kalınca savaşa başlamak zorunda kaldılar. Ordusunda bulunan fillerin sayesinde Mahmud'un ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratan Sancar, yeğeninin elinden aldığı Selçuklu

tahtına oturup Büyük Selçuklu Devleti'nin rakipsiz sultanı olarak taç giydi.

Sultan Sancar'ın meliklik dönemindeki faaliyetleri nelerdir?

Sultan Berkyaruk tarafından Horasan emirliğine tayin edilmesine rağmen, Selçuklu tahtı için yapılan mücadeleler esnasında öz kardeşi Muhammed Tapar'ı destekleyen ve onun sultanlığı için savaş veren Sancar'ın meliklik dönemi, Türkistan bölgelerinde Karahanlılar ve Gaznelilerle mücadele etmekle geçmiştir. Melik Sancar, Selçukluların kurulmasıyla tarihsel önemlerini yitiren bu iki devleti kimi zaman zafer, kimi zaman da kayıplarla sonuçlanan çatışmaların ardından kontrolü altına almış, onları vergiye bağlayarak gerektiğinde kendilerinden siyasal taleplerde bulunmuş ve hatta zaman zaman bu devletlerin hükümdarlarının belirlenmesinde etkin rol oynayarak iç işlerine bile karışmıştır. Öyle ki, dönemin kaynaklarından İbnu'l-Esîr'in bildirdiğine göre, Gazneli hutbelerinde önce Abbâsî Halifesi'nin, ardından Sultan Muhammed Tapar'ın, ardından Melik Sancar'ın ve son olarak da Gazneli hükümdarının ismi okunmaktaydı. İbnu'l-Esîr'in de belirttiği gibi son derece ilginç ve benzersiz olan bu durumdan da anlaşıldığı üzere, Sultan Sancar, kaos dönemi içerisinde sürdürdüğü melikliği sırasında büyük ölçüde muhtar ve bağımsız bir siyasal konuma sahip olmuş, merkezdeki hâkimiyet mücadelelerinden kaynaklanan iktidar zafiyetinin de etkisiyle bölgede bir sultan gibi hareket etmiştir.

Sultan Sancar saltanatının ilk dönemlerinde neler yaptı?

Yeğeni Mahmud'u mağlup ederek Selçuklu tahtına oturan Sultan Sancar'ın ilk işi, ülke topraklarının idari taksimatını yeniden düzenlemek, siyasal ve idari yapıda reformlar yapmak olmuştur. Bu doğrultuda neredeyse bütünüyle değiştirilerek yeniden düzenlenen siyasal sistemde kendisi "Sultanu'l-Azam" (en büyük sultan) unvanını alarak Rey, Mâzenderân ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri de dâhil ettiği geniş bir alanda Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtı-

na çıkarken, Irak-ı Acem bölgesinin bir kısmı ile Gilan'ı Şehzade Tuğrul'a, Fars bölgeleri ile Huzistan'ın bir kısmını da Selçukşah'a vermiştir.

Sultanlık mücadelesi esnasında mağlup ederek tahtından ettiği yeğeni Mahmud'a pek iyi davranıp onu kızı ile evlendirerek kendisine damat edinmiş, daha önce pek görülmemiş bir biçimde ona "Sultan" unvanını tevdi etmiş, İsfahan merkez olmak üzere Selçuklu ülkesinin Batı kısmını onun idaresine bırakmıştır. Irak Selçuklu Melikliği'nin temellerini oluşturacak olan "Sultan" Mahmud'un idaresine vermiş olduğu bölgeleri yönetecek askerî ve sivil bürokratlar arasında bir tasfiye hareketi başlatarak daha önce kendisi ile mücadele etmiş olanları saf dışı bırakıp, yerlerine kendisine başkaldırmayacak birilerini tayin ettikten sonra da Horasan bölgesine geri dönmüştür.

Sultan Sancar'ın "sultan olarak gerçekleştirmiş olduğu bu ilk tasarruflara" yönelik tepkiler nelerdir?

Kuşkusuz Sultan Sancar'ın Horasan'dan gelerek Selçuklu devletini ve bağlı ülkeleri yeniden ve kendi isteği doğrultusunda dizayn etmesi rahatsızlıklara neden oldu. Yerleşik güç odaklarının bu durumu hemen kabullenebilmesi kolay değildi. Nitekim onlar da kabullenmediler. Yeğeni Mahmud'u saf dışı bırakıp Irak Selçuklu Melikliği tahtına geçiren ve kendisi de Büyük Selçuklu tahtına oturmuş olan Sultan Sancar'ın Horasan'a dönmesinin ardından, yeni mevkiinden memnun olmayan Mahmud, Halife ile birlikte hareket ederek amcası ile mücadeleye girme kararı aldı. Fakat durumu haber alan Sultan Sancar'ın Batı seferine çıkması ve bu sırada kendisine mektup göndererek ittifaktan ayrılmasını istemesi üzerine ittifaktan ayrıldı ve 1128 yılında Rey şehrinde amcası ile görüşerek ona yeniden bağlılığını sundu. Daha sonra, anlaşıldığı kadarıyla Sultan Sancar'ın talimatıyla Halife Müsterşid'i görevinden azletmek üzere harekete geçtiği sırada yaşamını yitirdi.

Mahmud'un ölümünden sonra Irak bölgesi büyük bir kaosa sürüklendi. Onun yerine kardeşi Davud geçirilse de, amcaları

Mesud ve Selçukşah onun sultanlığına karşı çıktılar. Durumun iyice çıkmaza sürüklenmekte olduğunu öğrenen Sultan Sancar, kendi adayı olan Tuğrul'u tahta geçirmek üzere yeniden bölgeye geldi. Sultan'ın bölgeye gelmekte olduğunu haber alan Mesud, Selçukşah ve Halife Müsterşid bir araya gelerek onunla hep beraber mücadele etme noktasında müzakerelerde bulunarak anlaşmaya vardılar. Sonuçta Selçukşah'ın atabeyi Karaca Sâkî kumandasındaki büyük bir ordu, 1132 yılının Mart ayında Bağdat'tan hareket ederek Sultan Sancar'ın üzerine yürüdü. 26 Mayıs 1132'de Dînever yakınlarında yapılan savaşta Sultan Sancar müttefikleri ağır bir hezimete uğrattı. Karaca Sâkî öldürüldü. Yanına çağırdığı Mesud'a iyi davranan ve Azerbaycan'ı kendisine iktâ eden Sultan Sancar, kendi adayı olan Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtına geçirdikten sonra Horasan'a döndü. Görüldüğü üzere, sultan olduktan sonra ilk iş olarak ülkenin Batı bölgeleri üzerinde siyasal düzenlemeler yapan Sancar'ın bu ilk faaliyetleri bölgede olumlu karşılanmamış, fakat nihâî kertede bölge kontrol altında tutulabilmişti.

Sultan Sancar'ın, Tuğrul'u Irak Selçuklularının başına getirmesinden sonra neredeyse yirmi yıla yakın bir dönem gibi uzun bir süre boyunca bölgedeki faaliyetlerini, Irak Selçukluları eliyle, önce Tuğrul, 1134 yılında onun ölümüyle de Mesud vasıtasıyla sürdürmekle birlikte, 1150 yılında son bir Batı seferine daha çıktığı biliniyor. Bu yirmi yıllık sürede Batı bölgelerinin durumu ne idi ve Sultan Sancar'ın son Batı seferi nasıl sonuçlandı?

Öncelikle şunun altını çizelim ki, Sultan Sancar'ın Horasan'a dönmesinden hemen sonra Tuğrul'un sultanlığına yönelik tepkiler ortaya çıktı. 1132 yılının yazında Hemedan üzerine yürüyen Tuğrul'un yeğeni Davud bir şekilde etkisiz hale getirilmişse de, Mayıs 1133'te Davud ve Halife ile ittifak kuran Mesud, kardeşi Tuğrul'u mağlup etmeyi başararak Hemedan'ı ele geçirdi. Sultan Sancar'ın kontrolü altında bulunan Rey'e çekilen ve birkaç savaşın ardından kardeşini mağlup eden Tuğrul, 1134 yazında Hemedan'a

yeniden hâkim oldu. Fakat birkaç ay sonra hayatını kaybetti. Durumu fırsat bilen Mesud harekete geçerek Hemedan'a girdi ve Irak Selçuklu tahtına oturdu. Sultan Sancar bu oldubittiyi kabul etse de, Irak bölgesindeki kaostan sorumlu tuttuğu Porsuk b. Porsuk, Kızıl ve Barankuş gibi beylerin öldürülerek başlarının kendisine gönderilmesini istedi. Fakat Mesud onun isteğini yerine getirmeyerek bağımsız davranışlar sergileme yoluna gitmeyi tercih etti.

Öte yandan Mesud'un saltanatını onaylamayan ve hutbeleri yalnızca Sultan Sancar adına okutmaya başlayan Abbâsî Halifesi Müsterşid topladığı bir orduyla Mesud'un üzerine yürüdü. Muhtemelen bölgedeki kaosu kendi lehine çevirerek siyasal anlamda daha etkin bir pozisyon elde edebilmeyi hedefliyordu. Fakat başarılı olamadı. 24 Haziran 1135'te Hemedan civarında karşı karşıya geldiği Mesud'un ordusu karşısında tutunamayarak mağlup ve esir oldu. Sultan Mesud tarafından kendisine iyi davranılarak aralarında bir anlaşma dahi akdedilmesine rağmen, kısa bir süre sonra esir tutulduğu Selçuklu çadırında şaibeli bir suikasta kurban gitti. Ağustos ayında Meraga'daki ordugâha sızan Bâtınî fedâiler tarafından öldürülen Müsterşid'in yerini alan Halife Raşid'in ilk işi, hutbelerden hem Sultan Sancar'ın hem de Sultan Mesud'un ismini çıkararak Selçuklulara savaş ilan etmek oldu. Ancak bu onun sonu oldu. 1136 yılının Ağustos ayında Bağdat, Sultan Mesud tarafından kuşatma altına alındığında şehirden ayrılarak Musul'a kaçtı. Yerine Halife Muktefî getirildi. Hutbeler yeniden Sultan Sancar ve Sultan Mesud adına okunmaya başladı. Bu olaylardan sonra başarısı ve gücü arttıkça kendine daha çok güvenmeye başlayan Mesud, bir süre Sultan Sancar'dan bağımsız hareket ettiyse de, bu durum çok sürmedi. Sultan Mesud'un hâkim olduğu Selçuklu ülkesinin Batı bölgeleri önce Azerbaycan Emiri Kara Sungur, daha sonra da Fars Emiri Boz Aba, Hâcib Toganyürek b. Abdurrahman ve Rey valisi Abbas'ın oluşturduğu bir "üçlünün" kontrolüne geçti.

Bölgede uzun süre boyunca (yaklaşık yirmi yıl) devam eden istikrarsızlık ve egemenlik savaşlarının neden olduğu yıkım ve güvensizlik ortamı, Sultan Sancar'i yeni bir Batı seferi düzenleme

düşüncesine sevk etti. Bölgeye gelerek Rey'de karargâh kuran ve burada Mesud ile bir görüşme yapan Sultan, durumun kontrol altında olduğuna kanaat getirerek Horasan'a geri döndü.

Görüldüğü gibi, ülkenin Batı kısmında ciddi sorunlar vardı ve devletin bu bölgelerdeki kontrolü uzun süreden beri belirleyici değildi. Sultan Sancar tarafından bölgede ayrı bir sultanlık olarak organize edilen Irak Selçukluları kendi içlerindeki egemenlik sorunlarının üstesinden gelmeyi bir türlü başaramıyorlardı. Sultan da Doğu politikaları ile olan yoğun meşguliyetinden dolayı sorunların çözülebilmesi için gereken zaman ve enerjiyi harcama imkânından yoksundu. Son Batı seferi, Sultan'ın son bir kez daha bölgeyi kontrol altına alma ve bölgenin idari yapısını restore etme girişimiydi. Sultan, Mesud ile görüşerek onun yeniden bağlılık arz etmesini sağladıysa da, umulan başarı elde edilemedi.

Sultan Sancar'ın Batı bölgelerindeki sorunları tam anlamıyla çözememesinde önemli bir payı bulunduğunu anlaşılan Doğu politikasının ana hatları nasıldır?

Sultan Sancar'ın Doğu politikası, altmış yıllık uzun saltanat döneminin çok büyük bir kısmını kapsar ve onun sultanlık faaliyetlerinin önemli bir bölümünü teşkil eder. Uzun bir zaman dilimine yayılmış olan Doğu politikasının anlaşılabilmesi için konuyu çeşitli başlıklar altında incelemek gerekir. Sözgelimi, Sultan Sancar'ın Doğu politikasını Gazneli ve Karahanlılarla olan ilişkiler, Harezm bölgesine dönük politikalar ve Harezmşah Atsız ile olan çatışmalar, Karahitaylarla yapılan mücadele, Oğuzlarla ilişkiler ve Oğuz istilasının yıkıcı etkileri gibi başlıklar altında incelemek mümkündür. Bu bağlamda Gazneli ve Karahanlılarla ilişkilerden başlanabilir.

Sultan Sancar, henüz Horasan Meliki olduğu dönemlerde kontrol altına aldığı ve hem Sultan Muhammed Tapar hem de kendisi adına hutbe okuttuğu Gazneliler ve Karahanlılar üzerine sultanlık döneminde birer sefer düzenlemiş, her iki sefer de başarıyla sonuçlanmıştır.

Sultan Sancar tarafından doğu sınırlarına düzenlenen ilk sefer, Karahanlılara karşı yapılmıştır. Batı Karahanlı Devleti'nde ortaya çıkan iktidar kavgaları üzerine Han tarafından yardıma çağrılan Selçuklu Sultanı Karahanlı ülkesine sefere çıkmıştır. Süreç şöyle işlemiştir: Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Han ömrünün son yıllarında felç geçirmiş, bunun üzerine de oğlu Nasr'ı kendisine eş hükümdar yapmıştı. Bir süre sonra Semerkand'da bir isyan çıktı ve bu isyan sırasında Nasr öldürüldü. Bunun üzerine Arslan Han isyanın bastırılabilmesi için Sultan Sancar'dan yardım istedi. Fakat bu sırada kendisine eş hükümdar yaptığı diğer oğlu Ahmed isyanı bastırarak duruma hâkim olmuş, Selçukluların gelmesi içinde bir neden kalmamıştı. Fakat Sultan Sancar, sefere neden teşkil eden sorunlar hallolmasına rağmen geri dönmeyerek bu seferi nihayete erdirdi. Bu seferin sonucunda başkent 1130 yılında Semerkand ele geçirilmiş, şehirde bulunan devlet hazinelerine el konulmuş ve bölge kontrol altına alınmıştır.

Sultan Sancar'ın bölgeye yönelik ikinci seferi, yirmi yıla yakın bir süre kesintisiz bir biçimde Selçuklulara vergi veren Gazne hükümdarı Behramşah'ın vergileri ödemekten imtina etmesi ve halka kötü muamele etmesi üzerine düzenlenmiştir. Kışın bastırması ve mevsim şartlarının olumsuzluğundan dolayı şikayetçi olan askerlere rağmen seferden geri dönmeyen Sultan, 1135 yılının yaz aylarında Gazne'yi ele geçirmiş, Hindistan'a kaçmış olan Behramşah'ın af dilemesi ve yeniden tabiiyyet arz etmesi üzerine onu görevine iade ederek 1136 yılının Temmuz ayında Horasan'a geri dönmüştür.

Sultan Sancar'ın Harezm bölgesindeki faaliyetleri ve Harezmşah Atsız ile ilişkisi nasıl gelişmiştir?

Sultan Berkyaruk döneminde Harezmşah tayin edilmiş olan Kutbeddin Muhammed'in 1128'de vefatından sonra yerine oğlu Atsız tayin edildi. İdareciliğinin ilk dönemlerinde bağımlı bir emir gibi davranan ve siyasal sorumluluklarını yerine getiren Atsız, 1135 yılından sonra Cend ve Mangışlak gibi, Selçuklu ülkesinin sınır

boylarının korunması anlamında çok önemli ve stratejik bölgelere saldırılar düzenledi.

Selçuklu merkezî otoritesine bağımlı bir Harezmşah'ın bağımsız bir sultan gibi davranışlarda bulunarak Selçuklu ülkesinin güvenliği açısından hayati bir önem taşıyan bölgelere dönük tahripkâr faaliyetlere girişmesi kabul edilemezdi. 1138 yılının sonbaharında Merv'den harekete geçen Sultan Sancar, Belh üzerinden Harezm'e yürüdü. Kasım ayında gerçekleşen savaşta Atsız'ı mağlup ederek Harezm bölgesini ele geçirdi ve buranın idaresinin kardeşi Gıyâseddîn Süleymanşah'a verdi.

1139 yılının Şubat ayında geri dönen Sultan'ın bölgeden ayrılmasının üzerinden yaklaşık iki yıl geçtiğinde artık toparlanmış olan ve yeniden taarruza geçen Atsız, Süleymanşah'ı mağlup ederek Harezm'e tekrar hâkim oldu. Mayıs 1141'de, Sultan'a itaatini bildiren bir yemin belgesi gönderdi. Bu belge, Atsız'ın artık Sultan'a itaatte kusur etmeyeceği, kudretinin yetmediği bir meşguliyet olan isyan faaliyetine girişmeye tövbe ettiği anlamına geliyordu.

Fakat Atsız, sözünü sonsuza dek tutamadı. Sultan Sancar'in Katvan Savaşı'nda büyük bir hezimete uğradığını haber alır almaz harekete geçerek Horasan'a saldırdı ve 1141 yılının Ekim ayında Serahs ve Merv'i ele geçirdi. Şehrin ileri gelenlerinden birçok kişiyi öldürerek ele geçirdiği Merv'de bulunan Selçuklu devlet hazinelerini gasp ederek şehirdeki birçok ilim adamı ile birlikte Harezm'e götürdü.

Bir yıl sonra yeniden sefere çıkarak Mayıs ayında Nişâbur'u ele geçirdi. Birkaç aylık bir krizin ardından zorunlu olarak yeniden Sultan Sancar adına okutulmaya başlansa da, şehirde Cuma hutbelerini kendi adına okuttu. Öte yandan Katvan Savaşı'nın ardından yaşamış olduğu travmanın üstesinden gelmiş olan Selçuklu Sultanı Sancar, harekete geçerek önce Nişâbur'u ele geçirdi, ardından da ikinci Harezm seferine çıktı. Bölgenin merkezi olan Gürgenç'i kuşatma altına aldığında, takvimler 1143 yılının sonlarını gösteriyordu. Atsız her zaman yaptığını yaptı: Sultan'dan af diledi.

Merv'den kaçırdığı hazineleri iade ederek Selçuklu egemenliğine boyun eğmesi koşuluyla affedilen Atsız, anlaşıldığı kadarıyla sorumsuz ve başına buyruk tavrını devam ettirdi. Hatta işi iki Bâtınî kiralayarak Sultan Sancar'e suikast düzenleme düşüncesine kadar götürdü. Bu durumu zamanında haber alarak Sultan'a ileten Selçuklu elçisini Ceyhun Nehri'nde boğdurması, yeni bir seferin de nedeni oldu. Selçuklu Sultanı, 1147 yılının Kasım ayında üçüncü Harezm seferine çıktı. Hezâresb'i ele geçirerek buradan bölgenin merkezine, Gürgenç'e ilerledi. Durumun kendisi için taşıdığı tehlikeyi artık idrak etmiş olan Atsız, 1148 yılı Haziran'ının başında yeniden af diledi. Sultan da onu yeniden affetti.

Selçuklu Sultanı Sancar birkaç yıl sonra talihsiz bir şekilde Oğuzlar tarafından esir edilecek, Atsız da bölgedeki kaypak siyasetini sürdürmeye devam edecekti. Sultan Sancar'ın Harezm bölgesine dönük faaliyetleri, Selçuklu egemenliğinin ihlal edildiği hallerde bölgeye sefer düzenlemek ve "egemen" olanın kendisi olduğunu göstermek biçiminde işlemiştir. Selçuklulara karşı istikrarsız ve çıkar eksenli bir politika izleyen Atsız üzerine Sultan Sancar tarafından tam üç kez sefer düzenlenmiş ve her seferinde Atsız baş eğmek zorunda kalmış, fakat her fırsatta yeniden isyan etmekten de geri durmamıştır.

Katvan Savaşı nasıl gelişti, sonuçları nelerdir?

1141 yılının Eylül ayında Semerkand civarındaki Katvan mevkiinde Selçuklu Sultanı Sancar'a saltanat hayatının ilk hezimetini yaşatan Karahıtaylar, Çin'de hüküm süren Kitanların Türkistan'a gelerek burada Balasagun merkezli bağımsız bir devlet kurmuş olan bir koluydu. Bunlar Selçuklu Sultanı tarafından tayin edilen Karahanlı hükümdarı II. Mahmud'u 1137 yılının yaz başında Hocend'de mağlup etmiş, Mahmud'un Semerkand'a kaçması ile de bölgedeki etkinliklerini iyice artırarak Türkistan'ın egemen siyasal gücü haline gelmişlerdi.

Selçuklular ile Karahıtaylar arasındaki Karahanlı tampon bölgesinin gün geçtikçe bu yeni siyasal güç tarafından işgal edilmesinin,

Selçuklular ile Karahıtayları karşı karşıya getirmesi kaçınılmaz gibiydi. Nitekim Karahanlılar ile bölgede yaşayan bir Türk boyu olan Karluklar arasında patlak veren bir anlaşmazlık, bunun nedeni oldu. Karluklar Karahıtaylı Gürhan'a başvururken, Karahanlılar da Sultan Sancar'den yardım istediler. Görünürde Karahanlı-Karluk mücadelesi gibi görünen durum, gerçekte Selçuklular ile Karahıtayların yüzleşmek zorunda olduğu bir egemenlik sorunuydu. 1141 yılının Ekim ayında Katvan'da meydana gelen savaşta Selçuklular ağır bir mağlubiyete uğradılar. Ordusunun önemli bir kısmı savaş alanında yok edilen Sultan Sancar, yanında bulunan az sayıda adamıyla güçlükle Tirmiz'e kaçabildi.

Katvan Savaşı'nın ardından Karahıtaylar bütün Mâverâünnehr'i istilâ ettiler. Selçuklular, Ceyhun Nehri'nin doğusunda kalan bütün topraklarını kaybetti. Yıkım o kadar geniş boyutlardaydı ki, devletin toparlanabilmesi ve ordunun yeniden inşâsı Sultan'ın bir yılını aldı. Katvan Savaşı ile birlikte yenilmez olmadıkları anlaşılan Selçuklular, bir daha eski güçlerine kavuşamadılar. Sultan Sancar'ın, devletin Horasan'daki hâkimiyetini yeniden tesis edebilecek ölçüde toparlanabilmesi Selçuklular için yeni bir ümit olsa da, Katvan Savaşı sonun başlangıcı olacaktı.

Sultan Sancar'ın Gurlular ile ilişkileri, onları mağlup ettiği Herat Savaşı ve bu savaşın Selçuklular açısından önemi nasıl değerlendirilebilir?

Sultan Sancar'ın Katvan Savaşı'nda mağlup olması, Harezmşah Atsız'ın bağımsızlık isteklerinin depreşmesine neden olduğu gibi, Doğu'da da Gurluların "işgal" arzularını kamçılamıştı. Kısa bir süre sonra vefât ederek yerini Alâeddin Hüseyin'e bırakacak olan Gur hükümdarı Kutbeddin Muhammed'in önderliğindeki Gurlular, önce Herat'ı işgal ederek Belh'e kadar ilerlemiş, bölgede görev yapan Selçuklu Emiri Kumac'ı ve Gazne hükümdarı Behramşah'ı mağlup ederek Gaznelilerin hüküm sürdüğü toprakları istila etmişlerdi.

Behramşah'ın Hindistan'a kaçarak kaderine terk ettiği Gazne, babasının yerine geçmiş olan Gur hükümdarı Alâeddin Hüseyin tarafından feci bir şekilde tahrip edilerek işgal edildi. Daha sonra "cihanı yakan" anlamına gelen "Cihansûz" lakabı ile anılacak olan Alâeddin'in işgali sırasında, Gazne yedi gün boyunca ateşlerle boğuştu. İşgalciler, Sultan Mahmud'un dışındaki Gazneli hükümdarlarının mezarlarını açtırarak bunların kemiklerini de devasa ateşlerde yaktılar. Bölgeyi yangın yerine çeviren Alâeddin'in, Selçuklulara düzenli bir biçimde ödemekte olduğu vergiyi ödemekten vazgeçmesi ve bağımsızlığını ilan ederek kendisine "Sultan" unvanını vermesi, Selçuklu Sultanı'nın hareket geçme nedeni oldu.

1152 yılında Gurlular üzerine sefere çıkan Sultan Sancar, Haziran ayında Herat yakınlarında gerçekleşen savaşta Alâeddin Hüseyin'i ağır bir yenilgiye uğrattı. Savaşın ardından bir süre Selçuklulara da hizmet eden Alâeddin'i affederek yeniden ülkesinin yönetimi ile görevlendiren Sultan'ın Katvan'daki hezimetten sonra elde etmiş olduğu bu galibiyet, Selçukluların Katvan mağlubiyeti ile sarsılan özgüvenlerini yerine getirmiş, Selçuklu Devleti'nin yeniden eski güçlü günlerine dönmekte olduğu şeklinde bir beklentinin oluşmasına neden olmuştu. Fakat bu beklentiyi karşılayabilecek gelişmeler olmayacak, Oğuzlar karşısında büyük bir darbe yiyecek olan Büyük Selçuklu Devleti, koşar adım yıkılışa doğru sürüklenecekti.

Sultan Sancar'ın Oğuzlar ile ilişkisi nasıl gelişti?

Karluklar ve Karahıtayların baskısıyla gün geçtikçe Batı'ya doğru ilerleyen Oğuzlar ile Selçuklular arasındaki ilişki, temel anlamda bir tâbi-metbû ilişkisiydi. Oğuzların Belh bölgesinde ve Huttalân otlaklarında yaşamalarına izin veriliyor, bunun karşılığında onlar da vergi olarak Sultan'ın mutfağı için yüksek miktarda koyun üretiyorlardı. Fakat bu durum uzun sürmedi.

Verginin tahsili sırasında çıkan bir anlaşmazlık, Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına kadar uzanacak olan karmaşık bir süreci başlattı. Selçuklular ile Oğuzlar arasında çıkan bu ilk anlaşmazlık

sonucu vergi tahsildarını öldüren Oğuzlar, bölgenin kumandanı olan Emir Kumac'ın gazabına maruz kaldılar. Oğuzların teklif ettikleri yüksek miktarda diyet ve vergiyi reddederek üzerlerine yürüyen Emir Kumac, Oğuzlar tarafından mağlup ve katledildi. Komutanının öldürülmesi üzerine Oğuzlara karşı bir intikam seferi düzenleyen Sultan Sancar, Oğuzların teklif ettikleri yüksek diyet ve vergiyi kabul ederek onları affetmeye eğilimli olsa da, Emir Kumac'ın torunu Müeyyed Ayaba'nın başını çektiği bir grup emirin ısrarı sonucu Oğuzlara saldırdı.

1153 yılının baharında gerçekleşen büyük savaş, Selçuklu Sultanı'nın ağır bir şekilde hezimete uğramasıyla sonuçlandı. Sultan Sancar'ı esir alan Oğuzlar, kısa bir süre kendisine saygı ve hürmet sınırları çerçevesinde bir tutum takınsalar da, bir süre sonra ona karşı bütün nezâketlerini bir kenara bırakarak saygısızca davranmaya başladılar. Kaynaklarda bulunan verilere bakılırsa, kaçmaması için kendisini bir kafese kapatan Oğuzlar, onu alaya almaktan ve gururunu incitmekten çekinmediler. Sultan'ın esareti sırasında Oğuzlar büyük bir istilâ hareketine giriştiler. Merv, Tus, Meşhed, Nişâbur, Meyhene, İsferayin, Cüveyn ve Serahs gibi Horasan şehirlerinin altını üstüne getiren Oğuzlar, bütün bölgeyi korkunç bir şekilde yağmaladıktan sonra Belh ve Merv bölgelerine çekilerek buraya kondular.

1156 yılının sonbaharına kadar devam eden Sultan Sancar'ın esareti sırasında Sultan Sancar'ın yeğenleri Süleyman Şah ile Mahmud Han'ın saltanata geçirilmeleri yönünde kimi girişimler olsa da, bu çabalar başarılı olmadı ve Selçuklu iktidarı kan kaybetmeye devam etti. Sancar'ın sultan ilan edilen yeğenlerinin başarılı olamamaları, yerel hâkimlerin hırsları ve emirlerin güç tutkuları ile siyasal kriz giderek derinleşti ve içinden çıkılamaz bir hale geldi. Nitekim Müeyyed Ayaba tarafından kaçırılarak kurtarılan Sultan Sancar, yeniden toparlanmaya dönük adımlar atsa da, Büyük Selçuklu Devleti bir daha toparlanamadı.

Sultan Sancar, esaretten kurtulmasından ölümüne kadar geçen süreçte neler yaptı?

1156 yılının sonbaharında Emir Kumac'ın torunu Müeyyed Ayaba'nın çabaları ile esaretten kurtarılan Sultan Sancar Tirmiz'e gelerek burada yeniden Selçuklu tahtına oturdu. Esaret döneminde itaatten çıkmış olan devlet, bey ve emirlere mektuplar göndererek yeniden tahta çıktığını bildirdikten sonra devletinin başkenti olan Merv'e döndü. Eski emir ve beylerin bir kısmı yanına gelerek itaat ve bağlılıklarını arz ettiler.

Fakat Sultan Sancar iyice yaşlanmıştı artık. Psikolojik olarak büyük bir çöküntü içerisindeydi. Ülkesi yağmalanmış, ordusu dağılmış ve hazinesi boşalmıştı. Devleti yeniden organize ederek Selçukluların eski ihtişamlı günlerine döndürebilmek için elinden geleni yaptıysa da, başarılı olamadı. 1157 yılının Nisan ayında, 22 yılı meliklik 38 yılı da sultanlık olmak üzere 60 yıl devam ettirdiği saltanatının ardından üzüntü ve kahır içinde yaşamını yitirdi. 72 yaşındaydı. Daha önce Merv'de yaptırmış olup "Dâru'l-Âhiret" ismini verdiği görkemli türbesine defnedildi.

Bir insan ve devlet adamı olarak Sultan Sancar kimdir?

Büyük Selçuklu Devleti'nin en uzun süre hüküm süren sultanı olarak 72 yaşında vefât eden Sultan Sancar, adaletli, merhametli ve ilim erbabını koruyup kollayan bir hükümdardı. Hükümdarlık ettiği dönemde yetişen Enverî ve Mu'izzî gibi birçok şair ve ilim adamı onun teveccühüne mazhar olmuş, Sultan Sancar tarafından kurulan vakıflar ve tahsis edilen ödeneklerle büyük ilmi ve sanatsal atılımlar gerçekleştirilmişti. Kaynaklarda birtakım ahlâki zafiyetlerinden söz edilse de, yine aynı kaynaklarda mevcut olan birçok kayıttan anlaşıldığı kadarıyla dindardı. Bütün din ve mezheplere karşı hoşgörüsü ile bilinirdi. Bâtıl inanışlara meyilli olmayan Sultan, hurafelerle alay etmekten de çekinmezdi. Barış yanlısıydı. Hem melikliği hem de sultanlığı döneminde ortaya koymuş olduğu siyasal faaliyetlerinden de açıkça anlaşılacağı üzere her zaman rakiplerini affetme eğilimindeydi. Başta yeğenleri olmak üzere, hem

– MEHMET ERSAN & MUSTAFA ALİCAN –

Karahanlı hem Gazneli hem de Gurlu hükümdarlarını ve Harezmşahları defalarca affetmiş, sayısız isyan girişiminin ardından genel anlamda hep hoşgörülü bir tavır takınmıştı. Kendisinden önceki güçlü Sultanlar gibi ilkeli bir merkezileşme politikası takip etmedi. Döneminde isyan ettikten sonra af dileyen birçok hükümdar, yeniden görevlerine iade edilmişti. Hem kendisinin hem de Selçuklu Devleti'nin sonunu getiren süreçte onun bu sınırsız merhamet (ya da duygusal zafiyet) duygusunun hatırı sayılır bir payı vardı.

SELÇUKLU-ABBÂSÎ İLİŞKİLERİ

Abbâsîlerle İlk Temaslar

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ilk temaslar ne zaman ve nasıl başladı?

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ilk temaslar, Süleyman Genç tarafından İbnu'l-İmrani isimli bir müellife atıfla saptanan ve Selçukluların Horasan'a geldikleri dönemde Halife el-Kâdir'den bölgede bir yurt istemelerine işaret eden 1030 yılından önceki bir mektuplaşma hadisesi hariç tutulursa, 1038 yılında meydana gelen Serahs Savaşı'nın ardından başladı. Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah tarafından Serahs'ta Gazneli ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratan Selçuklulara gönderilen elçiler, Halife'nin, Selçuklu beylerinin Oğuzların yağma ve çapul faaliyetlerine engel olmasını, halka iyi davranmasını, memleketi imar etmesini ve Allah'tan korkmasını telkin ettiğini bildirdiler. Selçuklular, Halife'nin elçisine çok iyi davranıp kendisine hürmet gösterdikten ve kat kat hil'atlar giydirdikten sonra onu Bağdat'a uğurladılar.

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ilk resmi temas budur. Selçuklular, askerî anlamda kendilerini ispat etmiş oldukları Serahs Savaşı'nın ardından Abbâsîlerle kurulan bu ilk temaslarla siyasal anlamda da önemli olduklarını kanıtlamışlardır.

Bağımsız bir devlet olarak Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Hilâfeti arasındaki ilk diplomatik ilişkiler ne zaman ve nasıl kurulmuştur?

Selçukluların 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı'nın ardından bağımsızlıklarını ilan ederek kurmuş oldukları Büyük

Selçuklu Devleti ile Abbâsîler arasındaki ilk diplomatik ilişkiler, hemen savaşın bitiminde karşılıklı olarak gidip-gelen elçilik heyetleri ile başlamıştır. Hilâfet makamı tarafından tanınmayı talep eden Selçukluların Ebû İshak el-Fukkâi ile birlikte gönderdiği mektuba derhal karşılık vererek onların isteklerini yerine getiren Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah, 1041-1042 yılında büyük devlet adamı ve hukukçu Mâverdî'yi Selçuklulara göndererek bu yeni devlet ile olan ilişkilerini devam ettirmiştir.

Bir yıl sonra (1042-1043) bu sefer Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal tarafından Bağdat'a gönderilen elçiler, Halife Kâim Biemrillah'a, Sultan'ın Horasan ve Harezm bölgelerini kontrol altına alarak buralarda hüküm sürdüğünü, Bedevilerin tehdidi altında olan hac yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla güneye inmeye niyetlendiğini, yanında büyük bir ordu ile kısa bir süre sonra geleceği Bağdat'ta iyi karşılanması için gereken ne varsa yapılması gerektiğini bildirdiler. Fakat biz Sultan'ın bu dönemlerde Bağdat'a gelmediğini, 1043 yılında gönderdiği bir elçiyle, "Selçukluların, Gazneliler gibi köle değil, hükümdar soylu olduklarını; devletin idaresinde adaletten sapmamaya özellikle dikkat ettiklerini ve fethedilen her yerde Abbâsî Halifesi adına hutbe okutarak onun adını yaydıklarını" ilettiğini biliyoruz.

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ilk ilişkilerin kurulduğu dönemlerde Abbâsîlerin Selçuklulara yönelik yaklaşımı nasıldı? Abbâsî Hilâfeti'ndeki Selçuklu imajı temel anlamda hangi minvaldeydi?

Abbâsî Halifesi tarafından 1038 yılında Selçuklulara gönderilen ilk elçilik heyetinin taşıdığı "yağmalara engel olunması" eksenli mesajdan, Halife'nin Selçuklulara dönük bakışının henüz netleşmediğini, onları göçebe ve yağmacı Oğuzlar olarak görmekte olduğunu ve neler yapabileceklerini bekleyip görmeyi düşündüğünü varsayabiliriz. Kuşkusuz 1043 yılında, Tuğrul Bey'in "Selçukluların saltanata dönük eğilimlerinin kalıtsal olduğuna" göndermede bulunan mesajını Bağdat'a ileten Selçuklu elçilerine

karşılık olarak gönderilen ve Rey'de yapılan yağmadan dolayı Sultan'a Halife'nin teessüflerini ileten dönemin tanınmış İslâm mütefekkir ve fakihlerinden Mâverdî'nin başkanlığındaki Abbâsî elçilik heyetinin uzun bir süre Selçuklularla birlikte kalarak Tuğrul Bey ve takipçilerini gözlemlemesi ve geri dönüldüğünde, Halife'ye bizzat Mâverdî tarafından "Sultan'ın iyiliğini bildiren" ayrıntılı bir raporun sunulması, Abbâsîlerin Selçuklulara karşı nasıl bir tavır takınmaları gerektiğini enine boyuna düşündüklerini ve uzun vadeli hesaplar yaparak diplomatik bir tavır geliştirdiklerini gösterir. Nitekim 1044 yılında Bağdat'tan Sultan'a gönderilen elçilerin Selçuklulardan bir takım taleplerde bulunması, Halife'nin artık Selçuklularla ilgili muayyen bir fikir ve politik yöntem oluşturmuş olduğu anlamına gelir.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den, "Arap emirlerin topraklarının işgal edilmemesi, Halife'ye itaat ve sadakatten vazgeçilmemesi, Selçuklu ülkesinde Müslüman olmayanların idareci olarak görev yapmaması ve toplanan vergilerin Bağdat'a gönderilmesi" gibi isteklerde bulunan Abbâsî idaresi, görünen o ki, Selçukluların Hilâfet makamına olan saygısını yanlış değerlendirmiş, bu yeni bağımsız Türk devletini siyasal anlamda kontrol edebileceği düşüncesine kapılmıştır. Sonuç olarak, Abbâsîler bu ilk dönemlerde Selçukluları "kolaylıkla yönlendirilebilecek olan konar-göçer bir topluluk" olarak görmektedirler. Fakat yanılmış olduklarının ve bunun, Sultan'ın, Halife'nin isteklerine karşı nazikçe de olsa olumsuz olarak görülebilecek karşılıklar vermesinden de açıkça anlaşılmakta olduğunun altını çizelim hemen.

Abbâsîlerin ilk dönemlerde Selçuklular hakkındaki algıları bağlamında yanılgıya kapıldıklarına işaret edildi. Yanılgıya düştükleri nokta neydi?

10. yüzyılda İslâm dinini kabul eden Selçuklular, Sünnî İslâm dünyasının dinî lideri konumunda bulunan Abbâsî Halifesi'ne saygı duymalarının yanında, siyasal faaliyetlerinin Müslümanlar arasında meşruiyet kazanabilmesinin Halife'nin onayına bağlı

olduğunun farkındaydılar. Dolayısıyla ilk dönemdeki faaliyetleri, genel anlamda bunu sağlama amacını taşıyordu. Bu doğrultuda Halife'ye karşı saygıda kusur etmiyorlar, onun isteklerini yerine getirme konusunda duyarlı davranıyorlar ve onun gönlünü hoş etmeye çalışıyorlardı. Fakat öte yandan da kendi siyasal pozisyonlarının bağımsızlığından taviz vermeye de istekli değillerdi. Örneğin, Halife'nin isteklerini Sultan'a ileten elçilere karşılık olarak Bağdat'a gönderilen Selçuklu elçilerinin taşıdığı mesajda, Tuğrul Bey, "Halife'ye bağlı olduğunu, askerinin çok olmasından dolayı elindeki toprakların kendisine yetmediğini, bir anlamda Arap emirlerinin hâkim olduğu toprakları ele geçirmek zorunda olduğunu, vergiler ile ilgili talep konusunda da elinden geleni yapacağını" bildirirken diplomatik bir dil kullanıyor, bu şekilde ne Halife'ye karşı tutumlarında nezâket sınırlarını aşıyor, ne de kendi siyasal konumundan taviz veriyordu.

Abbâsîlerin Selçuklular ile ilgili olarak yanılgıya düştükleri nokta da tam olarak buradaydı. Selçukluların Halife'ye ve Hilâfet kurumuna dönük içten tutumlarının, onların siyasal eğilimlerini de biçimlendireceğini sanıyorlardı. Nitekim Abbâsî Halifesi tarafından Buveyhîlerin ve Arslan Besâsirî'nin etkisini kırmak üzere defalarca Bağdat'a davet edilen Sultan Tuğrul Bey, her defasında bir gerekçe ileri sürerek bu davete icabet etmeyi geciktirmiş, ancak "meşru hükümdar," "Müslümanların sığınağı," "dinin direği Sultan Tuğrul" unvanlarının kendisine verilmesinden sonra Bağdat'a gitme meselesini gündemine almıştı.

Tuğrul Bey Bağdat'ta

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinden önce Selçuklular ile Abbâsîler arasında yoğun bir diplomasi trafiği yaşanmasına rağmen, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişini sürekli ertelemesinin nedeni nedir?

Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah tarafından Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e yapılan ilk Bağdat daveti, Türk asıllı bir emir olan Arslan Besâsirî'nin Buveyhîler ile birlikte Abbâsî Halifesi'ne yönelik baskılarını artırması sonucu 1045 yılında Selçuklulara gönderilen elçilerin eliyle gerçekleştirildi. Halife, elçileriyle birlikte gönderdiği haberde, Sultan'ın ordusuyla birlikte gelerek şehri asilerin elinden kurtarmasını istemişti. Fakat o sıralarda kendi konumunu güçlendirmek ve Buveyhî topraklarını fethetmekle meşgul olan Sultan bu çağrıya karşılık vermedi.

Bundan sonra Halife'nin onu birkaç kez daha Bağdat'a çağırdığını, ancak Sultan'ın bu çağrıya bir kez daha karşılık vermediğini söyleyelim. Sultan'ın bu tutumunun politik bir manevra olduğu yönünde yaklaşımlar vardır. Özellikle, Sultan Tuğrul Bey'in, Halife'nin, hâkimiyet sembolleri olan unvanları kendisine vermesinden sonra Bağdat'a gitme konusunda daha istekli davranması bu tür yaklaşımları destekler. Nitekim yukarıda sözü edilen unvanları alan Sultan önce Halife'ye teşekkürlerini ileten bir elçilik heyeti göndermiş, daha sonra da Bağdat'a gitme hazırlıklarını başlatmıştır. Bununla birlikte bir noktanın daha altını çizmek gerekir: Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Halife ile olan ilişkilerinde son derece hürmetkâr bir söylem kullansa da, bir sultan olarak, Abbâsî Halifesi'nin kendisini "ayağına çağırmasını" sorun olarak görüp siyasal egemenliğini zedeleyen bir unsur olarak yorumlamış olabilir. Bu, Sultan'ın Halife tarafından çağırıldığı zaman değil de daha sonra bizzat kendi isteğiyle Bağdat'a hareket etmesinin nedeni olarak mantıklı bir açıklamadır.

Tuğrul Bey Bağdat'a ne zaman geldi ve burada ilk olarak hangi faaliyetlerde bulundu?

Uzun süre Halife'nin davetine icabet etmeyen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1054 yılında Bağdat'a bir mektup yollayarak, "Peygamber'in halifesine hizmetle şeref kazanmak istediğini, hac yollarının güvenliğini sağlamak amacını taşıdığını, üzerine farz olan haccı ifa ederek Suriye ve Mısır'daki Fâtımîlerle savaşarak o

şaşkınları bu bölgelerden uzaklaştırmak" üzere harekete geçtiğini bildirdi. Mektupta anlatılanlara bakılırsa Bağdat'a gelme nedeni buydu. Fakat biz onun daha sonra hac farizasını yerine getirmediğini ve "Mısır ve Suriye'deki Fâtımîlerle savaşarak onları bu bölgelerden" uzaklaştıramadığını biliyoruz. 1055 yılının Aralık ayında Bağdat'a geldiğinde gerçekleştirdiği ilk faaliyetler, şehirde idari ve bürokratik düzenlemelerde bulunmak, Abbâsî Halifesi'nin kontrolleri altına almış olan Buveyhîleri saf dışı bırakmak, vergi ve iktâları düzenlemek, kendi adına para bastırmak, daha genel ve kapsamlı bir ifadeyle söylersek, egemenliğini tesis etmek oldu.

Sultan Tuğrul Bey Bağdat'ta bulunduğu süre boyunca gerçekleştirdiği faaliyetler ve bu sırada Abbâsî Halifesi ile ilişkisinin aldığı biçim hakkında ne söylenebilir?

Bağdat'a geldikten bir yıl sonra, 1057 yılının başında Fâtımîlerin desteğini alarak isyan etmiş olan ve Sünnî İslâm'ı temsil eden Selçuklular ile Abbâsîlere karşı Şiî bir blok kuran Arslan Besâsirî'nin üzerine sefer düzenleyen ve Kuzey Irak ve el-Cezire bölgelerine yürüyen Tuğrul Bey, bu seferden döndüğünde, 1058 yılının Ocak ayında Halife ile ilk kez bir araya geldi. Halife tarafından Sultan'a "Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı" unvanı verildi.

Sultan'ın Bağdat'ta görkemli bir şekilde karşılanması ve kendisine unvanlar verilmesi, Selçukluları askerî bir "araç" olarak kullanma amacı güden Halife'nin artık onların siyasal varlığını içselleştirmiş olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca Sultan'ın kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak üzere şehirden ayrıldığı 1059 yılında Bağdat'ı işgal eden ve şehri, başta Cuma hutbeleri ve ezanlar olmak üzere bütün sembolik kurumlarını dönüştürerek tam anlamıyla bir "Şiî" kentine çeviren, bununla da kalmayarak vezirini katlettiği Halife'yi makamından kovan Arslan Besâsirî'nin 1060 yılında Sultan Tuğrul Bey tarafından yakalanarak öldürülmesinden sonra Sultan'a verilen "Halife'nin Ortağı" unvanı da, Abbâsîlerin Selçuklular ile ilgili bütün kaygılarını üzerlerinden attıklarını, Halife'nin Sultan'ı kendi konumu açısından bir tehdit olarak gör-

mediğini, büyük bir gönül rahatlığı ve güvenle Sultan'ın himayesi altına girmeyi benimsediklerini apaçık bir biçimde ortaya koyar.

Selçukluların Bağdat'a gelmesinin, Sultan Tuğrul Bey'in daha önce kimseye verilmemiş olan etkileyici unvanlar almasının ve Selçukluların şehirde gerçekleştirmiş oldukları "hükmedici" faaliyetlerin, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasal biçimlenişi açısından taşıdığı anlam nasıl tarif edilebilir?

Selçukluların Bağdat'a gelerek şehrin kontrolünü ele geçirmelerini, şehrin idari yapısını kendi istekleri doğrultusunda yeniden biçimlendirmelerini ve Sultan Tuğrul Bey'e Halife tarafından siyasal iktidarın meşruiyetini garanti altına alan unvanlar verilmesini, hem Selçuklular hem de Abbâsîler için siyasal bir eşik olarak görmek gerekir. Bu eşiğin işaret ettiği bir tarihsel dönüşüm vardır. Bu noktada Selçuklular İslâm âleminin rakipsiz tek siyasal egemeni haline gelmiş, Sünnî Abbâsî Halifeliği Selçukluların güdümüne girmiş, İslâm dünyasındaki siyasal ve dinsel iktidar arasında bazı modern araştırmacılar tarafından bir tür "laiklik" şeklinde görülmek istenen iktidar yarılması meydana gelmiştir.

Yeni bir siyasal güç olarak Büyük Selçuklu Devleti, bu şekilde Türk olmayan Müslümanlar arasında (Türkler arasında bu meşruiyet zemini zaten mevcuttu) siyasal bir meşruiyet zeminine kavuşmuş, nitekim Halife tarafından Sultan'a verilen unvanlarla da bu durum resmiyet kazanmıştır. Bu çerçevede şöyle denilebilir: Selçukluların 1038 yılındaki Serahs zaferinin ardından başlayan ilk Selçuklu-Abbâsî ilişkileri, Selçukluların Bağdat'a gelmelerinden sonra ortaya konulan siyasal faaliyetlerle kurumsal bir yapıya kavuşmuş, Selçuklu iktidarının Abbâsîler tarafından onaylanması, desteklenmesi ve Selçuklu sultanına boyun eğilmesi anlamına gelebilecek bir biçimde sonuçlanmış, bir başka söylemeyle, sürecin geldiği noktada Selçuklular, Abbâsîlerin sahip olduğu dinsel gücü yedeklerine almışlardır.

Sultanlar ve Halifeler

Sultan Tuğrul Bey döneminde Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin niteliksel olarak farklı iki gücün birbirleri ile yakınlaşmaları, belirli ölçüde bütünleşmeleri ve nihâî noktada da bölgesel anlamda yeni bir siyasal kompozisyon üretmeleri ile sonuçlandığı anlaşılıyor. Sultan'ın vefatından sonra Selçuklu-Abbâsî ilişkileri aynı çizgide ilerlemeyi başarabilmiş midir? Bir başka şekilde sorulacak olursa, Sultan Tuğrul Bey'in döneminde Selçuklular ile Abbâsîlerin birlikte oluşturdukları yeni sistem konjonktürel mi yoksa kalıcı mıdır?

Sultan Tuğrul Bey'in vefatının ardından Halife'nin ilk olarak Irak bölgesindeki Selçuklu egemenliğini zayıflatmaya dönük bir politika içerisine girmesinden anlaşılıyor ki, Halife'nin tutumu en başından beri konjonktüreldi. Nitekim daha sonraki dönemlerde de Selçuklu-Abbâsî ilişkileri genel olarak hep bu hat üzerinden işleyecekti. Selçukluların gerek Ortadoğu bölgelerine gelerek burada ortaya koymuş oldukları faaliyetler, gerekse Abbâsî Hilâfeti ile kurdukları ilişkiler kendileri için ilk günden beri tek kelimeyle "yaşamsal" bir özellik arz ederken, diğer bir söylemeyle, Selçukluların yeni siyasal ve toplumsal varoluşlarının özünü oluştururken, Abbâsîler için durum böyle değildi. Halifeler, en başından beri kendilerinin kalıcı, Selçukluların ise geçici olduklarını düşünüyorlardı. Sultanların elde etmiş oldukları büyük siyasi gücün sürekli olarak var olmaya devam edeceğinden emin değildiler. Bundan dolayıdır ki, Sultan Tuğrul Bey'in vefatından sonraki dönemlerde Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin mahiyetini her zaman sultanların gücü belirleyecekti. Kendi iç sorunlarını hallederek merkezî otoriteyi tesis edebilmiş olan sultanlar zamanında Bağdat minberlerinde Selçukluların hâkimiyeti dillendirilecek, Abbâsî Halifeleri, aksine dönük en küçük bir işaret ortaya çıktığında bile hutbelerden sultanların adını kaldırma konusunda tereddüt etmeyeceklerdi.

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde bir kopma yaşandığı, bölgedeki Selçuklu egemenliğinin belirli bir süre istikrarsızlığa sürüklendiği görülüyor. Bu durumun üstesinden nasıl gelinmiş, işler daha sonra yeniden nasıl rayına sokulmuştur?

İlk Selçuklu sultanının vefatının ardından iki yıla yakın bir süre Irak bölgesinde Selçuklu egemenliğinin sarsıldığı doğrudur. Bunun nedeni, Sultan'ın ölümünün hemen ardından hutbeden onun adını kaldıran ve kendi isminden başka bir ismi de okutmayan Halife Kâim Biemrillah'ın, daha önce Tuğrul Bey tarafından atanmış olan Irak bölgesindeki yerel idarecileri görevlerinden alarak yerlerine kendi uygun gördüğü kimseleri tayin etmesi, huzuruna çağırdığı yerel emir ve hanedanlıklardan kendisine bağlılık sözü almasıydı. Anlaşıldığı kadarıyla Halife'nin amacı, Sultan'ın ölümünden sonra Selçuklularda ortaya çıkan kısa süreli saltanat bunalımının çözümüne kadar geçen süre içerisinde kendine bağlı bir siyasal güç oluşturmak ve daha sonra da mümkünse bu güç ile Selçuklu egemenliğine karşı koymaktı.

Fakat işler planladığı gibi gitmedi. Halife tarafından hayali kurulan siyasal gücün üyeleri olmaları amaçlanan emir ve beyler arasında çıkan anlaşmazlıklar önce projenin henüz doğmadan ölmesine neden oldu, ardından da Halife için bir tehdit teşkil etmeye başladı. Kâim Biemrillah, en doğru tercihin yine Selçuklu himâyesi olduğuna kadar vererek, hutbelerin, kendisine yönelik muhalefetin üstesinden gelerek Selçuklu tahtına oturan ve siyasal iktidarın gücünü yeniden tesis eden Sultan Alparslan adına okunması emrini verdi. 1064 yılının baharında Bağdat'ta hutbeler Sultan Alparslan adına okunurken, Halife'nin "dünyevi iktidarı Sultan'a devrettiğini" bildiren menşuru da Selçuklu payitahtına gönderildi. Böylelikle Irak bölgesinde Selçuklu otoritesi yeniden tesis edildi ve Abbâsîler, kısa süren bir "bağımsızlık hevesi"nin ardından yeniden Sultan'ın himâyesine girdiler.

Abbâsî Hilâfeti'nin Selçuklu etkisinden kurtulmaya yönelik kısa süreli başarısız girişiminden nasıl bir sonuç çıkarılabilir?

Halife'nin Selçuklu egemenliğinden kurtulmaya dönük başarısız girişimine işaret eden bu süreç, Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde yaşanan ilk sorun ve ilişkilerin doğasına dönük bir fikir edinmemizi sağlayan ilk örnektir. Selçuklu idaresinde yaşanan ilk idari anlaşmazlık, görüldüğü gibi Abbâsîleri farklı arayışlara sevk etmiş, daha sonraki yıllarda da pek çok örneği yaşanacak olan bir siyasal durum, hatta tabir yerindeyse, siyasal bir gelenek oluşturmuştur. Abbâsîler bulabildikleri her fırsatta buna benzer süreçlerin yaşanmasına neden olabilecek faaliyetlerde bulunmuş, daha önce bizzat kendileri tarafından meşru kabul edilen siyasal iktidara bağımlı olmadan varolmanın ve tıpkı eski dönemlerinde olduğu gibi bölgesel anlamda siyasal bir merkez haline gelmenin yollarını aramış ve bunun hesaplarını yapmışlardır. Şöyle toparlayabiliriz: Selçuklu-Abbâsî ilişkilerindeki ilk sorun olarak tanımlanabilecek olan söz konusu süreç ve bu süreçten elde edilen tecrübe, Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin sonraki dönemlerdeki doğasını ve işleyişini de belirleyen, yönlendiren ve tanımlayan bir siyasal ilkenin temellerini oluşturmuştur.

Sultan Alparslan'ın saltanatı döneminde, özellikle Bizanslılara karşı kazanılan büyük Malazgirt zaferi ve sonrasında Anadolu bölgesindeki Selçuklu faaliyetlerinin Abbâsîler tarafından yoğun olarak desteklendiği ve teşvik edildiği, Sultan Alparslan'ın idaresi ile Abbâsîler arasında büyük ölçüde uyumlu bir politik yaklaşımın mevcut olduğu biliniyor. Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki bu uyum, sultanlar ile halifeler arasındaki ilişkilerin doğasında yeni bir dönüşüme neden olmuş mudur?

Burada, öncelikle yukarıda da işaret etmiş olduğumuz bir noktayı, Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin yapı ve işleyişinin, günümüzde de diplomatik ilişkilerin belirleyici unsuru olmaya devam eden güncel

gelişmeler tarafından belirlendiğini hatırlatalım. Şunun altını çizmek lazım: Sultan Alparslan'ın hâkimiyet dönemi, Selçukluların siyasal bir birim olarak ilk ortaya çıktıkları dönemde Abbâsîlerin Selçuklulardan beklediği "yoğun Türkmen kitlelerinin kontrol altına alınması" durumunun en güçlü bir biçimde sağlanmış olduğu dönemdir. Hıristiyanlar ile cihâd etmekle meşgul olan Selçuklular, Halife tarafından aktif olarak desteklenmiştir. Çünkü bu durum bir yandan Selçuklu iktidarının dikkatini Abbâsîlerin üzerinden uzaklaştırırken, diğer yandan da yine bölgedeki Müslüman topraklarının konar-göçer Türkmenlerin tazyikinden emin olmasını sağlıyordu. Fakat bu iyi ilişkilerin Selçuklu-Abbâsî ilişkileri açısından yeni bir durum oluşturduğunu ya da sonraki dönemler için belirleyici olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim daha sonra, Sultan Melikşah döneminin sonlarından itibaren ilişkiler yeni ve rekabetçi bir evreye girecektir.

Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin Sultan Melikşah dönemindeki seyri nasıldı?

Sultan Alparslan'ın vefâtından sonra Selçuklu tahtına çıkan ve 1073 yılının sonbaharında Halife tarafından saltanatı tasdik edilen Sultan Melikşah'ın dönemi, Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ilişkilerin daha önce olmadığı kadar sorunlu bir biçimde yaşandığı dönemdir. Bunun temel nedeninin, Sultan Melikşah'ın, Abbâsîlerin iç işlerine karışma konusunda daha istekli davranması ve Abbâsî hâkimiyetini bitirmek istediği şeklinde yorumlara neden olan tavırlar takınması olduğunu söyleyelim.

Sultan Melikşah, saltanatı döneminde Abbâsîlerle olan ilişkileri vassallık denilebilecek bir siyasal bağımlılık hattına çekmiş, Sultan Tuğrul Bey döneminden beri yapılmayan bir şeyi yaparak Bağdat'ın iç işlerine karışmaya başlamıştır. İdari ve bürokratik makamlar üzerinde tasarrufta bulunmuş, başta sivil yönetimin başı olan vezir olmak üzere, birçok Abbâsî idarecisini görevden alarak yerlerine kendi isteğine uygun kişileri tayin etme konusunda tereddüt etmemiştir. Öte yandan 1087, 1091 ve 1092 yıllarında olmak üzere üç

kez Bağdat'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin ilkinde "Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı" unvanını alarak kızını Halife ile evlendirmiş, beş ay süren ikincisinde şehri bir karargâh gibi kullanarak Ortadoğu bölgesinde hüküm süren tâbî emirlerle idari görüşmelerde bulunmuş, hayatını kaybettiği son Bağdat ziyaretinde ise hanımı Terken Hatun'un arzusunu yerine getirmek için torununu Halife'nin veliahdı ilan ettirmek istemiş, bunu kabul etme konusunda tereddüt eden Halife'ye şehri terk etmesi doğrultusunda bir ültimatom vermekten bile çekinmemiştir. Fakat nihâî kertede şehri terk etmesi için Halife'ye verdiği on günlük sürenin dolmasına bir gün kala, suikast olduğu konusunda yoğun şüpheler bulunan şaibeli bir ölümle hayatını kaybederek, üzerinde çokça spekülasyonlar yapılsa da net bir biçimde hiçbir zaman anlaşılamayan niyetlerini gerçekleştirememiştir.

Sultan Melikşah dönemi Selçuklu-Abbâsî ilişkilerini nasıl değerlendirmek gerekir?

Sultan Melikşah döneminde Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin temel belirleyeni, Selçukluların egemenlik arzusudur. Döneminde Selçuklu ülkesinin en geniş sınırlarına ulaştığı Sultan Melikşah, anlaşıldığı kadarıyla, daha önce yaşanan sorunların yaşanmaması adına Abbâsîleri bütünüyle Selçuklulara bağımlı hale getirmek istemiş, kendi torununu Halife yapma yönünde adımlar atarak, bazı modern tarihçiler tarafından "hanedanların birleştirilmesi" biçiminde tanımlanan yeni bir siyasal doktrinin temellerini atmak istemiştir. Nitekim Bağdat ziyaretlerinde şehirde büyük bir ivme kazanan imar ve inşâ faaliyetleri de önemli ölçüde bunun göstergesidir.

Selçuklu bey ve emirlerinin kendilerine burada konaklar yaptırmaya başlaması ve şehirdeki yerleşik Selçuklu nüfusunun artma eğilimi göstermesi gibi gelişmeleri, Sultan Melikşah'ın, yine bazı modern tarihçiler tarafından başkenti Bağdat'a taşınmak istediğine dâir "gizli bir niyet"e sahip olduğuna işaret eden göstergeler olarak okumak mümkündür. Selçukluların Abbâsî hâkimiyetine

son vermek istedikleri, Hilâfet kurumunu "akrabalık bağları" vasıtasıyla ele geçirmeyi hedefledikleri ya da iki devleti birleştirerek kendi kontrolleri altında yarı-teokratik bir imparatorluk kurmak istedikleri gibi bir takım yorumlar kuşkusuz spekülasyon olmaktan öteye geçmez, fakat Sultan Melikşah döneminde Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin "otoriteye dayalı" bir egemenlik ilişkisi olduğu gerçeği apaçık ortadadır.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu-Abbâsî ilişkileri hangi doğrultuda ilerlemiştir?

Halife el-Muktedî, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra kendisinden dört yaşındaki oğlu Mahmud adına hutbe okutmasını isteyen Terken Hatun ile bir anlaşma yapmış, devlet idaresinin kendisine yakın olan Emir Üner ve vezir Tâcülmülk gibi isimler tarafından yürütülmesi karşılığında Mahmud'un saltanatını onaylamayı kabul etmiştir. Bununla birlikte, Sultan'ın ölümüyle sultanlığını ilan eden Suriye Meliki Tutuş'un "adına hutbe okutması" isteğini reddetse de, rakiplerini bertaraf ederek Selçuklu tahtına çıkan Sultan Berkyaruk'un 1094 yılının başında Bağdat'a gelmesi üzerine hutbeleri onun adına okutarak, ölümünden çok kısa bir süre önce Berkyaruk'un saltanatını onaylamak durumunda kalmıştır.

Sultan Berkyaruk henüz Bağdat'ta iken vefat eden Halife el-Muktedî'nin yerine genç yaştaki oğlu el-Mustazhir Billah geçmiş, Sultan'ın Bağdat'tan ayrılmasının ardından hutbeyi Tutuş adına okutan yeni halife, onun 1095'te mağlup edilmesi üzerine minberlerde yeniden Sultan Berkyaruk'un adına yer vermeye başlamıştır.

Siyasal anlamda bir istikrarsızlık dönemine tekâbül eden Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar devirlerinde Bağdat'taki Cuma hutbeleri kısa aralıklarla değişerek bir Berkyaruk adına bir Muhammed Tapar adına okunmuştur. Hutbeler, konjonktürel olarak rüzgarı arkasına almayı başaran kimsenin adına okunmuş ve hâkimiyet unvanları ona verilmiştir. Selçukluların bu istikrarsız dönemi Abbâsîler tarafından da elden geldiği ölçüde kullanılmış, güç sahibi olduğuna inandığı sultanı destekleyen ve her seferinde

bu düşüncesini değiştirmekten de sakınmayan Halife, bağımsızlık eğilimleri geliştirme çabası içinde olmuştur.

Fırsatını bulduğunda Selçuklu bürokrasisinin bölgedeki uzantılarını etkisiz hale getirmeye çalışan el-Mustazhir, söz konusu istikrarsız dönemde Selçuklu memurlarını tasfiye etme girişimlerini sürdürerek idari kadroları dönüştürme çabasını devam ettirmiş, fakat 1104 yılının Aralık ayında Sultan Berkyaruk'un ölmesi üzerine Büyük Selçuklular'ın tek sultanı olan Muhammed Tapar'ın Abbâsîler üzerinde yeniden hâkimiyet kurmasına engel olamamıştır. Kardeşinin ölümünden sonra üç kez Sultan Melikşah gibi Bağdat'ı ziyaret eden Sultan Muhammed Tapar, Abbâsîler tarafından "ele geçirilen" bürokratik makamları yeniden düzenlemiş, yeni atamalar ve aziller yapmış, kız kardeşi Seyyide Hatun'u da Halife ile evlendirmiştir. Sultan Melikşah döneminde izlenen politikayı andıran Sultan Muhammed Tapar'ın Abbâsî politikası, kendisinden sonra sultan olan Sancar döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin idari anlamda aldığı biçime paralel olarak değişmiş, farklılaşmış ve yeni bir biçim almıştır.

Sultan Sancar dönemi ve sonrasında Selçuklu-Abbâsî ilişkileri nasıl bir biçim aldı?

Sultan Sancar dönemi, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasal anlamda merkezî bir devlet olmaktan çıktığı ve Sancar'ın idaresi altındaki Doğu ile her ne kadar kâğıt üzerinde kendisine bağlı olsa da, yine kendisi tarafından verilen "Sultan" unvanını taşıyan yeğeni Mahmud'un idaresi altındaki Batı olmak üzere iki başlı bir siyasal yapıya dönüştüğü dönemdir. Bu dönemde, Selçuklu-Abbâsî ilişkileri daha ziyade Irak Selçukluları üzerinden yürütülmüştür. Sultan Sancar'ın Irak hâkimiyetini devrettiği Mahmud'un idaresi altındaki Irak Selçukluları ilk dönemlerde Halife'nin kışkırtmalarına kapılarak "Büyük Sultan"a başkaldırma girişimde bulunmuşlarsa da, Sultan Sancar'ın hayatta olduğu müddetçe hem Irak bölgesi hem de Abbâsî Hilâfeti kontrol altında tutulabilmiştir. Sancar'ın hayatta olduğu dönem boyunca siyasal faaliyetlerini belirgin bir

dikkatle yürüten ve Büyük Sultan'a olan bağlılıklarını sürdüren Abbâsîler, onun ölümünden sonra Ortadoğu siyasetinde baş başa kaldıkları Irak Selçukluları döneminde amaçlarına ulaşmayı başaracak, aralarına nifak sokarak birbirlerine düşürecekleri Selçukluları bölgeden sökerek yaklaşık yüz yıllık bir aranın ardından Irak bölgesinin siyasal hâkimiyetini yeniden ele geçirmeyi başaracaklardı.

Hanedanlar Arası Evlilikler

Hanedanlar arası evliliklerin iktidarlar arası bir ilişki biçimi olduğu ve tarihte oldukça yaygın olarak gerçekleştirildiği biliniyor. Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde hanedanlar arası evliliklerin boyutları neydi? Söz konusu bağlamda yaygın bir ilişki biçimi miydi bu?

Önemli bir siyasal ilişki biçimi olarak hanedanlar arası evlilikler, tarihin her döneminde olduğu gibi, Selçuklular döneminde de oldukça yaygındı. Genel anlamda siyasal iktidarı uhdesinde bulunduran hanedanın kontrolü altında gelişen bu tür evlilikler, tâbi bir hanedanı kontrol altında tutabilmek, tahtın meşru varisi olan hanedana eklemlenerek siyasal meşruiyete ortak olmak ve hanedanlar arasında barışçıl ilişkiler geliştirmek gibi çeşitli nedenlerle gerçekleştirilebiliyordu.

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ilişkiler çerçevesinde iki hanedan arasında gerçekleşen evlilikler de genel anlamda bu nedenlerden birine ya da birkaçına bağlı olarak gerçekleşmiştir. 1056 yılında Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'un Halife el-Kâim ile evlendirilmesi ile başlayan Selçuklu-Abbâsî hanedanları arasındaki hanedan evlilikleri, Irak bölgesinde fiilî olarak hüküm süren Sultan Muhammed Tapar dönemine kadar devam eden bir ilişki biçimi olmuştur. Yaklaşık 60 yıl süren Büyük Selçuklu-Abbâsî ilişkileri boyunca, tespit edebildiğimiz kadarıyla beş hanedanlar arası evlilik gerçekleşmiştir. Kuşkusuz bu da az bir rakam değildir.

Selçuklular ile Abbâsîler arasında gerçekleşen ilk hanedanlar arası evlilikler hangileridir ve hangi amaçlarla gerçekleştirilmişlerdir?

Selçuklular ile Abbâsîler arasında gerçekleşen ilk evlilikler, iki hanedan arasında kurulan ilişkilerin erken döneminde, Sultan Tuğrul Bey döneminde gerçekleştirilmiştir. İlk olarak 1056 yılında Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah ile evlendirilmiş, bundan altı yıl sonra da Sultan Tuğrul Bey ile Halife'nin kızı Seyyide Hatun'un evlilikleri gerçekleşmiştir. Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı döneminde gerçekleştirilen bu evlilikler ile aynı dönemde Bağdat'ta inşâ edilmeye başlanan Tuğrulkent arasında bir bağlantı kurarak Selçukluların siyasal iktidar ile birlikte dinsel iktidarı, bir diğer ifadeyle Hilâfeti ele geçirmeyi amaçladıklarını ileri süren bazı modern araştırmacıların olduğunun altını çizelim. Daha sonraki dönemlerde, özellikle Sultan Melikşah'ın bazı girişimlerinden bu tür bir yargıya varmak mümkün görünse de, Tuğrul Bey dönemi için böyle bir tezin gerçekliği konusunda yeterli kanıt yoktur.

Kayıtlara göre hanımı Altuncan Hatun'un vasiyetine uygun olarak Halife'nin kızı ile evlendiği zaman yetmiş yaşında olduğu anlaşılan Sultan'ın bu evliliğinin siyasal bir evlilik olduğuna kuşku yoktur. Nitekim Sultan Tuğrul Bey'in Seyyide Hatun ile evlenme isteğine Abbâsîler tarafından uzun süre direnilmesi, hatta evliliğin bir anlamda zor yoluyla gerçekleştirilmiş olması da durumun böyle olduğunu gösterir. Fakat sosyal ve siyasal evrimini henüz tam olarak gerçekleştirememiş, daha da önemlisi Abbâsîler ile ilişkilerin söz konusu dönemdeki kurulma biçiminden de çok açık bir biçimde anlaşıldığı gibi Halife'ye ve Hilâfet kurumuna kutsallık atfeden Selçukluların, en azından erken dönemlerde Abbâsîleri kendi lehlerine dönüştürme (Selçukluların Abbâsîleştirilmesi ya da Abbâsîlerin Selçuklulaştırılması) gibi bir niyetlerinin olması ihtimal dışıdır. Abbâsîlerin İslâm dünyasında ifade ettiği anlam, hanedanın ehl-i beyt mensubu olmasından kaynaklandığı da göz

önüne alındığında, bu ilk evliliklerde "daha mütevazı" amaçlar aramak gerekir.

Sonuçta şöyle söylenebilir: Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki hanedanlar arası ilk evliliklerin, Selçukluların kaynaklara yansıyan "niyeti" çerçevesinde, "Allah Rasûlü'nün soyuna mensup olan bir hanedan ile sıhriyet kurarak şeref kazanmak" amacıyla gerçekleştirildiğini düşünmek daha makuldür. Bununla birlikte, bu evliliklere ille de siyasal bir anlam atfedilmek isteniyorsa, bu, Selçukluların söz konusu evlilikler vasıtasıyla Abbâsî sarayında daha itibarlı bir konuma gelmek ve Halife tarafından tanınan siyasal iktidarlarının süreğen bir biçimde tanınmaya devam etmesini istemekle sınırlandırılmalıdır.

Tuğrul Bey döneminden sonra da iki hanedan arasında evlilikler olmuş mudur?

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki hanedanlar arası evlilikler, Tuğrul Bey'den sonra da devam etmiştir. Örneğin ikinci Selçuklu Sultanı Alparslan, 1072 yılında, ölümünden kısa bir süre önce kızını Halife'nin oğlu ile evlendirmiştir. Daha sonraki dönemlerde Sultan Melikşah'ın ilk Bağdat ziyareti sırasında Sultan'ın kızı Mahmelek Hatun, Halife Muktedî ile evlendirilmiş, yine Muhammed Tapar döneminde, 1109 yılında Halife Mustazhir de Sultan'ın kız kardeşi ile evlenmiştir. Görüldüğü gibi, Tuğrul Bey'den sonra iki hanedan arasındaki evlilik ilişkileri neredeyse bir gelenek haline gelmiştir.

Bu evliliklerin siyasal sonuçları hakkında ne söylenebilir?

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki akrabalık ilişkileri, kuşkusuz iki hanedan arasındaki siyasal ilişkiler üzerinde de etkili olmuştur. Bununla birlikte, dönem dönem bazı göstergelere rastlansa bile, ilişkilerin temel anlamda farklılaşması söz konusu olmamıştır. Dünyevî iktidarın rakipsiz sahipleri olan Selçuklular, Abbâsîler tarafından onaylanmaya her zaman önem vermiş, manevi ve dinsel bir anlamı olan Hilâfet kurumunun zatına dönük herhangi bir olumsuz tavır içerisinde olmamışlardır. Fakat burada

altının çizilmesi gereken bir nokta vardır: Sultan Tuğrul Bey'in döneminden sonra, iki hanedan arasındaki sıhriyet ilişkileri, temel anlamda Selçuklu kızlarının Abbâsî hanedanına mensup Halife ya da veliahtlar ile evlendirilmesi biçiminde işlemiştir. Tuğrul Bey'den sonra, Irak Selçuklu Meliki Sultan Mesud'un 1140 yılında Halife Muktefî'nin kızı ile evlenmesine kadar, Selçuklular Abbâsî hanedanından kız almamışlardır. Bunun nedeninin, Abbâsîlerin bu noktadaki hassasiyetleri olduğunu düşünmek makuldür. Çünkü hanedanın çok zor durumda olduğu bir zamanda ortaya çıkarak Abbâsî Hilâfeti'nin varlığının garanti altına alınmasını sağlamış olan Tuğrul Bey'e dönük gönül borcuna rağmen ona kız verme noktasında büyük problemler çıkaran Abbâsîler, bu gönül borcu hissinin muhtemelen azaldığı sonraki dönemlerde daha kararlı durarak Selçuklulara kız vermemeyi başarmış olabilirler.

Abbâsîler Selçuklulara kız verme konusunda ketum davransalar da, hanedanlar arası evliliklerin büyük siyasal krizlerin ürediği bir zemin olduğu durumlar da vardır. Örneğin, Selçuklu Sultanı Melikşah üçüncü ve son Bağdat ziyaretinde Halife Muktedî'den, kendi kızından olma Ebû Cafer'i hilâfet veliahdı olarak tayin etmesini istemiş, bu durum Selçuklular ile Abbâsîler arasında Sultan'ın ölümüyle sonuçlanan büyük bir krize neden olmuştur.

Bir başka örnek olarak, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun'un Halife'ye haber gönderip küçük yaştaki oğlu Mahmud adına hutbe okutulmasını talep etmesi ve bunun gerçekleşmesi için de hem merhum Sultan'ın hem de Halife'nin torunu olan Ebû Cafer'i yanında alıkoyarak (bir anlamda onu rehin tutup) koz olarak kullandığını hatırlatalım. Şöyle toparlanabilir: Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki hanedanlar arası evlilikler, iki hanedan arasındaki siyasal ilişkilerin bir uzantısı olarak zaman zaman sorunlara da neden olmuştur. Selçuklular, Abbâsîlere vermiş oldukları kızların doğurduğu çocuklar üzerinden birtakım siyasal çıkarlar elde etmeye çalışmış, zaman zaman bunda başarılı da olmuşlardır. Fakat bu evliliklerin, ne Selçuklular ne de Abbâsîler açısından çok

büyük siyasal dönüşümlere neden olabilecek, statükoyu kalıcı bir biçimde değiştirebilecek etkisi ve yansıması olmamıştır.

Selçuklu ve Abbâsî hanedanları arasında yapılan evliliklere sultanların ve halifelerin bakışı nasıldı?

Selçuklu ve Abbâsî hanedanları arasındaki evlilik ilişkilerine Abbâsîlerin yaklaşımı ile Selçukluların yaklaşımı farklıydı. Selçuklular, ehl-i beyte mensup bir aileyle akrabalık kurma arzusuyla hem Selçuklu ailesisin soy olarak şereflenmesini ve kutsal kabul edilen bir kan ile birleşmesini, hem de Selçukluların İslâm âlemindeki itibarını daha da artırarak siyasal meşruiyetlerini kökleştirme beklentisini sergiliyorlardı. Fakat Abbâsîler meseleye bu şekilde yaklaşmıyorlardı. Kendilerini tehlikelerden koruma görevini üstlenmiş olan bir savaşçılar topluluğu olarak gördükleri Selçuklularla ırksal bir yakınlık kurmak, Abbâsîlere göre, ehl-i beytin şânına yakışan bir durum değildi. Selçuklular, Peygamber soyundan gelen bir aileyle sıhriyet kurmaya lâyık değildiler. Abbâsî öncesi dönemin mevâlîleri ile aynı özellikleri taşıyan Selçuklular en iyi yaptıkları şeyi yapmaya devam etmelilerdi: Savaşmaya. Nitekim Bağdat'ı işgallerden kurtaran ve kendisine saltanatının tanındığını gösteren unvanlar verilen Tuğrul Bey'in Halife'ye damat olma isteğinin Abbâsîlerde şok etkisi yaratması ve büyük bir direnişle karşılanması bu nedenlerle açıklanabilir. Fakat Selçuklular, kendilerine dönük bu yaklaşım karşısında boyun eğmeyerek son tahlilde istediklerini elde etmişler, Halifeleri hanedanlar arası evliliklere zorlamışlardır. Evliliklerin genellikle Selçukluların güçlü olduğu zamanlarda gerçekleşmesinin nedenini de, kanaatimizce bu noktada aramak gerekir.

Selçuklu-Abbâsî ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirilen hanedanlar arası evlilikleri genel anlamıyla nasıl yorumlamak gerekir?

Selçuklu ve Abbâsî hanedanları arasında gerçekleşen evlilikler, genellikle Selçukluların talebiyle gerçekleştirilmiştir. Kuşkusuz

fiziksel zor kullanılarak gerçekleştirilmiş bir evlilik mevcut değildir, ancak Selçukluların güç noktasında herhangi bir sorun yaşamadıkları dönemlerde gerçekleşen bu evlilikler, her fırsatta bağımsızlık eğilimleri sergilemekten kaçınmayan halifelerin bağlılıklarına işaret eden bir siyasal ilişki biçimi olarak da okunabilir. Selçuklular, bir diğer ifadeyle, Abbâsîler ile akrabalık ilişkisi kurarak onları kontrol etmeye çalışmış, kendi iradelerinin bir göstergesi olarak yapılan evliliklerle güç gösterisinde bulunmuşlardır.

Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin bir yönünü teşkil eden ve iki hanedan arasındaki ilişkilerin de sürekli bir biçimde sıcak kalmasını sağlayan bu hanedanlar arası evlilikler, zaman zaman Selçukluların Abbâsîlerin iç işlerine karışmalarına hizmet etmiştir. Ayrıca ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in, kendisine çıkarılan bütün zorluklara ve engelleme çabalarına rağmen Halife'nin kızı ile evlenmeyi başararak bir anlamda güç gösterisinde bulunması sonraki dönemlerde de bir referans noktası olarak görülmüş ve bu referans noktasından hareketle sonraki sultanlar da güç gösterisi olarak bu tür evlilikleri sürdürmüş olabilirler.

Sonuçta, Selçuklular ile Abbâsîler arasında her dönemde hanedanlar arası evlilikler gerçekleşmiştir ve bu evlilikler çoğu defa da siyasal anlamlar içermişlerdir. Söz konusu evlilikler, bir anlamda Selçuklu iktidarının Abbâsîler tarafından tanınması ve onaylanması anlamını da taşımıştır. Öte yandan bu evliliklerin iki hanedan arasındaki ilişkilerin tadil edilme, güçlendirilme ya da tazelenme ihtiyacı içerisinde girdiği dönemlerde gerçekleşmesi de dikkat çekici bir ayrıntıdır. Özellikle Selçuklularda taht değişimi yaşandığı sıralarda ortaya çıkan ve Selçuklu-Abbâsî ilişkilerindeki krizlerin çözülmesinin ardından gerçekleştirilen evliliklerin zamanlaması, "üstesinden gelinmeye çalışılan bir güven sorunu"na da işaret etmektedir.

Selçuklu-Abbâsî ilişkileri birkaç cümle ile nasıl özetlenebilir?

Selçukluların devlet olma arifesinde oldukları bir dönemde başlayan Selçuklu-Abbâsî ilişkileri, ilk zamanlarda, bağımsızlık adımları atma sürecine girmiş olan Selçuklular için moral destek

olmuş, onların siyasallaşmasına, kurumsallaşmasına ve devletleşmesine katkı sağlamıştır. Gazneliler ve Karahanlılar ile sürdürülen İslâm âleminin liderliği mücadelesinde Selçukluların bir adım öne geçmesi ve daha sonra da diğer rakiplerini bütünüyle etkisiz hale getirebilmesinde Abbâsî Hilâfeti ile kurulan ilişkilerin de katkısı olmuştur. Abbâsîlerle ilişkiler Selçukluların yalnızca Oğuz boylarından birine mensup bir Türkmen obası olarak değil, Yemen'den Kafkasya'ya kadar uzanan İslâm topraklarında Müslüman bir devlet olarak meşrulaştırılmaları amacına hizmet etmiştir. Ayrıca Selçuklu-Abbâsî ilişkileri, Buveyhîlerin kontrolü altında Şiî İslâm'ın kıskacına girmiş olan Sünnî Abbâsîlerin yok olma tehlikesinden kurtulması biçiminde işleyen bir sürece de yol vermiştir.

SELÇUKLU BİZANS İLİŞKİLERİ

İlk Selçuklu-Bizans İlişkileri

Selçuklular ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler ilk olarak ne zaman ve nasıl başladı?

Selçuklular ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilk ilişkilerin, Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey önderliğinde düzenlendiği kabul edilen Doğu Anadolu seferi ile başladığı söylenebilir. 1016-1021 yılları arasında tarihlenen bu sefer, aynı zamanda Selçukluların Doğu Anadolu bölgesine düzenledikleri ilk akındır.

Rivayetlere göre, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde barınma noktasında problemler yaşayan, Gazneliler tarafından tehdit olarak görülerek sürekli baskı altında tutulan Selçuklular, kendilerine yeni yurtlar keşfetmek amacıyla Çağrı Bey komutasındaki bir birliği batıya göndermiş, daha önceleri Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerine yerleşmiş olan Türkmenlerden de destek alan Çağrı Bey, Doğu Anadolu'ya bir keşif seferi düzenlemiştir. Bu keşif seferi sırasında Doğu Anadolu bölgesinde hüküm süren küçük Ermeni krallıkları ile karşı karşıya gelen Çağrı Bey ve beraberindekiler, önce bugünkü Van havzasında hüküm süren Vaspurakan Krallığı'nın topraklarına girerek yağma akınlarında bulunmuş, Ermeni birlikleri ile yapmış oldukları çatışmalardan galip çıkarak Gürcü hâkimiyeti altında bulunan Nahcivan'a yönelmişlerdir. Burada üzerlerine yürüyen Gürcü birliklerini de kolaylıkla saf dışı bırakan Selçuklu kuvvetleri, daha sonra da Azerbaycan üzerinden yeniden Horasan'a dönmüşler ve burada Tuğrul Bey'e Anadolu'nun durumu ile ilgili bir rapor sunarak "bölgede kendilerine direnebilecek bir gücün bulunmadığını" bildirmişlerdir.

Ayrıntıları konusunda çok fazla bilgi olmayan Çağrı Bey'in bu Anadolu seferi, Selçukluların daha sonraki dönemlerdeki Anadolu politikaları açısından önemli bir deneyim olarak görüldüğünden dolayı kaynaklara keşif seferi olarak geçmiştir. Bu ilk seferin dışında, yine Selçuklu ailesine mensup olan Yabgulu Türkmenleri'nin 1028 yılından sonra Mansur, Göktaş, Boğa, Dana, Kızıl ve Anasıoğlu gibi beylerin komutası altında Irak, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerine akınlar düzenlediklerini biliyoruz. Bu Türkmenler daha sonraki dönemlerde Tuğrul Bey'in emrine girerek Azerbaycan üzerinden Anadolu topraklarına akınlar düzenleyen Selçuklu birliklerine dâhil olacaklardır.

Burada şu noktanın altını çizmemiz gerekir: Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferi ve sonrasında da Yabgulu Türkmenlerinin akınları sırasında Selçuklular ile Bizans İmparatorluğu arasında kurulmuş olan ilk ilişkiler dolaylı olarak gerçekleşmiştir.

Dolaylı olarak derken kastedilen tam olarak nedir?

Selçukluların Anadolu'ya ilk geldikleri dönemde Doğu Anadolu bölgesinde Bizans'a bağlı yerel krallıklar hüküm sürmekteydi. Tam anlamıyla bağımsız olduklarını söyleyebilmenin imkân dâhilinde olmadığı bu krallıklar Bizans İmparatoru'nun kontrolü altındaydı. Yeri geldiği zaman merkezden gelen emirle hareket etmek zorunda olan, bölgedeki faaliyetlerine son verilerek idarecileri İstanbul'a götürülen bu krallıklar, zaman zaman halklarının başta Trakya olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine tehcir edilmesinden de anlaşılacağı gibi, bağımsız yapılanmalar değillerdi. Bunlar aynı zamanda İmparatorluğun doğudaki bir tür sınır karakolları gibi işlev görmekteydiler. "Dolaylı olarak" derken kast edilen budur.

Selçukluların bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmalarından sonra Anadolu'ya dönük ilk faaliyetleri ne şekilde gerçekleşti?

Selçukluların bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmalarından sonraki ilk Anadolu akınları, Sultan Tuğrul Bey döneminde gerçekleşti.

Türkistan'dan gelen ve bir yandan Selçukluların geleceğinin sigortası olma işlevi görürken bir yandan da yerleşik kültüre zarar veren yoğun Türkmen göçlerinin batıya, bir diğer ifadeyle Anadolu'ya yönlendirilmesi bu akınların ilk adımı olmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde adeta ayak basmadık yer bırakmayan bu Türkmen birlikleri kısa süre içerisinde Anadolu içlerine kadar ilerlediler. Karşılarına çıkan Bizans birliklerini mağlup ederek birçok Bizans yerleşimine dönük tahripkâr akınlarda bulundular.

Öte yandan Doğu Anadolu bölgesinde kısa süre önce geniş kapsamlı bir restorasyon gerçekleştirerek bölge nüfusunun önemli bir kısmını ve bölgede görev yapan yerel askerî birlikleri ülkenin dört bir yanına süren Bizans idaresinin hazırlıksızlığı, Türkmen akınlarının çok kısa bir süre içerisinde büyük bir başarı elde etmesinin zeminini teşkil etti. Özellikle 1040'lı yılların sonunda Vaspurakan sınırında bulunan Büyük Zap Suyu'nun kıyısında Selçuklu birliklerini pusuya düşürerek büyük kayıplar verdiren Bizans kuvvetlerine karşı Sultan Tuğrul Bey tarafından gönderilen İbrahim Yınal ve Kutalmış komutası altındaki organize Selçuklu birlikleri, Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşturulmuş Bizans kuvvetlerini mağlup ederek bölgedeki Bizans hâkimiyetine büyük darbe indirdiler.

Kısa bir süre sonra, 1054 yılında bölgeye bizzat bir sefer düzenleyen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Van gölünün kuzeyinde bulunan Bargiri ve Erciş'i aldı, Malazgirt'i de kuşattı fakat fethi mümkün olmadı. Tuğrul Bey'in Anadolu'dan ayrılmasından sonra da bölgedeki faaliyetler Selçuklu beyleri tarafından devam ettirildi. Özellikle 1050'li yılların sonunda yaşanan iç bunalımdan dolayı Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu bölgesindeki nüfuzunun iyice sarsılması, Selçuklu beylerine daha rahat bir hareket alanı sağladı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin her yerine akınlar düzenleyen bu Selçuklu beyleri, Erzincan, Sivas ve Malatya gibi birçok merkezi yağmalayarak çok miktarda ganimet elde ettiler.

Selçukluların, Oğuz beyleri eliyle sürdürdükleri bu saldırılar Bizans'ta ne tür bir karşılık buldu?

Eski zamanlardan beri özellikle Doğu Anadolu bölgesinde egemenlik sorunları yaşayan ve bunun üstesinden gelebilmek için çeşitli yöntemler deneyen Bizanslılar, "ayrılıkçı etnik ve dinsel unsurlar" olarak gördükleri Ermeni ve Yakubilerin etkisini kırarak direnme gücünü azalttıkları bölgenin Selçuklular güdümündeki Türkmenler tarafından kısa sürede istilâ edilmesini ilk etapta yerel bir mesele olarak görüp pek üzerine gitmediler. Fakat Bizanslı sınır birliklerinin Türkmenlerle girdikleri mücadelelerde sürekli bir biçimde mağlup olmaları üzerine durumun ciddiyetini anlamaya başladılarsa da, Balkanlardaki Peçenek baskısı ve içerde yaşanan sorunlardan dolayı ilk yıllarda Selçuklulara karşı organize bir politika ortaya koyamadılar. Bölük pörçük saldırılar düzenleyerek küçük ve kalıcı olmaktan uzak galibiyetler elde ettikleri bölgedeki şehir ve kaleler karşılıklı olarak el değiştirip duruyordu. Meseleyi diplomasi yoluyla çözme kararı aldılar. 1048 yılında Hasan Kale'de Selçuklulara mağlup edilerek esir edilen Bizanslı komutan Liparit'in serbest bırakılması ve iki devlet arasında bir uzlaşma sağlanabilmesi için Diyarbekir Mervânî Emiri Nasruddevle aracılığıyla Tuğrul Bey ile ilişki kurarak bir anlaşma yaptılar.

Selçuklular ile Bizans arasında yapılmış olan bu ilk anlaşmanın içeriği ve siyasal anlamı ne idi?

Selçuklular ile Bizans arasındaki ilk diplomatik ilişki olarak tanımlayabileceğimiz bu anlaşma, yukarıda da ifade edildiği gibi, temel anlamda Liparit'in kurtarılması amacına matuf bir girişimdi. Bununla birlikte Bizanslılar, o sıralarda ilgilenemeyecekleri Selçuklu akınlarının önüne geçebilmeyi ve Sultan ile yapacakları bir anlaşma yoluyla sorunu belli bir süre erteleyebilmeyi ummuş olmalılar. Bizans elçileri, yanlarında getirmiş oldukları külliyetli miktarda hediyeleri (yüksek değerde altın, değerli elbiseler, sağlıklı hayvanlar, kaliteli kumaşlar) Sultan'a takdim ettiler. Liparit'i serbest bırakan Sultan, Halife'nin akrabalarından biri olan elçisi Şerif Nâsır b. İsmail'i müzakereleri yürütmek üzere İstanbul'a gönderdi. Selçuklular ile Bizans arasında yapılmış olan bu ilk

anlaşma çerçevesinde, daha önce Emevîler devrinde İstanbul'da inşâ edilmiş olup bakımsızlıktan harabeye dönüşmüş olan cami ile minaresi Bizanslı yetkililer tarafından tamir edilmiş, mabedin sâir ihtiyaçları karşılanarak görevlilerine maaş tahsis edilmiş, burada Fâtımîler adına okunmakta olan hutbe kaldırılarak yerine Abbâsî Halifesi ile Selçuklu Sultanı adına okunan hutbe ikâme edilmiş ve caminin mihrabına da Sultan Tuğrul Bey'in egemenlik sembolleri olan ok ve yay çekilmişti.

Selçukluların Bizanslılar ile yapmış olduğu bu anlaşma, Büyük Selçuklu Devleti'nin Abbâsîlerden sonra Bizans İmparatorluğu tarafından da tanınması anlamına geldiği için çok önemlidir. Bizans ile kurulan bu ilk diplomatik temas, bir devletin varlığının bir başka devlet tarafından tanınma ile tescillendiği düşünüldüğünde, Selçukluların bağımsızlıklarının (bir başka siyasal yapı ile anlaşmaya "karar" vermelerinin, onlarla birtakım şartları olan bir anlaşma yapmalarının ve nihâî kertede egemenliklerini onlara kabul ettirmelerinin) temel göstereni olarak Selçuklu siyasal tarihinin en önemli dönüm noktasıdır. Selçuklular bu anlaşma ile Anadolu'ya akınlar düzenleyen "Türkmen kitleleri" olmaktan çıkmış, hukuksal olarak gündem belirleyen, harita çizen ve egemenlik için savaşan bir siyasal organizasyona dönüşmüştür. Dolayısıyla şunu da ekleyebiliriz: Selçuklular ile Bizans arasında yapılan anlaşma, Selçuklu egemenliğinin hukuki anlamda tanınarak "devletlerarası" bir zemin üzerinden kurulmasını sağlayan bir manifestodur da aynı zamanda.

Bazen Sultan'dan bağımsız hareket eden Türkmen kitlelerinin, bazen de Selçukluların kontrolü altında ya da emriyle bölgede faaliyet gösteren birliklerin temel anlamda yağma ve güç gösterisi ile meşgul olduğu ve Bizans İmparatorluğu'nun özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki egemenliğini tahrip ettiği görülüyor. Bizanslılar ile yapılan anlaşmanın tarihi olan 1050 yılına kadar sürmüş olan bu harekâtlarının fetih faaliyetlerine dönüşmesi nasıl olmuştur?

Bazı araştırmacılar tarafından "göçer evli" biçiminde tanımlanan Türkmen topluluklarının aileleri, hayvanları ve sâir ağırlıkları ile birlikte göçtükleri, bir diğer ifadeyle, "yağma amacıyla yapılmış askerî seferleri" bir kenara bırakırsak, bölgede kısmî anlamda bir yerleşim düzenine geçtiklerini (kuşkusuz kendilerine özgü bir yerleşim düzenine) söylemekte bir sakınca yoktur. Dolayısıyla fetih faaliyetlerinin temellerinin burada olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte, bir yeri "ele geçirme, zaptetme, oraya hâkim olma, yerleşme ve nihâî kertede" fethetmenin, işgal olmaması için hukuksal bir zemin üzerine oturması gerekir. Biz, Selçuklular ile Bizans arasında yapılan yukarıda sözü edilen anlaşmanın, Anadolu'daki Selçuklu varlığını fethe dönüştürdüğünü, hukukileştirdiğini ve Selçukluları egemen bir güç olarak bölgenin siyasal haritasına dâhil ettiğini düşünüyoruz. Nitekim Sultan Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu tahtına çıkan Alparslan dönemi, Selçuklular ile Bizanslılar arasındaki mücadelelerin iyice yoğunlaştığı, çatışma ikliminin giderek kızıştığı ve en sonunda da Malazgirt Savaşı ile sonuçlanan bir "nihâî hesaplaşmaya" uzandığı bir dönemdir. Sultan Alparslan dönemi, Bizanslılar tarafından Selçukluların bölgede geçici olmadıklarının artık anlaşılmış olması açısından önemlidir. Nitekim saltanat döneminde yapılan fetihlerden dolayı Abbâsî Halifesi tarafından Sultan Alparslan'a verilen "Ebû'l-Feth" (Fethin Babası) unvanı da onun özellikle Anadolu ve Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerinin niteliğine işaret etmesi bakımından dikkate değerdir.

Sultan Alparslan döneminde Selçuklu-Bizans ilişkileri hangi çizgideydi?

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Sultan Alparslan döneminde Selçukluların Anadolu bölgesindeki akınları "fetih faaliyetlerine" dönüşmüştür. Örneğin, tahta geçmesinin ardından dâhili sorunların üstesinden geldikten sonra 1064 yılında Doğu Anadolu ve Gürcistan seferine çıkan Sultan, Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'daki en önemli merkezlerinden biri olan Ani'yi fethetmiş,

Kars bölgesinde hüküm süren Ermeni Gagik'i de devletinin vassalı haline getirmişti.

Alparslan'ın bölgeden ayrılmasından sonra, tıpkı daha önce Tuğrul Bey döneminde olduğu gibi Selçuklu beyleri Bizans ile mücadele etmeyi sürdürdüler. Özellikle Antep, Antakya ve Malatya bölgelerinde akınlarda bulunan ünlü Selçuklu beyi Afşin, 1067 yılında önce Kayseri'yi, daha sonra İstanbul-Kilikya yolu üzerindeki Amuriyye (Amorion) Kalesi'ni ele geçirdi. Ayrıca 1070 yılında Sultan Alparslan'dan kaçarak Anadolu'ya gelen ve Sivas yakınlarında mağlup ve esir ettiği Bizanslı komutan Manuel Komnenos'un teklifi üzerine Bizans'a sığınan Selçuklu şehzadesi El-Basan'ı takip ederek İstanbul boğazına kadar ilerledi. Burada İmparator ile şehzadenin iadesi üzerine anlaşmaya çalışsa da istediğini elde edemedi ve karşısında çıkan Bizans şehir ve kasabalarını yağmalayarak geri döndü.

Tüm bu olayların gerçekleştiği Sultan Alparslan dönemi, Bizanslıların, Selçukluların kendileri açısından teşkil etmekte oldukları tehlikenin farkına vararak "köklü" önlemler alma çabası içerisine girdikleri bir dönemdir. İki devlet arasındaki ilişkiler, bu dönemde nihâî hesaplaşma evresine girmiş, Selçukluların ya da Bizanslıların sonraki yüzyıllarını belirleyecek potansiyele sahip bir "son noktaya" erişmiştir. Kaçınılmaz son artık iyice yaklaşmıştır ve iki devlet arasındaki "beklenen büyük savaş" patlak vermek üzeredir. Nitekim Malazgirt Savaşı'nın bu dönemde gerçekleşmesi, sözünü etmiş olduğumuz bu noktaya işaret eden önemli bir gösterge olarak okunabilir.

Malazgirt Savaşı

Malazgirt Savaşı'na giden sürecin Bizans tarafından atılan ilk adımı ne oldu?

Selçukluların kolaylıkla Bizans İmparatorluğu'nun başkentine kadar ulaşabilmelerinde, kuşkusuz İstanbul'da yaşanan siyasal karmaşanın önemli bir rolü vardı. II. Basileios'un 1025 yılındaki

ölümünden sonra eski görkemli günlerine vedâ eden ve hızla irtifâ kaybeden İmparatorluk, kısa süreler hüküm süren yeteneksiz hükümdarlar tarafından yönetiliyor, her seferinde yeni umutlarla tahta çıkarılan imparatorlar istikrarı sağlama noktasında yetersiz kalıyorlardı. Selçuklu yayılmacılığında büyük bir etkisi olan bu durumun üstesinden gelinebilmesi için İmparatoriçe Eudoxia'nın büyük beklentilerle kendisine eş olarak seçip 1068 yılında İmparator olarak tahta çıkardığı General Romanos Diogenes, imparatorluğun özellikle Anadolu'daki egemenliğini yeniden tesis etmek üzere harekete geçti.

Romenos Diogenes'in tahta çıkışından Malazgirt Savaşı'na kadar geçen sürede Anadolu'daki faaliyetleri nelerdir?

Tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Anadolu seferine çıkan Romanos Diogenes, Kayseri, Sivas, Divriği ve Maraş hattını takiben Kuzey Suriye'ye ilerleyip Halep taraflarına geldi. Ele geçirilmesi oldukça zor olan Kuzey Suriye'deki Menbic kalesini zapt ettikten sonra kış mevsiminin gelmesi ile bir fatih edasıyla büyük bir coşku ile karşılandığı başkente döndü. Uzun zaman sonra ilk kez ordunun başında sefere çıkan bir imparator olan Romenos Diogenes, Bizanslılar için yeni bir umut kaynağı haline gelmişti. Bu ilk seferi sırasında ordunun arkasından dolaşarak Anadolu içlerine sızan ve Niksar'ı tahrip ederek Eskişehir yakınlarındaki tarihi Amuriyye şehrini yağmalayan Türkmen akınları bile oluşan umutlu havayı dağıtamamıştı.

İmparator, bir yıl sonra ikinci Anadolu seferine çıktı. Türkleri Anadolu'dan sürmenin hesaplarını yaparak yarımadayı arşınlayan Bizans ordusunun arkasına sızan çevik Türkmen süvarileri yine işbaşındaydılar. Bizanslıların erişemediği noktalardan iç bölgelere akarak Kayseri, Malatya, Konya ve hatta Denizli yakınlarındaki Honaz bölgelerine kadar pervasızca ilerliyorlar, Ege sahillerinden Marmara bölgesi civarlarına kadar uzanarak yağma ve çapul akınları düzenliyorlardı. Bu durum, Bizans İmparatorunu daha kalıcı sonuçlar üretmesi beklenen başka çözüm yolları aramaya sevk etti.

Anadolu'ya düzenlenen iki sefer nihâî kertede başarısızlıkla sonuçlanmış, bazı şehirler Türkmenlerden geri alınabilmişse de istenen sonuçlar elde edilememişti. Selçuklular tarafından yönlendirilen akıncı Türkmen birlikleri Marmara sahillerine kadar gelebiliyor, Bizans'ın kalbine kadar sokulabiliyorlardı. İmparator, kalıcı bir çözüm için savaşı düşmanın ülkesine taşımaya karar verdi. Topyekûn bir saldırı ile Selçukluları İran'a geri döndürmeyi amaçladığı büyük bir seferin hazırlıklarına başladı.

İmparator, bu seferden ne umuyordu?

Tahta çıktıktan hemen sonra düzenlediği iki başarısız seferden sonra Selçuklu sorununu bir daha ortaya çıkmamak üzere çözmeyi amaçlayan Bizans İmparatoru Romenos Diogenes, uzun süren hazırlıkların ardından hazırlanan devasa bir orduyla harekete geçti. Asker sayısı noktasında kaynaklara yansıyan veriler farklılık arz etse de, genel kabul gören görüşe göre, 100 binden fazla asker vardı bu orduda. Anadolu eyaletlerinden gelen Rum, Ermeni, Gürcü ve muhtemelen Süryaniler gibi Mezopotamya halklarından askerlerin bulunduğu orduda, Trakya halklarına mensup birliklerin yanı sıra, ayrıca kiralık Frank, Slav, Norman, Uz ve Peçenekler de vardı.

1071 yılının Mart ayında İstanbul'dan harekete geçen İmparator, Alparslan'a gönderdiği elçi vasıtasıyla Anadolu'nun fethi için iki önemli üssün, Malazgirt ile Ahlat'ın karşılığında Halep'in kuzeyindeki Menbic'in Selçuklulara bırakılmasını önerdi. Bizanslıların Selçukluları güney bölgelerine kanalize ederek Anadolu'yu Türkmenlerden temizlemeyi umdukları bu teklif, o sırada Halep'te bulunan Selçuklu Sultanı tarafından reddedildi.

Öte yandan Sivas'ta bir savaş konseyi düzenleyen Bizans İmparatoru, ordu kumandanları ile birlikte yapılması gerekenler üzerinde müzakerelerde bulundu. Ham hayallerle kendilerinden geçmiş bir kısım heyecanlı kumandanlar İran içlerine kadar ilerlenmesini ve Selçukluların "yuvalarında" yok edilmelerini öneriyor, savaş şartları düşünüldüğünde bunun yalnızca bir fanteziden ibaret olduğunu bilen tecrübeli kumandanlar ise Erzurum bölgesinde

mevzilenerek Selçukluları burada karşılamanın kendileri için daha yararlı olacağını savunuyorlardı. Haklıydılar. Fakat büyük bir imparator olabilmenin hayaline kapılmış olan Romanos Diogenes de diğerlerinin düşüncelerine daha yakındı. Devasa ordusuna güveniyor, kendi ordusuna denk bir ordu organize edebilmeleri mümkün olmayan Selçukluları yok ederek İran'da kışlamanın hesaplarını yapıyordu.

Erzurum'da ordusunun bir kısmını geçeceği yolların güvenliğini sağlamak üzere Ahlat'a sevk etti ve kendisi de Malazgirt üzerine yürüdü. Şehirdeki az sayıda Selçuklu muhafızını aman vermiş olmasına rağmen sözünde durmayarak kılıçtan geçiren Bizans İmparatoru'nun zihni, devasa bir mağruriyet ile zehirlenmiş durumdaydı. Herhangi bir olumsuzluk durumunu hesaplamıyor, Selçukluların bölgedeki stratejik üstünlüğünü göz önünde bulundurmuyor, tecrübeli bir komutan olmasına rağmen toy bir asker gibi davranıyor ve savaştan sonra İran'da yapacağı şeyler üzerine kafa yorarak vakit geçiriyordu. Mağlup olmak gibi bir düşünce yoktu aklında. Askerî kuvvetine duyduğu büyük güven tedbirsizce davranmasına neden olmuş, yanındaki komutanların sözlerine de kulak asmamaya başlamıştı. Büyük bir hızla tarihin en büyük hezimetlerinden birine doğru sürüklenmekteydi, fakat farkında değildi.

Alparslan'ın, Romenos Diogenes'in Anadolu içlerinde ilerleyişine tepkisi ne oldu?

Bizanslılar Doğu Anadolu bölgesine doğru ilerlerken, Selçuklu Sultanı da Mısır seferi ile meşguldü. Fâtımîler ile nihâî bir hesaplaşma için bu sefere çıkmış olan Sultan, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girerek Tuğrul Bey döneminden beri Selçukluların sahip olmak istediği Malazgirt Kalesi'ni ele geçirmiş, burada küçük bir muhafız birliği bıraktıktan sonra geldiği Diyarbekir bölgesini kontrol altına almış ve Halep'e yönelmişti. Bu sırada, yukarıda da sözü edilen Bizans elçileri ile görüşmüş, İmparator'un teklifini reddetmişti. Bununla birlikte Halep'ten hareketle Şam'a doğru yola

çıktığı sırada Bizans İmparatoru'nun Doğu Anadolu'ya ulaşmak üzere olduğu haberini alınca 7 Nisan'da derhal harekete geçerek geri döndü.

Önce Musul istikametine doğru ilerledi, ardından da kuzeye yöneldi. İmparator'un Malazgirt'e yaklaştığını öğrenince yanındaki birliklerle iyice hızlanmış, acele tarafından sürdürülen yürüyüşte Fırat'ı geçiş esnasında birçok at ve deve telef, ağırlıkların önemli bir kısmı da ziyan olmuştu. Yolculuk sırasında ordunun güçten düşmüş askerlerini terhis ederek birliklerini revize eden Sultan Alparslan, Ahlat'a geldikten sonra buradan bir öncü birliğini durum hakkında tahkikat yapmak üzere görevlendirdi. Daha önce İmparator tarafından Ahlat üzerine gönderilen Bizans birlikleri ile Selçuklu öncü kuvvetleri 24 Ağustos'ta karşılaştılar. Bizanslılar ağır bir mağlubiyete uğrarken, birliğin kumandanı Selçuklular tarafından esir edildi.

Malazgirt Savaşı ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleşti?

Malazgirt'teki kıyımın ardından daha önce Ahlat tarafına gönderilen öncü kuvvetlerin peşi sıra harekete geçen Romanos Diogenes, Malazgirt ile Ahlat arasındaki Rahva ovasına geldiği zaman, Selçuklu birliklerinin de buraya ulaşmış olduğunu gördü. Sultan Alparslan'ın bu kadar kısa sürede bölgeye gelebileceğini tahmin etmediği anlaşılan Bizanslılar, kapılmış oldukları kısa süreli şaşkınlıktan kurtularak oldukları yerde karargâh kurdular.

Bizans ordusunun 100 binin üzerine çıkan devasa asker sayısına karşılık, yerel Müslüman siyasal yapıların da kısmi sayıda askerle desteklediği Selçuklu askerlerinin sayısı, bunun yarısından daha azdı. Fakat şunun da altını çizmek gerekir ki: Bizans ordusunun önemli bir kısmının piyade olmasına karşılık, seçkin Selçuklu komutanlarının sevk ve idaresi altında bulunan birliklerin büyük çoğunluğu süvariydi. Bizans'ın devasa ordusu hareket kabiliyeti kısıtlı hantal bir yapıyken, Selçuklu ordusu kıvrak, hareket kabiliyeti yüksek ve pratikti.

İki ordu karşılıklı olarak mevzilenmiş, savaşmaya hazır bir biçimde beklemeye başlamışlardı. 24 Ağustos 1071 Çarşamba gününe kadar iki taraf arasında iletişim kurulmaya çalışıldı. Selçuklular, bir anlaşma zemini oluşturabilmek için son girişimlerde bulundular. İmparator tarafından Sultan'ın korktuğu biçiminde yorumlanan bu girişimlerin sonucunda bir şey elde edilemedi. Selçuklu elçilerini nezaketsiz bir biçimde karşılayan İmparator, onlara, Selçukluları yenerek İran'a gireceğini ve İsfahan'da kışlayacağını söyledi. Barış yapma girişimlerinden bir sonuç elde edilemeyeceğini gören Sultan Alparslan, İmparatordan red cevabı gelmesinden iki gün sonra, 26 Ağustos Cuma günü üzerine beyaz elbiseler giyerek Cuma namazını eda etti ve askerlerine cesaretlendirici bir hutbe irad edip savaşa başlanması emrini verdi.

İslâm dünyasının dört bir yanında Cuma namazlarının ardından Selçukluların zaferi için dualar yapılıp Abbâsî Halifesi'nin talimatıyla Sultan Alparslan için zafer niyaz edilirken Selçuklu ve Bizans orduları savaşmaya başladılar. Türklerin bilindik savaş hilesi olan "sahte ric'at" taktiği ile Bizans ordusunu pusuya düşüren Selçuklular, akşam saatlerinde, güneşin batarak gecenin başladığı karanlığa büyük bir galibiyetin mimarı olarak eriştiler. Rivayetlere bakılırsa, Bizans ordusunda bulunan Peçenek ve Uzlar gibi Türk soylu askerlerin taraf değiştirmesinin de önemli ölçüde katkı sağladığı Selçukluların muhteşem zaferinin sonunda, muhteris Bizans İmparatoru Romanos Diogenes esir alındı. Selçuklular, siyasal hayatlarının en büyük zaferini kazanmışlardı. O zaman belki kendileri de bunun farkında değildi, fakat bu büyük zaferle, yüzyıllar sonrasını biçimlendirecek bir dönemin kapılarını açmışlardı.

Malazgirt Savaşı'nın sonuçlarını bölge siyasetine etkisi açısından nasıl değerlendirmek gerekir?

Bizans ordusunun büyük bir kısmının imha edildiği ve büyük beklentilerle İmparatorluk tahtına oturtulan Romanos Diogenes'in askerî tarihin en büyük hezimetlerinden birini yaşadığı Malazgirt akşamı, bölge tarihi açısından bir dönüm noktası oldu. Bizans

İmparatoru ile bir anlaşma yaparak 3 Eylül'de onu ülkesine gitmek üzere yolcu eden Selçukluların Anadolu'daki varlıkları bu zafer ile tescillenmiş, uzun süreden beri Anadolu içlerine akınlar düzenleyen Selçukluların bölgedeki egemenlik hakları siyasal bir meşruiyet kazanmıştı. Ayrıca Malazgirt zaferinin ardından, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki kısmi Bizans direnişi de yok olmuş, Türkmen beyleri eskisinden çok daha kolay ve hızlı biçimde Anadolu içlerine seferler düzenlemeye başlamışlardı.

Malazgirt Savaşı'ndan önce birkaç yer dışında herhangi bir Türk yerleşiminin bulunmadığı Anadolu, bu savaşın ardından hızla Türk yerleşimlerine açılmaya başladı. Nitekim bu süreç kısa bir süre içerisinde bütün Anadolu'nun fethedilmesi ile sonuçlanacak, Bizans'ın tam kalbinde, İznik ve civarında yeni bir Selçuklu hanedanı bağımsızlığını ilan edecek ve yarımadanın etnik yapısı dönüşüm sürecine girecekti.

Daha sonra Haçlı seferleri ile birlikte muayyen bir süre duraklama dönemi yaşanmış olsa da, Selçukluların Anadolululaşma, bir diğer ifadeyle Anadolu'nun Selçuklulaşma süreci Malazgirt zaferi ile başlamıştır. Bizans bu savaşın ardından bölgedeki etkinliğini yitirmiş, Alexios Komnenos döneminde Selçukluların Anadolu'dan "def'i" için Franklardan yardım istenmesinden de açıkça anlaşılacağı üzere, Ortadoğu siyasetinin etkin bir aktörü olma pozisyonunu kısmen de olsa yitirmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Bizans varlığı büyük ölçüde önemini yitirmiş, Bizans İmparatorluğu, Osmanlı Sultanı II. Mehmed tarafından 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesiyle sonuçlanacak olan gerileme sürecine girmiştir.

Son tahlilde şunları söyleyebiliriz: Malazgirt Savaşı, hem Selçuklular hem de Bizanslılar için hayati bir öneme sahip olan kapsamlı sonuçlar üretmiştir ve bu açıdan, her iki devlet için de Malazgirt öncesi ve sonrası şeklinde bir ayrım yapabilmek mümkündür. Aynı şekilde, Malazgirt'ten sonra Ortadoğu bölgesi de yeni ve eskisinden son derece farklı bir döneme girmiştir.

Malazgirt Sonrası İlişkiler

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçuklu-Bizans ilişkileri nasıl bir şekil almıştır?

Malazgirt'ten sonra Selçuklu-Bizans ilişkilerinde yapısal bir farklılaşma meydana geldi. 1071 yılından önce Selçukluların Anadolu'daki varlıklarını meşru görmeyen ve buna bir son vermenin yollarını arayan Bizanslılar, savaşın ardından Selçukluları daha farklı bir gözle görmeye başladılar. Selçukluların Anadolu'da geçici olmadıkları anlaşılmıştı artık. Bunun anlamı, Selçuklu varlığının Bizans tarafından hukuksal bir çerçeve içerisinde anlaşılmaya başlamasıydı. Daha önce Tuğrul Bey döneminde yapılan anlaşma ile Büyük Selçuklu Devleti'nin varlığını tanımış olan Bizans, Malazgirt zaferi ile Selçukluların Anadolu'daki varlığını da tanımak zorunda kalmıştı. Selçukluların Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki (Doğu ve Güneydoğu Anadolu) egemenlik hakları tescillenmişti. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, sonraki tarihlerde Selçuklular ile Bizans arasında daha önce olmadığı kadar diplomatik temas kurulmaya başlandı ve zaman zaman askerî ittifaklar kurmaya kadar dahî uzanan çeşitli siyasal ilişkiler inşâ edildi.

Sözü edilen siyasal ilişkiler nasıl örneklendirilebilir?

Özellikle Malazgirt Savaşı'ndan sonra oluşan konjonktür sırasında Anadolu, mutlak siyasal denetimden uzak yapısıyla yalnızca Türkmen kitlelerinin değil, Bizans içerisindeki asi kesimlerin de faaliyet sahası olmaya başlamıştı. Örneğin 1073 yılında Türklerle mücadele etmek üzere Anadolu içlerine gönderilen ücretli Frank askerlerinin komutanı Ursel, yarımadanın içinde bulunduğu "fırsatlara açık" durumu görünce Bizans ordusundan ayrılarak Sivas bölgelerinde kendi hâkimiyetini tesis etti ve Bizans şehirlerini yağmalamaya koyularak bağımsız davranışlar sergileme yoluna gitti. Giderek gücüne güç katan Ursel, İmparator tarafından kendisini bertaraf etmekle görevlendirilen Caesar Ioannes Dukas'ı mağlup ve esir etmiş, onu da kendisine katılmaya ikna ederek İmparatorluk

başkentini tehdit etmeye başlamıştı. Durumun vahameti karşısında çaresiz kalan İmparator, Selçuklu beylerinden biri olup o sırada Orta Anadolu'da faaliyet göstermekte olan Artuk Bey'den yardım istedi.

Bizans ile anlaşmaya varan Artuk Bey, daha sonra kendisini İmparator'a teslim etmektense eşinden yüklü miktarda fidye alarak serbest bıraktığı Ursel ile savaşarak onu mağlup ve esir etti. Artuk Bey tarafından fidye karşılığında serbest bırakılan Ursel Bizans başkenti için kısa bir süre sonra yeniden tehdit olmaya başlayınca, bu sefer yine Selçuklu beylerinden biri olan Tutak ile anlaşma yapıldı. Tutak Bey tarafından bir kez daha mağlup ve esir edilen Ursel, Bizans İmparatoru'na teslim edildi.

Benzer bir örnek olarak, Anadolu'da faaliyet gösteren ve büyük ölçüde Büyük Selçuklu Sultanı'ndan bağımsız hareket eden Kutalmışoğullaı'nı kontrol altına almak isteyen Sultan Melikşah'ın, bunu sağlamak için Bizans İmparatoru I. Alexios'a mektup göndererek anlaşma teklif etmesini gösterebiliriz. Sultan teklifinde iki hanedan arasında evlilik yoluyla hısımlık ilişkisi kurulmasını öneriyor, bu gerçekleştiği takdirde Türkleri kıyı bölgelerinden çekerek kendisini düşmanları karşısında destekleyeceğini vaat ediyordu. Fakat Sultan Melikşah'ın ölümü, iki hükümdar arasında kurulması muhtemel olan ittifakın inşâsına engel oldu.

Yukarıda aktarmış olduğumuz iki örneğin dışında başka örnekler de vardır, fakat bizim temas etmek istediğimiz nokta açısından bu iki örnek gayet yerinde ve yeterlidir. Bu iki örnek, bize bariz bir biçimde Selçuklular ile Bizanslılar arasındaki ilişkilerin Malazgirt sonrası dönemde bütünüyle farklılaştığını, Anadolu'daki Selçuklu varlığının Bizans tarafından artık "yadırganmadığını" göstermektedir. Selçuklular, bu ve başka örneklerden de anlaşılacağı gibi, Anadolu'nun biçimlenmesinde merkezî bir role sahip olan siyasal bir aktör haline gelmişlerdir. Bu köklü değişim, kuşkusuz, Malazgirt zaferinin kazanılması ile ilgilidir.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan idari krizin, Büyük Selçuklular'ın Anadolu'daki faaliyetlerini büyük ölçüde baltaladığı, bölgede faaliyet gösterme ve fetihlerde bulunma işlevini Türkiye Selçuklularının yerine getirmeye başladığı biliniyor. Bu durum, Büyük Selçuklular'ın Anadolu politikalarından koptuğu şeklinde mi yorumlanmalıdır?

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın vefâtından önce Bizans İmparatoru ile kurulan ilişkilerin Türkiye Selçuklularını kontrol altına almaya dönük bir yön de içerdiğini göz önünde bulundurduğumuz zaman, işaret edilen noktada haklılık payı olduğunu görürüz. Sultan Melikşah'ın, Anadolu topraklarında faaliyet gösteren Kutalmışoğulları'nı kontrol altına almak için önce Porsuk, daha sonra da Bozan isimli seçkin komutanlarını göndermesi, yarımadada oluşmakta olan yeni siyasal yapının Sultan tarafından merkezî Selçuklu hükümetine bağlanmak istendiğini gösterir. Bu durum, aynı zamanda Kutalmışoğulları'nın merkeze bağlı olmadıklarını da tescil eder.

Şöyle toparlayabiliriz belki: Anadolu'nun batı uçlarında Kutalmışoğlu Süleymanşah önderliğinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkışı, bu yeni Selçuklu hanedanını konar-göçer Türkmen toplulukları için bir çekim merkezi haline getirmiş, bölgedeki Büyük Selçuklu etkisinde azalma görülmüştür. Öte yandan Büyük Selçuklu payitahtında yaşanan taht kavgaları ve saltanat krizleri de bu kopuşu destekleyen bir etkide bulunmuş, çok genel bir ifadeyle, Bizans ile Büyük Selçuklu Devleti "arasında" ortaya çıkan Türkiye Selçuklu Devleti, coğrafi bir tampon olma işlevini yerine getirerek iki devlet arasındaki ilişkilerin kopuşuna zemin hazırlamıştır.

Sonuç itibariyle Büyük Selçuklular'ın Bizans ile ilişkileri genel olarak nasıl değerlendirilebilir?

11. yüzyılda başlayan Büyük Selçuklu-Bizans ilişkileri, Bizanslıların Selçukluları "yağmacı ve çapulcu bir yerel kabile" olarak görmesinden başlayarak önce bir devlet, daha sonra Anadolu bölgesinin

müşterek siyasal egemeni ve en sonunda da Ortadoğu bölgesinin yeni hâkimi olarak tanımasına kadar uzanan bir süreç biçiminde işlemiştir. 12. yüzyılın ikinci yarısında, Bizanslılar, Selçuklular ile birlikte yaşamaya alışmıştır artık.

1158 yılında Çukurova'ya bir sefer düzenleyerek Ermeni Toros ve Antakya Prinkepsi Renauld'u itaat altına alan Bizans İmparatoru I. Manuel'in Büyük Selçuklular'ın siyasal ve coğrafi varisi olan Musul atabegi Nureddin Mahmud ile Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'a karşı bir anlaşma yapması, yeni Ortadoğu'nun yapısı hakkında bize genel bir fikir verebilir. Selçuklular ve onların siyasal mirasçıları olarak ortaya çıkan atabeylikler, Ortadoğu bölgesinin herkes tarafından kabul edilen etkin aktörleri haline gelmişlerdir.

Selçukluların bir asırlık siyasal mücadelesinin ardından Türkler, "konar-göçer Türkmen"lerden Anadolu'nun "yerleşik" halkına dönüşmüş, bölge siyasetinin biçimlenmesinde merkezî bir görev üstlenmeye başlamışlardır. Anadolu'nun bu sosyal, siyasal ve kültürel değişim ve dönüşümü, bir yüzyıl sonra ortaya çıkıp yüzyıllar boyunca cihânın hâkimi olarak dünya siyasetine yön verecek olan tarihin en uzun ömürlü devletlerinden birinin, Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışını sağlayan koşulları üretecek, dünya tarihine yeni bir yön verecek olan tarihsel bir başlangıca zemin teşkil edecektir.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ VE SİYASAL MİRASI

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılış sebepleri nelerdir?

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışı, konu ile ilgili çalışmalarda çeşitli sebeplere bağlanmıştır. Bunlardan bazılarını, ülkenin hanedanın ortak malı olması dolayısıyla merkezî otoritenin tesisinde sorunlar ortaya çıkması, devletin kuruluş ve yükseliş safhalarında önemli roller üstlenen beylerin, gulâmların etkinleşmesine paralel olarak önemlerini yitirmeleri, hanedan üyeleri arasında çıkan çatışmaların ülkenin siyasal ve ekonomik enerjisini heba ederek çözülmeye neden olması, Bâtınîlerin faaliyetleri tarafından sosyal ve siyasal yapının deformasyona maruz kalması ve hanedan üyelerinin yanındaki bürokratların (örneğin atabeglerin) etki alanının genişleyerek siyasal otoriteyi zayıflatması şeklinde özetlemek mümkündür.

Öte yandan sözü edilen bütün bu nedenler, benzer siyasal tecrübeleri yaşayan Türk devletlerinin, varoluşlarının her deminde sahip oldukları zaaflar olduklarından dolayı, özel olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışını açıklamak için yeterli değildirler. Bunlar, devletin neden şu zamanda değil de bu zamanda yıkıldığını açıklayamazlar. Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin sayılan nedenlerin dışında bir nedenden, "yıkılma durumunu meydana getiren ve devletin temel yapısal öğelerini tahrip eden" bir nedenden dolayı yıkıldığını düşünmek daha doğru olacaktır. Bu neden Osman Turan'ın işaret etmiş olduğu gibi "Oğuz istilâsı" dır.

Konar-göçer Oğuzlar tarafından gerçekleştirilen Oğuz istilâsı, özellikle Sultan Sancar döneminde ülkenin doğusuna kayan merkezin ayarlarını bozmuş, yerleşik siyasal otoritenin bileşenlerini

parçalamıştır. Yaklaşık yüz yirmi yıl önce bölgedeki yerleşik siyasal otoriteyi çökerten konar-göçer Selçuklular, yerleştikten sonra mağlup ettikleriyle aynı kaderi paylaşmış, yerini aldıklarının sonuna benzer bir sonu tecrübe etmişlerdir. Tabir yerindeyse, İbn Haldun'un sonraki dönemlerde formüle edeceği "asabiye kuramı" işlemiş, "bedevîler (konar-göçerler) hadarîleri (yerleşikler)" yıkılışın karanlığına sürüklemiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışını tek bir sebebe bağlamak doğru mudur?

Oğuz istilâsını "tek bir sebep" olarak görmek yanlış olur. Herhangi bir istilâ faaliyeti belirli bir biçimde programlanmış ve belli hedeflere yönelik olarak idare edilen bir durum değildir. Bundan dolayı üreteceği sonuçlar da belirli ve tanımlanabilir olmaktan uzaktır. İstilânın bizatihi kendisi blok bir eylem gibi görünse de, ürettiği sonuçların çeşitliliği açısından değerlendirildiğinde, çok yönlü tahribatlara neden olduğu görülür. Mücadele yeteneği ve gücü açısından yerleşiklerden daha üstün olan konar-göçerler, sosyal, siyasal ve ekonomik yıkımı da beraberlerinde taşırlar. İstilâ ettikleri bölgelerin halihazırdaki dizgelerini altüst ederler ve yerleşikleşmeye paralel olarak kurulan ve gelişen kurulu düzenin altını oyarlar. Kavimler göçü ve Moğol istilâsı gibi büyük nüfus akışlarının etkileri yüzyıllarca devam eden yıkımlarla sonuçlanmasının nedeni budur.

Nitekim Büyük Selçuklular'ın çöküşü de bu şekilde olmuştur. Kıpçaklar ve Kanglılar tarafından yaşam alanları istilâ edilen ve batı yönüne sürülen büyük Oğuz kütlelerinin muayyen bir süre engellenebilen ilerleyişleri sonuç itibariyle durdurulamamış, Horasan ve Mâverâünnehr bölgeleri istilâcıların eline geçmiştir. Selçuklu ordusunun ağır bir mağlubiyete uğraması ve İslâm âleminin en güçlü hükümdarının ülkesinin işgali ile sonuçlanan istilâ süreci, Selçukluların bölgede kurmuş oldukları düzenin yıkılmasına ve sosyal, siyasal ve ekonomik dengelerin altüst olmasına neden

olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti, kuruluşunu sağlayan irade tarafından ve yine kuruluşunu sağlayan yöntemle yıkılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünü ve siyasal mirasını nasıl değerlendirmek gerekir?

Büyük Selçuklu Devleti, elimizde bulunan verilere göre, Sultan Sancar'ın vefâtı ile rolünü tamamlayarak tarihe intikal etmiştir. Onun ölümüyle birlikte Selçukluların hâkimiyet kurmuş olduğu coğrafya üzerindeki merkezî otorite gücünü yitirerek ortadan kalkmıştır. Ülkenin özellikle doğu kesimlerinde iktidar boşluğu meydana gelmiş, böylelikle Selçuklu ülkesi için tabir yerindeyse bir "koruma duvarı" işlevi gören Mâverâünnehr bölgesi istilalara açık hale gelerek uzun süreden beri devam ettirdiği işlevini yapamaz hale gelmiştir. Sultan Sancar'ın Oğuzlara mağlup olmasının ardından devletin bir daha toparlanamamasında ve Oğuzların kısa süre bölgenin her yerini istilâ edebilmesinde bu durumun etkisi büyüktür.

Devletin yıkılmasıyla Büyük Selçuklu egemenliğini tanıyan siyasal yapılanmaların tamamı, Mehmet Altay Köymen'in ifadeleriyle, "müstakil" olmuşlardır. Sultan'ın ölümünden önce Selçuklu merkezî idaresine bağımlı olan söz konusu siyasal yapılanmaların bir kısmının hanedan üyelerinin idaresi altında bulunması, çökenin Selçuklu egemenliği değil, Büyük Selçuklu Devleti olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla şöyle bir değerlendirmede bulunmak mümkündür: Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar'ın ölümü ile birlikte yıkılmış olsa da, bu devletin siyasal mirasını devralarak sürdürecek unsurlar var olmaya devam etmiş, bir aile ve hanedan olarak Selçuklular tarih sahnesinden silinmemişlerdir.

Selçukluların siyasal mirasını devralan ve devam ettiren unsurlar hangileridir?

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Selçuklu topraklarının önemli bir kısmında hâkim olan Harezmşahlar bir tarafa bırakılacak olursa, Selçuklu varlığını devam ettiren unsurları üç

temel başlık altında tasnif etmek mümkündür: Bunlar, Basra körfezinin doğusundaki Kirman bölgesinde hüküm süren Kirman Selçukluları, Irak bölgesinde hüküm süren Irak Selçukluları ve Anadolu'da hüküm süren Türkiye Selçuklularıdır. Bu unsurlar ile Büyük Selçuklular arasında her açıdan önemli ölçüde özdeşlik vardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin yapısal özelliklerini taşımakta olup Selçuklu hanedanına mensup olan bu unsurların her biri, varlıkları ile Selçukluların sosyal, siyasal ve kültürel mirası ile varlığını sürdürmüş; bu miras, özellikle Türkiye Selçukluları ile birlikte Osmanlı dönemine kadar taşınmıştır.

Selçuklu Tarihi içerisinde Kirman Selçuklularının yeri nedir?

Kirman Selçukluları, Çağrı Bey'in oğlu Kâvurd Bey'in Kirman bölgesinde gerçekleştirdiği fetihler ile kurulmuştur. Kâvurd Bey'in ölümünden sonra yerine sırasıyla oğulları Kirmanşah, Sultanşah, Turanşah ve İranşah melik olmuş, Sultan Sancar'ın yüksek hâkimiyetini tanıyan Arslanşah'tan sonra meliklik Atabeg Reyhan'ın etkisi altına girmiştir. 1169-1187 yılları arasında devam eden uzun süreli siyasal karmaşıklığın ardından tahta çıkan Melik Muhammed'in döneminde bölge Oğuzlar tarafından istilâ edilmiş, Kirman Selçukluları böylelikle tarihe intikal etmiştir.

Siyasal mücadelelerin devam ettiği İran, Irak ve Suriye bölgesine uzak olan coğrafi konumundan dolayı siyasal mücadelelerden uzak kalan Kirman Selçukluları, siyasal anlamda yerelliği aşamamışlarsa da, kültürel anlamda önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Adeta bir huzur adası olan bölgenin uluslararası limanları sayesinde ticari anlamda önemli atılımlar ortaya konmuş, özellikle imar faaliyetleri ile temayüz edilmiştir. Medrese, ribat, kervansaray vb. sosyo-kültürel ürünlerle bilinen Kirman Selçukluları, siyasal kaostan uzak sâkin havasıyla, bütünüyle ilim, kültür ve sanat üzerine inşâ edilmiş olan meşhur barış ülkesini, Endülüs Emevî Devleti'ni çağrıştırmaktadır.

Irak Selçukluları genel bir çerçeve içerisinde nasıl değerlendirilebilir?

Irak Selçukluları, Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud'un, amcası Sancar'a karşı sürdürdüğü saltanat mücadelesini kaybetmesinin ardından onun tarafından Irak bölgesinin sultanı olarak tanınması ile ortaya çıkmıştır. Babasından kalan zengin hazinelerle parlak bir saltanat dönemi geçiren Sultan Mahmud'un 1131 yılında ölmesinden sonra meliklik bünyesinde taht kavgaları başlamış, Sultan Sancar'ın, zaman zaman müdahale etse de, ülkenin doğu kesimlerinde yaşanan bunalımdan dolayı pek ilgilenemeyerek genellikle kendi haline bıraktığı meliklik, yıkılış tarihine kadar sürekli bir şekilde iktidar mücadeleleri ile muzdarip olmuştur. Şehzadelerin şahsında kendi aralarında mücadele eden ve iktidar kavgalarıyla ülkenin siyasal enerjisini heba eden atabeyler, Selçukluların Irak bölgesindeki siyasal birikimlerinin harcanmasında önemli rol oynamışlardır.

İstikrarsız bir döneme karşılık gelen Irak Selçukluları döneminde bir yandan küçük yaştaki şehzadeler iktidar peşindeki atabeylerinin elinde oyuncak olurken, diğer yandan da Abbâsî Halifeleri Irak bölgesindeki siyasal istikrarsızlıktan yararlanarak siyasal etkinlik alanlarını genişletmek amacıyla çeşitli faaliyetler içine girmişlerdir. Öte yandan bölgedeki istikrarsızlık dolayısıyla Bâtınîler etkinliklerini artırmış, Haçlılar Ortadoğu bölgesindeki işgallerinde zorluk çekmemiş ve Gürcüler de durumdan istifadeyle Selçuklu topraklarına saldırılar düzenleyebilmişlerdir. Irak Selçuklu Melikliği, son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un 1194 Mart'ında Rey civarında gerçekleşen savaşta Harezmşah Alâeddîn Tökiş'e mağlup olmasıyla tarihe karışmış, tarihsel rolünü Azerbaycan ve Musul atabeyliklerine bırakmıştır.

Türkiye Selçuklularının tarihsel varlığı Selçuklu tarihi açısından nasıl anlaşılmalıdır?

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'in amcası Arslan Yabgu'nun torunu olan Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından

1075 yılında kurulmuş olan Türkiye Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklular'ın ürettiği sosyal ve siyasal gelenekleri geleceğe taşıyan en önemli hattır. Bunu, Anadolu yarımadasını Türkleştirmek ve İslâmlaştırmak, Türk vatanı haline getirmek suretiyle gerçekleştirmiştir. Türkiye Selçukluları döneminde ekilen tohumların hasadı olan Osmanlılar, Türk ve Müslüman kelimelerinin aynı anlamda kullanılabilecek kadar özdeşleşebilmesini sağlayacak olan muazzam bir medeniyet hamlesinin, Avrupa içlerine uzanan görkemli bir ileri harekâtın mimarlığını yaparken, daha önce Selçuklular tarafından üretilmiş olan mirastan beslenmişlerdir.

Büyük Selçuklular'ın sosyal ve siyasal mirasını günümüzün de dâhil olduğu gelecek yüzyıllara taşıyan Türkiye Selçuklularının tarihsel rolü, Selçuklular ile Osmanlılar arasındaki iletken halka olmasından ötürü büyüktür. Modern dönem Anadolu'sunun tarihsel kökenleri Türkiye Selçuklularının hâkimiyet dönemine dayanmaktadır ve Türkiye'nin sosyal, siyasal, dinsel ve etnik yapısının doğru şekilde anlaşılabilmesi için bu kökenlere başvurulması gerekir. Büyük Selçuklular'ın mutlak varisi olan Türkiye Selçuklularının tarihsel varlığının bu çerçeve içerisinden değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Son ve kuşatıcı bir değerlendirme olarak, Büyük Selçuklular'ın Türk tarihindeki yeri nedir?

Büyük Selçuklu tarihi, Türk tarihi için sosyal ve siyasal anlamda bir dönüm noktasıdır. Büyük Selçuklular ile birlikte Türk tarihi yeni ve eskisinden daha farklı bir evreye geçmiş, yeni bir öze kavuşmuştur. Bunun en temel nedeni, İslâmlaşma sürecinin Büyük Selçuklular tarafından yönetilmesi, Türklerin bu sürece paralel olarak yerleşik bir topluma dönüşmeleri ve Ortadoğu siyaseti üzerinde etkin ve yetkin konuma gelmiş olmalarında yatar. Denilebilir ki, Büyük Selçuklular, Türkler için her anlamda yeni bir devrin kapısını açmışlardır.

Orta Asya ile Ortadoğu arasındaki köprü şeklinde tanımlanabilecek olan İran coğrafyasında ortaya çıkan ve buradan Doğu

– BÜYÜK SELÇUKLULAR –

Akdeniz ve Anadolu bölgelerine doğru yayılan Büyük Selçuklular, Türklerin İslâmlaşma ve yerleşikleşme sürecini aktif olarak idare etmişler, Türklerin dönüştürücü gücü olmuşlardır. Türkler, Büyük Selçuklular ile birlikte İslâm dünyasına dâhil olmuşlar, kısa sürede bu yeni dünyanın tabir yerindeyse "aslî unsuru" haline gelmişlerdir. Büyük Selçuklular'ın Türk tarihi açısından sahip olduğu göz ardı edilemez önem, özellikle Türkiye Selçukluları ile Osmanlıların sonraki yüzyıllarda meydana getirecekleri tarihsel birikimin temel hareket noktası olması açısından bakıldığında daha iyi anlaşılacak, sözü edilen dönemde Selçuklular tarafından ne tür bir atılımın gerçekleştirildiği ancak o zaman hakkıyla değerlendirilebilecektir.

ORTADOĞU'DA SELÇUKLU EGEMENLİĞİ

"Selçukluların Ortadoğu'daki egemenliği" ifadesinden ne anlaşılmalıdır?

Modern kavramların tarihî olgulara uygulanması sırasında ortaya çıkan anakronik sorunlardan korunabilmek için, ilk etapta "Ortadoğu" kavramı üzerine, kelimeden tam olarak neyi kastettiğimiz hususunda birkaç söz söylemek gerekir.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, 20. yüzyılın bir ürünü olarak Ortadoğu kavramı, üzerinde herkesçe ittifak edilen blok bir anlam taşımaz. Kimileri tarafından Kuzey Afrika ve Yakındoğu'yu tanımlamak için kullanılan bu kavram, kimileri tarafından da sınırları Güneybatı Asya'ya kadar uzatılan bir coğrafyaya göndermede bulunmak üzere kullanılır. Sınırları belli olmayan bu kavramı kullanırken biz, başta Anadolu olmak üzere, Irak, Suriye, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerine kadar uzanan İran coğrafyası ve Doğu Akdeniz bölgelerini kastediyoruz. Selçukluların Ortadoğu'daki egemenlikleri derken bu alana işaret ettiğimizin altını çizelim. Bu bağlamda, Selçukluların Ortadoğu'daki egemenlik alanına işaret edilirken anlaşılması gereken, günümüzde Azerbaycan, Nahcivan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, İran, Irak, Kuveyt, Suriye, Lübnan, Libya, Filistin ve İsrail gibi ülkelerin bulunduğu coğrafyayı kapsayan bir alandır. Öte yandan Selçuklu birliklerinin Umman, Hicaz ve Yemen bölgelerine kadar sefer yaptığının altını çizelim. Fakat bu bölgelerdeki Selçuklu egemenliği kalıcı olmadığı için başka bir hat üzerinden değerlendirilmesi gerekir. Biz yine Ortadoğu'daki Selçuklu egemenliğine dönelim: Selçukluların 11-12. yüzyıllarda Ortadoğu bölgesinde kurmuş oldukları egemenliğin sağlıklı bir biçimde anlaşılabilmesi için meselenin siyasal sistemin yapısı üzerinden irdelenmesi gerekir.

"Siyasal sitemin yapısı üzerinden" derken kastedilen nedir?

Geleneksel ve karizmatik bir otorite biçimi olarak ortaya çıkan Selçuklu iktidarının siyasal anlamda kurumsallaşma sürecinin bir ürünü olan siyasal sistemin yapısını anlamak, öncelikle Selçukluların siyasal bir güç olarak ortaya çıkışlarını ve göstermiş oldukları yayılma performanslarını anlamamızı sağlayacaktır. Bununla birlikte Selçuklu iktidarının yapı taşlarını ve bu iktidarın yayılma alanındaki etkinliğini de gözler önüne serecektir. Buna göre, Selçukluların ortaya çıktığı İran coğrafyasındaki siyasal etkinlikleri, Selçuklu siyasal aygıtının sahip olduğu özellikler ve bu özellikler çerçevesinde, örneğin iktidarın çekirdeği durumunda bulunan Sultan ile bir şekilde ilişki içinde kalmayı sürdürerek fetih faaliyetlerini sürdüren beylerin faaliyet alanlarına Sultan'ın otoritesinin yansıması gibi hususlar aydınlığa kavuşacak, bu da Selçukluların Ortadoğu bölgesindeki egemenliklerini anlaşılır kılacaktır. Egemenlik en nihayetinde siyasal olduğu için, öncelikle siyasalın, mahiyetinin değilse bile en azından biçiminin anlaşılması gerekir. Meseleye bu noktadan hareketle yaklaştığımızda, Selçukluların, devletin inşâ edildiği İran'da, Anadolu'da, Doğu Akdeniz'de ya da diğer başka bölgelerde birbirlerinden farklı biçimlere sahip siyasal yaklaşımlar benimsedikleri görülür. Bu farklı yaklaşımlar tasnif edilmeden, Selçuklu egemenliğinin "çoklu doğası" kavranamaz. Sosyal bilimlerin temel metotlarından biri olan genellemelere gitme ve "diğerlerinin" kendisine "uydurulduğu" bir merkez ilke üretme yaklaşımı, konumuz açısından bizi bariz bir biçimde yanılgıya sürükler.

Bu ifadelerden Selçukluların, birtakım bölgelere diğer bölgelerden farklı bir siyasal perspektiften baktıklarını ve buralarda diğer yerlerden farklılaşabilen egemenlik biçimleri inşâ ettiklerini anlıyoruz. Bu egemenlik biçimleri nedir, hangi bölgelere nasıl uygulanmışlardır?

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Selçukluların merkezde egemenlik kuramları üreten ve daha sonra da bu kuramları ele

geçirilen bölgelere uygulayan pratisyen bir mekanizmaları yoktu, mesele böyle anlaşılmamalı. Ele geçirilen bölgelerde, söz konusu bölgenin daha önceki sosyal, siyasal, ekonomik, etnik, dinsel ve hatta coğrafi yapısı gibi özelliklerinin de göz önünde bulundurulmasıyla, buranın kontrol altında tutulabilmesini garanti edecek yeni bir sistem inşâ ediliyordu. Devasa toprak parçalarının ileri gelen beylerin ve bunların ailelerin idarelerine verilmesi şeklinde işleyen ve askerî iktâ biçiminde tanımlanan bir toprak sistemi üzerine kurulu olan Selçuklu siyasal egemenlik sistemi, payitahttan uzaklaştıkça, uzaklaşmaya paralel olarak özerkleşen bir yapıya sahipti.

En üsttekinde sultanın bulunduğu üç basamak ya da merkezdekinde sultanın konumlandığı iç içe geçmiş üç daire hayal edin. Merkezdeki çember ya da en üst basamak iktidarın kalıtsal bir biçimde bir sonraki nesle aktarıldığı hanedana aittir. Burada bulunanlar, başkentte ve başkente sıkı bağlarla bağlı çevre vilayetlerde ikamet ederler. Buna, Selçukluların İran ve Irak'taki payitahtları ve bu payitahtlara sıkıca bağlı çevre bölgeleri ya da Sultan Sancar döneminde merkezin Horasan'a kaymasıyla Irak'ın düştüğü konumu örnek verebiliriz.

İkinci çember, bir diğer ifadeyle ikinci basamak, iktidarın doğrudan varisleri olmayan hanedan üyelerinin özerk siyasal birimler kurarak varlıklarını sürdürdükleri, merkeze nispeten gevşek bağlarla bağlı olarak varlıklarını sürdürdükleri ve merkezde yaşanması muhtemel bir siyasal kriz durumunda devreye girerek oluşabilecek boşluğu doldurabilecek bir noktada bulundukları alanlardı. Bunlar merkezî iktidarın ulaşamayacağı kadar uzakta olmayıp, örneğin Suriye, Kirman ve Sultan Sancar döneminde Irak Selçuklu meliklikleri gibi, gerektiğinde kendilerine müdahale edilebilecek coğrafi alanlardaydı.

Üçüncü ve son çember ya da basamak, Türkmen beylerinin, ele geçirdikleri bölgelerde Sultan tarafından hâkim olarak görevlendirildiklerinde kurmuş oldukları yapılara ya da yerel hâkimlere, siyasal anlamda devlete bir yararı dokunmakta olan bölgesel idarecilere,

özetle söylersek, siyasal iktidar için birinci elden bir tehdit oluşturmayacak olan vassal siyasal yapılara işaret eder. Merkezî iktidarın egemenliğinin zayıf bir biçimde hissedildiği bu bölgelerde, merkeze karşı olan temel yükümlülük "kendilerinden istenenlerin gönderilmesi" hususudur. Bu türden yerlere, erken dönemde Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde hüküm süren yerel hükümetler, Anadolu'nun birçok yerinde kurulan Türkmen beylikleri ve hatta Hicaz ile Yemen gibi uzak yerlerdeki idarelerle kurulan ilişkiler örnek verilebilir. Bu tür yerlerin merkezle olan bağları, modern dönemin konfederasyonel siyasal yapılarını anımsatacak ölçüde gevşektir. Ayrıca üçüncü basamaktaki bu vassal idareler arasında, özgül özelliklerinden kaynaklanan farklardan dolayı ortaya çıkan ve burada ayrıntılarına girmemizin pek kolay olmayacağı nüanslar da vardır.

Kurumsallaşma sürecindeki Selçuklu iktidarının, özellikle İran ve Irak bölgelerinde ortaya koymuş olduğu performanstan hareketle, bu bölgelerde inşâ ettiği egemenlik biçimi nasıl tarif edilebilir?

1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri mağlup ederek bağımsızlıklarını ilan eden Selçuklular, kısa sürede Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde hâkimiyet kurarak egemenlik alanlarını genişlettiler. Değişik zamanlarda Nişâbûr, Rey ve İsfahan şehirlerini başkent edinerek İran bölgesindeki egemenliklerini süratli bir biçimde kurumsal bir niteliğe kavuşturan Selçuklular, 1050'li yıllarda Abbâsîlerle ilişki kurarak Irak bölgesini de kontrolleri altına aldılar.

Batılı araştırmacılar tarafından, devletin kurulduğu ve kurumsallaştığı coğrafyaya göndermeyle "İran Selçukluları" ismiyle anılan Büyük Selçuklular, kuruluş dönemlerinde, gerek siyasal kadroların oluşturulması gerekse mevcut sosyal ve hukuki kurumların benimsenmesi noktasında İran'ın tarihsel mirasının üzerine otırdular. Feodal geleneklerden dolayı, özellikle Horasan ve Kirman gibi

nispeten merkeze uzak bölgelerin hanedan mensuplarının idaresine verilmesi söz konusu olduysa da, İran merkezli güçlü bir siyasal iktidarın temelleri atıldı. Bu iktidarın egemenlik alanı, Abbâsîlerle kurulan ilişkilerle batıya ve güneybatıya doğru yayılmaya başladı. Buveyhîlerin Irak bölgesindeki hâkimiyetleri tasfiye edildi ve tabir yerindeyse, merkez biçiminde ifade edilebilecek olan alan güneye doğru genişledi.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a gelerek Irak bölgesinde göstermiş olduğu faaliyetlerle Abbâsîlerin, Buveyhî baskısı öncesi dönemde sahip oldukları egemenlik alanları, deyim doğruysa "tek kalemde" Selçuklu egemenlik sahasına dâhil oldu. Tuğrul Bey'in son dönemlerinde, Kâvurd Bey'in özerk idaresi altında bulunan Kirman bölgesi ile Çağrı Bey'in ve daha sonra da oğlu Alparslan'ın hüküm sürdüğü Horasan bölgesini bir kenara bırakırsak, İran ve Irak merkezli bir Selçuklu egemenliği kurulmuştu.

Tuğrul Bey'in henüz hayattayken üvey kardeşi İbrahim Yınal ile giriştiği mücadele üzerinden de açıkça görüleceği gibi Büyük Selçuklular, ilk sultan tarafından, geleneksel Türkmen siyasal normları tarafından pek hoş karşılanmayacak biçimde güçlü bir merkezî idare etrafında inşâ edilmişti. Fakat kanlı egemenlik savaşlarına yol açan kültürel kodlara işlenmiş ademimerkeziyetçi siyasal kavrayışın üstesinden gelinemeyeceğinin anlaşılması, Tuğrul Bey'in ardılları tarafından siyasal sistemin daha geleneksel ve konfederasyonel bir biçimde inşâ edilmesi arayışlarına girmesine neden olacaktı. Nitekim Sultan Melikşah döneminde Anadolu ve Suriye bölgelerinin siyasal organizasyonu ile Sultan Sancar zamanında merkezin Horasan'a kayması üzerine Irak'ın değişen siyasal statüsü, bu durumun örnekleri olarak okunabilir.

Selçukluların egemenlik anlayışı çerçevesinde Anadolu'nun fethi nasıl değerlendirilebilir?

1071 yılında gerçekleşen ve Selçukluların Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i ağır bir hezimete uğratmasıyla sonuçlanan

Malazgirt Savaşı, Anadolu'nun hızlı bir biçimde Türkleşmesinin yolunu açmıştı. Daha önceki dönemlerde Anadolu'ya akınlar düzenleyen ve düzensiz birliklerle yarımadanın doğu, güneydoğu ve iç kesimlerine akınlar organize eden Selçuklular, tarihi Malazgirt zaferinin ardından bölgeye dönük daha sistemli bir politika izlemeye başladılar. Malazgirt'ten sonra Selçuklu Sultanı tarafından Anadolu'yu fethetmekle görevlendirilen Selçuklu beyleri, kısa sürede Marmara ve Ege bölgelerine kadar ulaştılar. Daha önce gerçekleşen sayısız akına rağmen Selçuklu yerleşim birimlerinin bulunmadığı Anadolu'da, Türkmenler şehir ve kasabalar ele geçirmeye, yeni yerleşimler kurmaya, buralara yerleşmeye ve bölge topraklarını yurt edinmeye başladılar.

Burada şu noktanın altını çizelim: Tüm bu süreç, genel anlamda Büyük Selçuklu sultanlarının bilgisi dâhilinde işlemekteyse de, sürecin tamamını yönlendiren ya da organize eden bir irade tarafından yürütülmüyordu. Çeşitli beyler, kendi kontrolleri altında bulunan Türkmen kitleleri ile farklı bölgelerde faaliyet gösteriyorlar, zaman zaman kendi aralarında çatışmalara girebiliyor, Bizanslı unsurlarla işbirliği yaparak başlarına buyruk davranışlar sergileyebiliyorlardı.

Anadolu'da faaliyet gösteren birimlerin başlarında bulunan beyler, merkeze gevşek bağlarla bağlı özerk unsurlardı. Hatta yine Selçuklu askerî varlığının temelini oluşturan Türkmen kitlelerinin askerî yeteneklerinin kullanılmasıyla kurulan Türkiye Selçukluları, Selçuklu hanedanının bir kolu olarak ortaya çıksa da, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de Büyük Selçuklular'a bağlı kuvvetlerle egemenlik savaşı veren bağımsız bir devletti.

Son tahlilde şöyle söylenebilir: Büyük Selçuklular'ın egemenlik anlayışı, zaman zaman kontrol altına alınmalarına dönük girişimler olsa da, genel anlamda "diyâr-ı küfürde cihâd eden gazilerin" yarı-bağımsız özerk siyasal birimler olarak faaliyet göstermelerine cevaz veriyordu ve Anadolu'nun fethi sırasında yaşanan durum da tam olarak bunun göstergesiydi.

Selçuklu egemenliğinin Suriye'deki yansıması nasıl oldu?

Suriye, Selçukluların kuruluş dönemlerinde bölgeye akınlar düzenleyen yarı-bağımsız Oğuz kitlelerinin eliyle Selçuklu egemenlik alanına dâhil edilmiş olan bir bölgedir. Sonraki dönemlerde daha sonra Sultan Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş tarafından yayın kirişi ile boğdurularak öldürülmesinden anlaşıldığı kadarıyla hanedan mensubu olan Selçuklu Beyi Uvakoğlu Atsız tarafından ortaya konulan faaliyetlerle Selçuklu ülkesine tâbi, yarı-bağımsız bir siyasal birim haline gelen Suriye, genel anlamıyla Sünnî-Şîi, özel anlamıyla da Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin gerçekleştiği coğrafyadır. Bölgede 1070'li yıllarda Atsız Bey tarafından temelleri atılmış olan Suriye Selçukluları, Filistin'i ele geçirerek başta Remle ve Kudüs olmak üzere Doğu Akdeniz'in liman kentlerini ele geçirmiş, hatta Atsız Bey'in gerçekleştirdiği bir Mısır seferi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Selçuklu egemenliğinin Suriye bölgesindeki etkisi, Atsız'dan sonra Tutuş tarafından daha güçlü bir biçimde sürdürülmüştür. Suriye bölgesinde kendi egemenliğini kurarak bölgenin tek hâkimi olan Tutuş, Kuzey Suriye'nin egemenlik hakkı için Türkiye Selçukluları ile mücadele ederek başarılı olmuştur. Tutuş'un, Sultan Melikşah'ın vefatından sonra karıştığı saltanat mücadeleleri sırasında yaşamını yitirmesiyle bölge, 1113 yılına kadar oğulları tarafından idare edilmiştir. Daha sonra bir süre Artukoğlu İlgazi tarafından idare edilse de, 1117'den sonra Suriye'deki Selçuklu egemenliği sona ermiştir. Selçuklu egemenliğinin Suriye bölgesindeki en önemli etkisi, eskiden beri Fâtımîlerin nüfuz alanında bulunan bölgedeki Şiî-Fâtımî nüfuzunun kırılmış olmasıdır. Başta Halep ve Dımaşk gibi Suriye kentleri olmak üzere sahil şeridine kadar uzanan bölgelerde uzun yıllardan beri okunan Fâtımî hutbeleri, Selçuklu egemenliğinin bölgedeki etkisiyle Abbâsîler ile Selçuklular adına okunmaya başlamıştır. Kutsal Topraklar'a kadar uzanan Selçuklu hâkimiyeti, bölgenin Sünnîleşmesine giden yolu açmıştır.

Öte yandan Selçukluların Suriye bölgesindeki varlıklarının olumsuz bir tarafı da olmuştur. Onların buradaki varlıkları ile bölgenin siyasal yapısı çok parçalı bir biçime bürünmüş, bu durum,

sonraki yıllarda Haçlılarla yapılan mücadelelerde belirli bir süre başarı elde edilememesi gibi bir sonuç doğurmuştur.

Ortadoğu'daki Selçuklu egemenliği bağlamında Selçuklu-Fâtımî ilişkileri nasıl gelişmiştir?

Selçuklular ile Fâtımîler arasındaki ilişkiler, Tuğrul Bey'in Bizans ile anlaşarak İstanbul'daki Emevî camisinde Fâtımîler adına okunmakta olan hutbeyi Abbâsîler ve Selçuklular adına okutmayı başarmasıyla dolaylı bir biçimde başlamıştır. Bu gelişme üzerine Fâtımî Halifesi el-Mustansır, Mısır ve Suriye'de bulunan bütün kiliseleri ve Kudüs'teki Kamâme Kilisesi'ni kapatıp Hıristiyanlardan alınan cizyenin miktarını artırma yoluna giderek misilleme yapmıştır.

Selçuklular ile Fâtımîler arasındaki ilk doğrudan ilişkiler, Selçukluların Irak ve Suriye bölgelerinde etkin olmaya başlamalarına paralel bir işleyiş kaydetmiştir. Adı geçen bölgelerde etkin olan Fâtımîler, bu etkinliklerini yitirmemek için gerek Buveyhîler gerekse başka bölgesel idareler ile işbirliği yaparak yeni bir hamle ortaya koymuş, hatta Fâtımîlerin bölgedeki politikalarını organize eden Hibetullah Şirâzî isimli İsmâilî dâisi, Tuğrul Bey'in vezirine mektuplar göndererek onu kendi yanlarına çekmeye çalışmıştır. Özellikle İsmâilî dâileri vasıtasıyla bölgede güçlü bir hegemonya kurmuş olan Fâtımîler, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişi sırasında sahip olduğu niyetlerden de anlaşılacağı üzere kendilerine dönük pek hoş duygular beslemeyen bu yeni hanedanı saf dışı bırakmak için çeşitli adımlar atmış, Arslan Besâsirî'ye ve İbrahim Yınal'a verdikleri destekle Selçukluların önünü kesmeye çalışmışlardır. Sultan'ın İbrahim Yınal isyanı ile meşgul olduğu sırada Bağdat'ın geçici bir süre ele geçirilerek Fâtımîlere tâbi kılınmasını sağlayan bu destek, Selçuklu ilerleyişini durduramamıştır.

Öte yandan Fâtımî ülkesinde siyasal ve ekonomik bir kriz patlak vermiş, bölgeye akan yardımların arkası kesilmiş ve siyasal krizi fırsat bilerek Aşağı Mısır bölgesine hâkim olan vezir Nâsıruddevle b. Hamdân, 1070 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan'a

bir elçi göndererek Mısır'ı istilâ etmeye davet etmiştir. Malazgirt Savaşı'nın hemen öncesinde Suriye'deki Fâtımî egemenliğinin kalesi durumunda olan Halep, Sultan tarafından ele geçirilmiş, Hicaz Mısır hâkimiyetinden koparak Sünnî Selçuklu-Abbâsî blokuna tâbi olmuştur. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde Atsız, Şökli ve Tutuş gibi Selçuklu idarecileri Suriye ve Filistin bölgelerinin tamamını ele geçirmiş, Atsız'ın başarısız Mısır seferinin ardından Filistin kentleri muayyen bir süre yeniden Fâtımî egemenliğini tanımış ve Mısırlı vezir Bedrulcemâlî Suriye'ye büyük ölçüde başarısız iki sefer düzenleyerek bazı sahil şehirlerini kontrol altına almışsa da, Mısırlı vezir el-Efdal'in Kudüs'ü geri aldığı ve Haçlıların bölgeye geldikleri 1090'lı yılların sonuna kadar Suriye ve Filistin bölgeleri Suriye Selçukluları tarafından yönetilmiştir.

Selçuklu-Fâtımî ilişkilerinin mahiyeti göz önünde bulundurularak, bu ilişkiler nasıl bir değerlendirmeye tâbi tutulabilir?

Selçuklular ile Fâtımîler arasındaki ilişkiler, Selçukluların, Fâtımîlerin hem siyasi hem de dinî anlamda kendilerine düşman olarak kodladıkları Sünnî İslâm'ın, siyasi ve askerî kanadı olma görevini üstlenmeleri ile başlamıştır ve doğal olarak düşmanca bir işleyiş içerisinde olmuştur. Bir yandan dâîlerin faaliyetleri, diğer yandan Buveyhîlerin Bağdat üzerindeki çok yönlü baskısıyla Abbâsîleri baskı altına almış olan Fâtımîlerin karşısına engelleyici bir güç olarak çıkan Selçuklular ile Mısır'ın aralarındaki ilişkilerin mahiyetini belirleyen temel unsur, rekabet ilişkisi olmuştur.

Selçukluların Suriye, Irak, el-Cezire ve hatta Hicaz bölgelerindeki Fâtımî etkisini büyük ölçüde yok etmeleri ile sonuçlanan bu ilişkiler, yalnızca siyasal bir çerçevede yürümemiştir. Mısır'ın meşhur dâî okulu Dâru'l-Hikme'ye karşılık Selçukluları Nizâmiye medreselerini kurarak İslâm ülkelerinin her yanında yaygınlaştırmışlar, Fâtımîlere karşı, tabir yerindeyse ideolojik bir mücadele de yürütmüşlerdir. Bu medreseler o derece yayılmıştır ki, Fâtımîlerin son dönemlerinde Mısır'da da yaygın olarak bulunur olmuşlardır.

Bunun yanında, Selçuklu-Fâtımî ilişkilerinin düşmanca doğası, 11. yüzyılın sonunda bölgeye gelen Haçlıların nispeten kolay bir şekilde bölgede egemenlik kurabilmeleri için de bir zemin teşkil etmiş, İslâm dünyasındaki siyasal "çok başlılığını" temsil etmiştir.

Selçukluların Ortadoğu bölgesinde kurmuş oldukları siyasal egemenliğin fikrî referansları neydi?

Büyük Selçuklular'ın Ortadoğu bölgesinde kurmuş oldukları siyasal egemenlik, temel anlamda Sünnî İslâm'ın fikrî zemini üzerine kurulmuştu. Bunun çok açık ve anlaşılır nedenleri vardır: 10. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılın başında İslâm dinini kabul eden ve birkaç on yıl içerisinde siyasal bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular, Sünnîliğin temsilcisi olan Abbâsîler tarafından tanınarak İslâm dünyasında siyasal bir meşruiyet kazanmışlardır. Böylelikle daha önce kendi soydaşları üzerinde töresel ilkelerle belirlenmiş, kan bağına dayalı bir siyasal meşruiyeti olan Selçuklu otoritesi, Abbâsîler tarafından tanındıktan sonra daha geniş bir alan üzerinde etkili olabilecek siyasal bir meşruiyet elde etmiştir.

Selçukluların, Horasan ve Mâverâünnehr'deki rakiplerini bertaraf ederek anbean güçlenmesi şeklinde ilerleyen Selçuklu otoritesinin dönüşme süreci, Abbâsîlerin bu yeni güce entegre olma, bu gücün himayesine girme ve kendi çıkarları ile bu gücün çıkarları arasında bir paralellik kurma eğilimi içerisine girmelerini sağlamış, en sonunda da dünyevî iktidarın Selçuklulara teslim edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bir başka şekilde söylemek gerekirse, Büyük Selçuklu Devleti, Buveyhîlerin hegemonyası altında çok ciddi bir "varoluş krizi" içerisinde olan Abbâsî temsilciliğindeki Sünnî İslâm'ın teslim edildiği "güvenli el" olmuştur. Şimdi, bu noktadan hareket ettiğimiz zaman, Selçukluların Ortadoğu bölgesinde inşâ etmiş oldukları siyasal egemenliğin, temelde bir Sünnî İslâm egemenliği olduğunu teslim etmek gerekir. Selçuklular, örneğin Bizanslılar ile ya da başka gayrimüslim idareler ile kurmuş oldukları ilişkilerde, her zaman Sünnî İslâm'ın yararını gözetmişlerdir. Suriye, Irak ve el-Cezire bölgelerindeki yerel Şiî emirlikler birer

birer ilhak edilirken, Sünnî Mervânî Emâreti uzun süre, Selçuklu beyleri ve şehzadeleri tarafından idare edilen bölgeler gibi muhtar bırakılmıştır. Sonuç itibariyle Selçukluların Ortadoğu bölgesindeki egemenlik referansları, tıpkı kendi siyasal meşruiyetlerinin de referansı olan Sünnî İslâm'dı ve bu referans, onların bölgedeki faaliyetleri üzerinde biçimlendirici bir etkiye sahipti.

II. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA SİYASAL YAPI

SİYASAL YAPININ TEMEL TAŞLARI

Büyük Selçuklular'ın, siyasal rejim olarak, çok genel bir ifadeyle bir "sultanlık" olduğu, başında "sultan" unvanını taşıyan bir hükümdarın bulunduğu siyasal bir sistem ile idare edildiği biliniyor. Bu sultanlık rejiminin temel bileşenleri neydi?

Büyük Selçuklu Devleti'nin genel anlamda bir "sultanlık" olduğu doğrudur. Bu sultanlık rejimi, sultan unvanını taşıyan hükümdarın uhdesinde bulunan siyasal otoritenin çevresinde yapılanan bir idari organizasyondan, en üst basamağında sultanın bulunduğu bir yönetim piramidinden oluşmaktadır. Sultan en üst derecede dünyevî otoritedir ve siyasal iktidarı elinde bulundurur. Sultanın iktidarı, başında vezirin bulunduğu bir bürokratik sistem vasıtasıyla işler. Merkezi payitahtta bulunan bu bürokratik sistem, devletin egemenlik kurduğu her yere uzanan bir yapılanma biçimine sahiptir. Doğrudan sultan tarafından atanan merkeze bağlı valiler ve Selçuklu idaresine dolaylı olarak bağlı olan yarı-bağımsız emirler de söz konusu bürokratik aygıtın merkezî olmayan unsurları olarak siyasal yapı içerisinde yerlerini almışlardır. Burada altının çizilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Büyük Selçuklu siyasal aygıtını teşkil eden unsurlar, mutlak bir belirlenime sahip değillerdir. Bu unsurların sahip oldukları yetkilerin biçim ve boyutları, Selçuklu merkezî idaresinin zaman içerisinde aldığı biçime paralel olarak farklı şekiller alabilmiş, örneğin vassal hükümdarlıklar belirli süreçlerin sonunda bağımsızlık ya da tam bağımlılık gibi seçeneklerle yüz yüze gelebilmişlerdir.

Sultan

Sultanın siyasal kimliği tam olarak hangi özelliklere sahipti? Örneğin Büyük Selçuklu sultanlarının meşruiyet kaynağı neydi?

Selçuklu sultanlarının meşruiyet kaynağı meselesi çok önemli ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu meselenin çözümü için, Selçukluların erken dönem siyasal yapılanmaları ile devlet iktidarına sahip oldukları dönemlerdeki siyasal yapılanmaları arasında bir ayrım yapılmalı, siyasal otoritenin biçim ve içerik değiştirdiği geçiş süreci tutarlı bir biçimde analiz edilmelidir. Örneğin, Selçukluların erken dönemlerinde uhdelerinde bulundurdukları siyasal otoritenin mahiyeti incelenmeli, bu siyasal otoritenin zamanla kurumsal bir iktidar biçimi olarak görülmesi mümkün olan sultanlığa dönüşmesi, "siyasal otoritenin dönüşümü" üzerinden kavranmaya çalışılmalıdır. Kurumsallaşmış bir siyasal otorite olarak sultanlığın anlaşılabilmesinin, sultanlık otoritesinin hangi meşruiyet kaynaklarına dayanarak "egemenlik davası" güttüğünün kavranılabilmesinin başka bir yolu yoktur çünkü. Kısacası, bu sorunun cevabını bulabilmek için, öncelikle başka sorulara, mesela erken dönem Selçuklu siyasal otoritesinin mahiyeti ile ilgili sorulara cevap bulmak gerekmektedir.

Erken dönem Selçuklu siyasal otoritesi hakkında ne söylenebilir?

Siyasal bir faaliyette bulunabilme iradesi olarak siyasal otorite, Selçukluların tarih sahnesine ilk çıktıkları andan, örneğin Oğuz Yabgusu ile anlaşmazlığa düşerek "göç etme kararı" almalarından itibaren kendilerinde mevcuttu. Temel anlamda karar verebilme iradesi olarak bu otorite, Selçuklu beylerinin Cend bölgesine gelebilmelerini, daha sonra Sâmânîler, Karahanlılar ve Gaznelilerle ilişkiye girebilmelerini, en nihayetinde de Gaznelileri mağlup

ederek bölgesel bir güç olarak ortaya çıkabilmelerini de etkileyen bir potansiyele sahiptir.

19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olup otorite meselesini derinlikli bir biçimde sorgulayan Alman sosyolog ve düşünür Max Weber'in klasik otorite şemasındaki "geleneksel" otoriteye tekâbül eden Selçuklu siyasal otoritesi, Türklerin klasik "kut" anlayışından türetilmiştir. Allah tarafından hükümdara verilen yönetme yetkisine dayanır, kalıtsal özellikler içerir ve boy beyliğinin tevârüs etmesiyle birlikte bir sonraki beye aktarılır ve meşruiyetini de beyin meşruiyetinden alır. Siyasal otorite, meşruiyetini liderin meşruiyetinden alır. Onun meşruiyetinin kaynağı ise atalarıdır. Kendilerini Oğuz Kağan'a bağlayan ve Oğuzlar boylarından biri olan Kınıklara mensup Selçuklular, kendi kandaşları üzerinde doğal bir siyasal otoriteye sahiptirler. Toplumsal yapının temelini kandaş yapılanma oluşturmaya devam ettiği sürece, bu otorite geçerliliğini korumaya devam edecektir.

Selçuklu erken dönemindeki bu "siyasal otoritenin" mahiyeti nedir?

Selçukluların bağımsızlık öncesi süreçte, özellikle İslâmlaşma sürecinin devam etmekte olduğu sırada sahip oldukları bu tür siyasal otorite, Selçukluların konar-göçer yaşam biçimini sürdürmelerinden dolayı henüz kurumsal özelliklere sahip değildir. Bey ve ailesi tarafından yürütülmektedir. Belirli bir toprak parçası üzerinde örgütlenmiş bir toplumsal yapıdan ziyade, birbirlerine kan bağıyla bağlı olan boy mensuplarını bağlamaktadır ve siyasal otoriteyi temsil eden beyin şahsında temâyüz eden töresel hukukun işleyişinde kendini göstermektedir. Mutlak değildir. Şiddet kullanımı potansiyel olarak siyasal otoritenin yedeğinde mevcudiyetini sürdürüyorsa da, bu yalnızca bir potansiyeldir. Kurumsal aygıtın henüz tekemmül etmemiş olmasından dolayı, organize şiddet tekeli yoktur. Boy mensuplarından belli bir grup yeri geldiği zaman ana gruptan ayrılarak başka yerlere gidebilmekte, henüz merkezileşmemiş olan

siyasal otoritenin iradesine muhalif bir biçimde davranarak, örneğin onun saldırmazlık paktı yapmış ya da aman vermiş olduğu bir topluluğa saldırıda bulunabilmektedir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, erken dönem siyasal otoritenin işleyişinde otorite de itaat de mutlak değildir. Mutlaklaşma, "öteki ile ilişki kurmak" biçiminde özetleyebileceğimiz siyasallaşma pratikleri ile birlikte zamanla (niteliği tartışılır bir biçimde) gerçekleşmiştir.

Selçuklu siyasal otoritesinin dönüşüm süreci nasıl işlemiştir?

Selçukluların erken dönemlerinde şahit olduğumuz siyasal otoritenin yapısı, 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nın ardından daha farklı bir gelişim sürecine girmiştir. Tuğrul Bey'in sultan ilan edilmesi ve Abbâsî Halifesi'ne mektup gönderilerek yeni sultanın otoritesinin meşruiyetinin tanınması ve kabulünün istenmesi, Selçuklu siyasal otoritesinin, artık bağımsız bir siyasal iktidara dönüşmenin arifesinde olduğu anlamına geldiği için hem kurumsal hem de kuramsal anlamda bir dönüm noktasıdır. Selçuklular bu tarihten itibaren devletleşmiş, saltanat ve vezaret başta olmak üzere devlet olmanın gerektirdiği idari mekanizmalarını oluşturmuş ve özellikle birçok modern siyaset bilimci tarafından "meşru şiddet tekeli" biçiminde tanımlanan devlet aygıtını inşâ etmeye başlamıştır. Selçukluların bağımsızlık ilan etmesi ile siyasal otorite mutlak anlamda geleneksel olmaktan çıkmış, bir yandan devlet biçiminde organize olmanın bir sonucu olarak gelişen kurumsal yapının, bir yandan da siyasal iktidarın aktarımına işaret eden veraset sisteminin gelişmesiyle de, yine Weberyen bir tanımlamayla, karizmatik bir veçhe edinmiştir. Bu açıdan, Tuğrul Bey döneminde isyan eden hanedan üyelerinin siyasal iktidarı ele geçirme girişimleri karizmatik meşruiyetin ve özellikle Sultan Melikşah'ın vefatından sonra sultanın kardeşi ile oğlu arasında ortaya çıkan iktidar çatışması da hukuksal meşruiyetin artan öneminin göstergeleri olması açısından dikkate değer örneklerdir.

Siyasal otoritenin dönüşümü ile ilgili dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, bu dönüşümün aşamalı bir şekilde gerçekleşmesidir. Beylik temelli geleneksel ve mutlak otorite, özellikle konar-göçerlikten yerleşikliğe geçme, toplumsal yapıda meydana gelen çeşitlenme, organize siyasal yapılar tarafından tanınma ve kurumsallaşma ile birlikte, diğer bir ifadeyle siyasal yapının dönüşümü ile birlikte farklılaşmış, mutlaklığını yitirmiş, hanedanların oluşumuyla belirginleşen farklı siyasal otorite sahipleriyle paylaşılmış ve en nihayetinde de hukukun kurumsallaşmasına paralel olarak hukukî bir biçim eldeetmiştir. Söz konusu dönüşüm sırasında siyasal otoritenin meşruiyet kaynağının da dönüşüme uğradığı, örneğin İslâmî bir toplumsal yapıya hükmeden Selçukluların kendi meşruiyetlerini İslâmî simgeler üzerinden kurmaya, siyasal iddialar ile ortaya çıkan bütün otoritelerin Halife'den onay almayı önemli addetmeye ve Cuma hutbelerini en temel iktidar göstergesi olarak görmeye başlamaları, hatta daha da ileri giderek Abbâsî Hanedanı ile akrabalık ilişkileri kurmaya çalışmaları ve tüm bunları da meşruiyet zeminlerini genişletmek adına yapıyor olmaları bir kenara not edilmelidir. Özetlersek, siyasal otoritenin dönüşümü, tıpkı diğer toplumsal yapılanmalarda olduğu gibi, Büyük Selçuklular'da da siyasal olanın dönüşümü üzerinden gerçekleşmiştir.

Sultan ne demektir ve Büyük Selçuklu siyasal yapısında ne zaman ve nasıl ortaya çıkmıştır?

"Güç, kuvvet, otorite, iktidar" gibi soyut anlamlara işaret eden bir kavram olarak "sultan" kelimesi, İslâm kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Hz. Muhammed döneminden beri "yönetici, hükümdar ve devlet başkanı" gibi anlamların karşılığı olarak kullanılmıştır. Siyasal bir unvan olarak ilk kez Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd tarafından vezirine verilmiş olduğu kaydedilen sultan kelimesinin, Abbâsî iktidarının zafiyet dönemlerinde, idare ettikleri bölgelerde bağımsız hareket etmeye başlayan valiler tarafından kullanıldığı da bilinmektedir. Temel anlamda dünyevî otoriteye işaret eden

sultan kelimesini bir unvan olarak Selçuklularda ilk kez kullanan Tuğrul Bey'dir. İlk kez İsfahan'ın yerel hâkimi Feramurz'un 1042-43 yılında kestirdiği sikkede Tuğrul Bey, sultan unvanı ile anılmıştır. Kısa süre sonra Halife tarafından da tasdik edilen bu unvan, Sultan tarafından 1043-1044 yılında Hemedan'da kestirilen Selçuklu sikkelerinde kullanılmıştır.

Zaten siyasal bir otoritenin sahibi olan Selçuklu lideri Tuğrul Bey'in Halife tarafından "sultan" olarak tanınmasının anlamı nedir? Tuğrul Bey'in "sultan" olması, Selçukluların siyasal yapısında herhangi bir değişikliğe neden olmuş mudur? Selçuklu sultanlığının İslâm âlemi açısından nasıl bir önemi vardır?

10. yüzyılın sonunda Müslümanlaşarak kısa bir süre içerisinde bölgedeki siyasal güçleri saf dışı bırakıp İslâm dünyasının rakipsiz siyasal aktörleri olan Selçuklu liderlerinin "sultan" unvanını almaları, kana dayalı, geleneksel ve karizmatik Selçuklu siyasal otoritesinin gelişim sürecinde zirve noktasını teşkil eder. Selçukluların yerleşik bir yaşam biçimine geçiş süreci ile de paralellik arz eden sultanlık, daha önce boy içerisine hitap eden siyasal otoritenin, yalnızca kandaşlar arasında "meşru" olan siyasal iktidarın kurumsallaşması, hitap ettiği toplumsal paydanın genişlemesi ve iktidarın boy merkezli olmaktan çıkarak coğrafya merkezli olması anlamını taşıdığından dolayı, sanıldığından çok daha büyük bir öneme sahiptir. Selçuklular, sultanlık rejimi ile birlikte, artık yalnızca Oğuzların değil, bütün Sünnî İslâm dünyasının hükümdarları haline gelmişlerdir. İktidarlarının meşruiyet zemini genişlemiş, çok geniş bir yayılma alanına sahip olmuştur. Başta payitaht olmak üzere, sultanın egemenliğine işaret eden simgeler vasıtasıyla iktidarın yapısı yeniden inşâ edilmiş, Selçuklular, kurumsal bir kimliğe sahip olan gerçek bir siyasal organizasyona dönüşmüşlerdir. Öte yandan, Selçuklu önderlerinin sultan olmasıyla birlikte İslâm dünyasında da bir ilk gerçeklemiş, daha önce Halife'nin uhdesinde

bulunan siyasal iktidar el değiştirmiştir. Siyasi ve dinî iktidar arasında bir yarılma meydana gelmiş, Avrupa siyasal tarihinde "çift başlı kılıç doktrini" olarak bilinen yönetim şekline benzer bir idari sistem ortaya çıkmıştır. Bu sisteme göre, bizzat Halife tarafından "Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı" ve "Müminlerin Emiri'nin Ortağı" gibi unvanlarla onurlandırılan ve lehlerine siyasal iktidardan feragat edilen Selçuklu sultanları, Allah'ın yeryüzündeki vekilleri (gölgeleri) olarak onun egemenliğini kurmak ve kulları arasında adaleti tesis etmekle görevlendirilmişlerdir.

Selçuklu sultanlarının Halife tarafından Allah'ın egemenliğini yeryüzünde tesis etmekle görevlendirildiğinin ifade edilmesinden sultanların egemenliklerinin mutlak olmadığı sonucu çıkıyor. Egemenlik klasik tanımıyla mutlak olduğuna göre, sultanların egemenlikleri ne tür bir egemenliktir?

Burada öncelikli olarak şu noktanın altını çizmek gerekir: Avrupa siyasal tarihinde, özellikle 16. yüzyılda Fransız filozof Jean Bodin tarafından formüle edilen mutlak, koşulsuz, bölünemez ve devredilemez egemenlik ile İslâm tarihinde sultanlar tarafından kullanılmış olan egemenlik (hâkimiyet) arasında yapısal anlamda farklılıklar vardır. Örneğin Avrupa tarihindeki egemenlik tanımı seküler bir tanımlama olup "Tanrı'nın yeryüzünden ihrâç edilmesine" paralel bir biçimde gelişirken, bir diğer ifadeyle hâkimiyeti Tanrı'dan alarak insana verirken, İslâm tarihinde egemenlik kavramı çok yakın zamanlara kadar bu şekilde tanımlanmamıştır. Sultan, egemenliğin mutlak sahibi değil, mutlak anlamda Allah'a ait olan egemenliğin yeryüzündeki uygulayıcısıdır. Gerçek egemenin gölgesidir. Onun vekilidir. Enstrümanıdır. Nitekim Müslüman sultanların kendileri için ya da başkaları tarafından onlar için yaygın olarak kullanılmış olan "Zıllullahi fi'l-Arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) formülü, tam olarak bu noktaya işaret etmektedir. Bunun anlamı şudur: Sultanlar astığı astık kestiği kestik olan despotlar

değillerdir. İslâm hukukunda kendilerine biçilen bir rol, kendileri için yapılmış olan bir görev tanımı vardır. Egemenliklerinin sınırları vardır ve bu sınırların dışına çıkamazlar. Çıktıkları takdirde, tarihsel ve konjonktürel olarak farklılıklar arz eden birtakım aygıtların (ulemâ, halk, ordu, medrese öğrencileri) devreye girmesiyle etkisiz ve yetkisiz hale getirilebilirler ve getirilmişlerdir. Nitekim ünlü oryantalistlerden Bernard Lewis'in, İslâmî siyaset geleneğinin "devleti sınırlandıran" bir yapıya sahip olduğunun altını çizmesi, tam da bu duruma işaret eden önemli bir analizdir.

Sultanın egemenliğinin kamusal alandaki görünümü nasıldı?

Genelde İslâm tarihinde, özelde ise Selçuklu tarihinde egemenlik olgusu, meşruiyet zemini olarak görülen bir kaynağa sahip olmasının yanında, kendisini ortaya koyması ve kamusal alanda inşâ etmesi açısından belirli özelliklere de sahiptir. Egemen sultanların egemenliklerinin göstergesi olarak kullandıkları, egemenliğin niteliğine işaret eden ve "hâkimiyet alametleri" olarak bilinen bir takım semboller vardır. Selçuklu tarihçilerimizden Erdoğan Merçil tarafından "manevi ve maddi alâmetler" şeklinde tasnif edilen bu semboller, egemenliğin kaynağına ve uygulanma zeminine işaret eden sembollerdir. Merçil tarafından "manevi alametler" olarak kodlanan unvan, lâkab ve hutbe gibi semboller, sultanın egemenliğinin ilahi kökenine işaret ederken, "maddi alametler" olarak isimlendirilen taht, tâc, çetr, sikke, nevbet, bayrak, tıraz vb semboller, söz konusu egemenliğin kullanım alanı, kullanılma biçimi ve kamusal alandaki yansıması gibi somut görünümlere göndermede bulunur.

Tüm bunların yanında, sultanın egemenliği kullanma şeklinin, örneğin bir vezir atamasının ya da bürokratik bir aygıt inşâ etmesinin, ülkesindeki hukuksal işleyişi şu ya da bu şekilde tanzim etmesinin de egemenliğin yapısına işaret eden bir tarafı vardır. Toparlayacak olursak, mutlak egemenliğin sahibi olan Allah, yeryüzünde nizâmı tesis etmek üzere bu egemenliğin uygulayıcısı olarak

sultanı seçer ve sultan da çekirdeği kendisi olmak üzere çevreye doğru yayılan ve bir yanıyla da egemenliğin mahiyeti ile yakından da ilişkili olan siyasal bir yapı inşâ eder. Kendisinin merkezinde bulunduğu bu siyasal yapının bütün görünümleri, aynı zamanda egemenliğin de kamusal görünümleridir.

Selçuklu liderlerinin sultanlığını tanıyarak siyasal anlamda bu liderlerin himayesine giren Abbâsî Halifesi ile yine Halife tarafından dinsel bir meşruiyet referansı ile güçlendirilmiş olan sultanın otoritesi arasında nasıl bir ilişki vardır? Eskiden beri siyasal bir otoritenin de sahibi olan Abbâsîler ile Selçuklu sultanları arasında egemenlik sorunu çıkmış mıdır?

Selçuklu sultanlarının siyasal meşruiyetlerini tanıyarak onların dünyevî egemenliklerini kabul etmiş olan Abbâsî Halifeleri, hiçbir zaman siyasal talep ve iddialarından vazgeçmemişlerdir. Selçukluların gelişini, Buveyhî ve Fâtımî yetkesinin kırılması açısından önemli bir gelişme olarak görseler de, her zaman, Selçukluların güçlerini bir gün yitirerek siyasal egemenliği yeniden kendilerine bırakacaklarının hayalini de kurmuşlardır. Nitekim Selçukluların zayıf dönemlerinde, örneğin taht kavgalarının çıktığı, iktidarın sarsıntılar geçirdiği ve yönetim aygıtının düzgün bir biçimde işlemediği dönemlerde bu taleplerini ortaya koyan girişimleri de olmuştur.

Selçukluların Bağdat'a gelerek ekonomik düzenlemelerde bulunmaları, İslâm ülkelerindeki iktâ sisteminin yeniden ve Selçuklu merkezli organizasyonu, Selçuklu hanedanının Abbâsî hanedanı ile akrabalık ilişkileri kurma konusunda aşırı derecede istekli davranmaları ve hatta bunun için Halifelere karşı tehditkâr davranışlar dahi sergilemeleri vb. gibi gelişmeler, sultanların, halifelerin yüksek dinî hâkimiyetlerini tanımalarına rağmen, siyasal egemenlik noktasında oldukça kıskanç olduklarını göstermektedir. Nitekim Abbâsî Halifelerinin de yeri geldiğinde Selçuklu iktidarını baltalayacak

tavırlar sergilemekten kaçınmaması, aradaki gerilimin sarih bir göstergesidir. Tüm bunların anlamı, Sultan ile Halife arasında var olduğu görülen "otorite paylaşımı"nın, Abbâsîlerin bölge politikasını kendi lehlerine çevirebilmek amacıyla oynadıkları son derece konjonktürel bir kart olduğu, iktidarda yaşanan yarılmanın pek de bilinçli ve gönüllü bir paylaşıma işaret etmediğidir.

Vezir

Vezir kimdir, neden kendisine vezir denmiştir? Görevleri nelerdir? Kim tarafından ve nasıl atanır?

Aslen Farsça bir kelime olup Avesta'da "vicira" (hükmetmek, karar vermek) biçiminde geçen vezir, "yüklenmek" anlamına gelen وزر fiil kökü biçiminde Arapçalaşmış, sultanın işlerini yüklenen, ona idare işinde yardımcı olan ve yönetim işinde kendisine danışılan kimse anlamını kazanmıştır.

Bütünüyle İran kökenli bir kurum olan vezirlik, Abbâsîler döneminde Müslümanlar arasında kullanılmaya başlanmıştır. Büyük Selçuklular dönemi, vezirlik kurumunun altın çağına eriştiği dönemdir. Selçuklularla birlikte, vezirlik, İslâm dünyasındaki siyasal yapılanmaların merkezî unsuru haline gelmiş, hükümet mekanizmasının kökleşmiş bir özelliği olarak tekemmül etmiş ve vezirler, sultan adına ülkeyi idare etmeye başlamış, daha önce olmadığı kadar güçlü kişiler haline gelmişlerdi. Bizzat sultan tarafından bir menşur ile atanmakta olan vezirler, aynı zamanda bürokratik aygıtın da tepe noktasında bulunan idarecilerdi. Merkezî hükümet örgütü olan "Dîvân-ı A'lâ"nın başında bulunurlardı. Doğrudan doğruya sultana bağlı olan vezirler, kabul törenlerinde, elçilerle ve bağlı hükümdarlarla yapılan görüşmelerde, sivil yargı diyebileceğimiz "Dîvân-ı Mezâlîm"de hükümdarın vekili sıfatıyla görev yapabiliyorlardı. Ayrıca devlet içerisindeki düzen ve güvenlikten de sorumluydular ve memurların azil ve tayin işleri bu vezirlerin

göreviydi. Vergilerin toplanması ve harcanması gibi konularda da vezirler söz sahibiydi. Kendilerine bir görev verilmediği durumlarda başkentte durarak idareyi yürüten vezirler, sultanla birlikte seferlere de çıkabilirlerdi.

Selçuklularda vezirlik kurumu nasıl ortaya çıktı?

Selçukluların siyasal bir güç olarak ortaya çıkmalarından önce Selçuklu liderlerinin kendilerine şu ya da bu şekilde danışmanlık eden kişilerin mevcut olduğunu düşünsek de, kurumsal anlamda vezirliğin, Selçukluların devletleşmelerine paralel olarak geliştiğini söyleyebiliriz. Denebilir ki, Selçuklularda vezirlik kurumu, 1030'lu yılların sonunda ortaya çıkan ve özellikle 1040 yılındaki Dandanakan zaferi ile birlikte doruk noktasına erişen devletleşmeye dönük ortak bilincin yönlendirdiği "çok yönlü kurumsallaşmalar yoluyla egemenliğin kurumsallaşması"ndan doğmuştur.

İlk Selçuklu vezirleri ile ilgili olarak kaynaklarda verilen kayıtlar muhteliftir. Kaynak metinlerde, birbirlerinden farklı isim ve rakamlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, genel anlamıyla ilk Selçuklu vezirleri olarak beş kişinin ismi verilmektedir. Bunlar, Buzgân Sâlârı Ebû'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cuveynî, Reîsu'r-Ruesâ Ebû Abdullah el-Huseyn b. Ali b. Mîkâil, Ebû'l-Feth Râzî, Ebû Ahmed ed-Dihistânî ve Amîdu'l-Mulk Ebû Nasr Kundurî'dir. 1054 yılının sonu ya da 1055 yılının başında Amîdu'l-Mulk Kundurî'nin göreve getirilmesinden önce Büyük Selçuklular'da vezaretin kurumsal bir yapıya kavuşmuş olduğunu söylemek kolay değildir. Sözgelimi, hakkında diğerlerine göre nispeten daha çok bilgiye sahip olduğumuz el-Cuveynî'nin üstlenmiş olduğu görevlere ve yürütmüş olduğu faaliyetlere baktığımızda, ilk vezirlerin göreve başlamalarının siyasal bir ilkeye değil, konjonktürel etkenlere dayandığını görürüz. Hemen hepsi daha önceki siyasal rejimlerin bakiyesi ve siyasal istikrara önem veren kişiler olan ilk vezirler, şu ya da bu şekilde Selçuklulara yardımcı oldukları ve onlarla işbirliği yapma konusunda tereddüt göstermedikleri için göreve

getirilmişlerdir. Vezârete uygun görülmeleri, sistematik bir şekilde işleyen bir vezirlik kurumunun ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan gereklilikle değil, yararlılıkları nedeniyledir. Daha sonra Kundurî tarafından kullanıldığı görülen sosyal, siyasal ve ekonomik yetkilere sahip olduklarına ve bunları kullandıklarına dair bir işaret yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla "hükmetme yetkisi"nden yoksundurlar. Yine de şöyle toparlayabiliriz: Büyük Selçuklular'da vezirlik kurumu, tam anlamıyla Amîdu'l-Mulk Kundurî'nin vezirlik makamına getirilmesi ile birlikte gerçek bir kurumsal kimlik edinebilmişse de, daha önceki tarihlerde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, Kundurî'nin vezareti, kurumun gelişmesine ve güçlenmesine işaret etmektedir. Onunla birlikte vezirlik pasif bir görev olmaktan çıkmış, idarede zaman zaman sultandan daha etkili olabilen bir yapıya bürünmüştür.

Büyük Selçuklular'da vezirlik kurumu nasıl gelişmiştir?

Daha önce de belirtildiği gibi, Büyük Selçuklular'da vezirlik kurumu, Kundurî ile birlikte gelişme sürecini aşağı yukarı tamamlamış, kurumsal kimliğine kavuşmuştur. Nitekim Kundurî'nin siyasal kudreti, kendisine verilen yetkiyi kullanma biçimi ve devlet aygıtının işleyişi üzerindeki güçlü etkisi ile daha önceki vezirlerin etkinlikleri arasındaki en kaba karşılaştırma bile, en azından pratik olarak, Kundurî ile birlikte vezirlik kurumunun daha etkin, daha güçlü ve daha siyasal bir karaktere büründüğünü açık bir biçimde ortaya koyar.

Vezirliğin, egemenliğin kullanımı ile olan ilişkisi göz önüne alındığında, Kundurî'nin, Selçukluların "ilk gerçek veziri" olduğu söylenebilir. Öte yandan, Kundurî'den sonra başta Nizâmülmülk olmak üzere Büyük Selçuklu sultanları için vezirlik görevinde bulunan bürokratların faaliyetlerine baktığımızda, kurumun, zaman zaman çizgisinden sapmalar gösterse de genel anlamda Kundurî döneminde edindiği güçlü pozisyonu sonraki dönemlerde de koruduğu görülmektedir. Sonuç olarak denilebilir ki, Büyük Selçuklu

Devleti'nde vezirlik kurumunun gelişmesi, devletleşme sürecinden önce başlayarak, siyasal egemenlik üzerinde herhangi bir talebi olmayan vezirlerden, zaman zaman sultanın meşru otoritesini dahi zedeleyebilen "muktedir" vezirlere doğru ilerleyen bir süreç izlemiştir. Bu süreç, ilk etapta devletleşme, sonraki aşamada da vezirlerin diplomatik faaliyetleriyle yürütülen "kendisi ile ilişki kurulan bir öteki" üzerinden siyasallaşma ile paralel bir şekilde işlemiştir. Selçukluların siyasal anlamda büyümesine ve gelişmesine öncülük eden vezirler, devletin de vazgeçilmezleri olmuşlardır.

Büyük Selçuklular'da vezirin otoritesinin mahiyeti ve sınırları neydi?

Selçuklu vezirlerinin otoritesinin kaynağı sultandı. Sultanın mührünü ve diviti taşıyan vezirler, bir anlamda sultanın otoritesini kullanmaktaydılar. Sultanın göreve başlaması ile göreve başlayan vezirler, görevden alınma durumları olmadığı takdirde sultanın ölümüne ya da tahttan indirilmesine kadar devleti idare ederlerdi. Vezirlerin kendi bürokratik yapılanmaları mevcuttu. Kendilerine vekâlet eden nâibleri, işlerin yerine getirilmesi için bizzat istihdâm ettikleri memurlar, hatta muayyen miktarda askerleri dahi vardı. Siyasal krizlerin çıktığı dönemlerde inisiyatif alabiliyorlar, örneğin sultanın ölümünün ardından yeni sultanın tahta geçiş sürecini yönetebiliyorlardı. Kendilerine yüksek miktarda maaş ve iktâ veriliyordu. Diplomaside ön plandaydılar. Devletin başka siyasal yapılarla olan ilişkilerini yürütüyorlar, dolayısıyla da "siyasallaşma" süreçlerinde etkin rol oynuyorlardı. Zaman zaman sultanın otoritesinin üzerinde bir otorite kullanabiliyorlar ya da sultanı kendi kontrolleri altına alarak idareyi istedikleri gibi yönlendirebiliyorlardı.

Bürokrasi

Zirve noktasında sultanın ve onun hemen altında da vezirin bulunduğu Selçuklu hükümet mekanizmasının yapısal bir uzantı olarak bürokratik bir "altyapı"ya sahip olduğuna kuşku yok. Bu bürokrasi nasıl bir bürokrasiydi? Nasıl inşâ edilmişti ve yapısal anlamda hangi özelliklere sahipti?

Büyük Selçuklu bürokrasisi, daha önce söz konusu edilen, tepe noktasında sultanın bulunduğu idare piramidinin bir parçasıydı. Siyasal yapının kurumsal görünümü olarak değerlendirilmesi mümkün olan söz konusu bürokrasi, temel anlamda iki sacayak üzerine kuruluydu: Merkezî bürokrasi ve taşra bürokrasisi. Merkezî bürokrasi, odak noktasını sultanın teşkil ettiği siyasal iktidar çekirdeğinin çevresinde kümelenmiş, dîvânlardan ve bu dîvânların işleyişinde görev alan memurlardan ibaretti. Modern çağın hükümet aygıtlarındaki bakanlıklara benzer bir yapıya sahip olan bu dîvânlar, devletin sosyal, siyasal, ekonomik ve idari işleyişini tanzim eden siyasal aygıtlar olup, çağdaş dünyada bakanlar kurulu şeklinde bilinen idari organa benzeyen Dîvân-ı A'lâ'nın (Büyük Dîvân) kontrolü altında faaliyetlerini yürütürlerdi. Her birinin muayyen bir uzmanlık alanı ve görev tanımı olan dîvânlar payitahtta bulunurlardı. Kendine özgü yapıları, protokolleri, bütçeleri, arşivleri, yönetici ve memur kadroları vardı. Payitahttaki idari işleyişi yürüten merkezî bürokrasinin yanında, bunun uzantısı olarak görülebilmesi mümkün olan, başkente bağlı şehir merkezleri ve vilâyetlerin yönetimini yürüten ve tabir yerindeyse "taşra bürokrasisi" diyebileceğimiz bir alt-bürokrasi daha vardı. Devletin, egemenlik altında bulunan vilayetlerdeki temsilcisi durumunda olan taşra bürokrasisi yerel idari işleyişten sorumluydu.

Merkezî bürokrasiyi teşkil eden unsurların dışında değerlendirilen saray teşkilatının yapısı nasıldır?

Selçukluların ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren mevcut bulunan bu teşkilat, devletin gelişimi ile birlikte gelişmiş, evrimleşmiş, farklılaşmış, olgunlaşmış ve özellikle de Sultan Melikşah döneminde büyük vezir Nizâmülmülk'ün etkisiyle kurumsal bir kimliğe bürünerek merkezî bürokrasi içerisinde yer alan kendine özgü işleyişe sahip bir yapıya dönüşmüştür. Saray teşkilatına mensup memurlar, ilk dönemlerde sultanın otağında, daha sonraki dönemlerde de saraylarda görev yapmışlardır. Sultanın hayatını organize eden saray teşkilatı, zaman zaman farklı görevlerde bulunan farklı kadrolara sahip olmuşsa da, temel anlamda saray işlerinden en üst düzeyde sorumlu olan Hâcib-i Bozorg, örfi hukukun işleyişinden sorumlu olan Emîr-i Dâd, sarayın mutfağından ve sultanın beslenmesinden sorumlu olan Üstâdû'd-Dâr, saraydaki silahların kontrolünü yürüten ve sultanın silahlardan sorumlu danışmanı olarak görev yapan Emîr-i Silâh, sultanın sancağını taşıyan ve bu sancaktan sorumlu kişi Emîr-i Âlem, sultanın elini yıkadığı leğen ve ibrikten sorumlu Taştdâr, sultanın elbise ve hil'atlerinden sorumlu Câmedâr, özel günlerde sultan ve konukları için içkiler hazırlayan ve sultanın hastalanması durumunda da ilaçlarından sorumlu Şarâbdâr, sultana çok yakın olan ve ona sunulacak yemeklerle ilgili bütün sorumluluğu taşıyan Emîr-i Çaşnigîr, saray hayvanlarından sorumlu Emîr-i Âhûr, sultanın önünden giderek geçeceği yolları hazırlayan ve onun gelmekte olduğunu duyuran Serheng, sarayın güvenliğinden sorumlu olan Emîr-i Candâr ve sarayın temizlik ve günlük işlerinden sorumlu bulunan Ferrâş gibi memurlardan oluşmaktaydı.

Siyasal bir üst kurum olduğu görülen ve bugünkü bakanlar kuruluna benzediği ifade edilen Dîvân-ı A'lâ'nın yapısı nasıldı ve tam olarak ne tür bir işlev görüyordu?

Hükümet mekanizmasını teşkil eden dîvânların üzerinde bulunan ve bir tür üst-dîvân olan Dîvân-ı A'lâ, Hâce-i Büzürg ya da Sâhib-i Dîvân-ı Devlet unvanlarını taşıyan vezirin başkanlığında

faaliyet gösteren bir üst yönetim kurumuydu. Dîvân-ı A'lâ'nın, vezirin dışında atanmış dört üyesi daha vardı. Bu kurulda, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'ya başkanlık yapmakta olup dîvânda vezirden sonraki en önemli üye olarak protokolde ondan sonra gelmesinin yanında, aynı zamanda ona nâiblik de yapan Tuğrâî, Dîvân-ı İstîfâ'yı yöneten Müstevfî, Dîvân-ı İşrâf'tan sorumlu olan Müşrif ve Dîvân-ı Arz'ın başkanlığını yürüten Ârzu'l-Ceyş gibi üst düzey bürokratlar görev yapıyordu. Bu dîvânda, her bir bürokrat kendi dîvânı ile ilgili meseleleri gündeme getirir, vezirin başkanlığında bu meseleler masaya yatırılır ve konu ile ilgili çözüm önerileri konuşulurdu. En üst derecedeki idare kurulu olan bu dîvânda alınan kararlar vezir vasıtasıyla sultana iletilir, onun onayından sonra da yürürlüğe girerdi. Dîvân-ı A'lâ'da alınan kararlar mutlak olmasa da, her biri muayyen bir alanda uzman ve o alandaki sorunlarla ilgili derinlemesine vukûfiyet sahibi olan bir birimin başındaki dîvân üyelerinin görüşleri alınan kararlarda belirleyici etkiye sahipti.

Dîvân-ı A'lâ'da görev yapan atanmış bürokratlar tarafından idare edilen bu dîvânlar hangileriydi ve neler yapıyorlardı?

Dîvân-ı A'lâ'yı teşkil eden dört alt dîvân (işlevleri açısından bakıldığında bakanlık denilebilir bunlara) vardı. Bunlardan ilki, başkanlığını Tuğrâî'nin yapmakta olduğu Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ idi. Bu dîvânın görevi, eyaletlerle ve ilişkide bulunulan diğer devletlerle olan iletişimi organize etmek ve Dîvân-ı A'lâ tarafından alınan kararları yazmak, berat, menşur ve fermanları hazırlamak, buna ek olarak da yazılı evrâka tuğrâ çekmekti. Devletin ekonomik meseleleri ile ilgili işlerden sorumlu olan ve Müstevfî'nin başkanlığında çalışan ikinci dîvân, Dîvân-ı İstifâ ismini taşıyordu. Bu dîvânda devletin gelir gider dengeleri incelenir ve bütçe açığı veya fazlası tespit edilirdi. Toplanan vergiyi kaydetmek ve denetlemek bu dîvânın görevleri arasındaydı. Yine maaşların ödenmesinden de sorumlu olan Dîvân-ı İstifâ, özellikle devletin güçlü olduğu dönemlerde iktâ vergilerini de kontrol etmekteydi. Devletin hazinesi bu dîvânın sorumluluğu altındaydı. Dîvân-ı A'lâ'nın çatısı altında

bulunan üçüncü dîvân, Dîvân-ı İşrâf ismini taşımakta olup, bu dîvânın başkanlığını Müşrif unvanlı bürokrat yapardı. Adı geçen dîvânın temel ödevi denetimdi. Bu dîvânda özellikle ekonomik konularda yapılması muhtemel yolsuzlukların tespiti ile ilgilenilir, eyâletlerde görev yapan müşrif nâibleri vasıtasıyla mali denetim ülkenin her yerine kadar eriştirilirdi. Ayrıca bu dîvânın görevleri arasında ülke sınırları içerisinde bulunan tarım alanlarını denetlemek, boş bırakılıp bırakılmadıklarını, iktâ vergilerinin adalete uygun olarak toplanıp toplanmadığını kontrol etmek ve başta öşür olmak üzere çeşitli toprak ve tarımsal ürün vergilerinin tespit ve tayinlerini yaparak, bir anlamda Dîvân-ı İstifâ'nın yapmakta olduğu işlerin altyapısını hazırlamak da vardı. Dîvân-ı A'lâ'yı oluşturan dördüncü ve son dîvân, Dîvân-ı Arzu'l-Ceyş idi. Ârızu'l-Ceyş'in başkanlığında görev yapan bu dîvân, bir tür askerî kurul işlevini görüyordu. Ordunun düzenlenmesi ve oluşturulması ile ilgili meselelerin yanı sıra, askerî birliklerin ihtiyaçlarının giderilmesi ile ilgili meseleler de bu dîvân tarafından halledilirdi.

Sonuç itibariyle Büyük Selçuklu merkezî bürokrasisi, Büyük Dîvân da denilen Dîvân-ı A'lâ ve bu dîvânı oluşturan diğer dîvânlardan oluşuyordu. Fakat burada unutulmaması gereken bir nokta daha var: Her birinin kendine özgü yapıları bulunan ve yönetime doğrudan etkide bulunabilecek bir pozisyona sahip olan söz konusu dîvânların yanı sıra, Büyük Dîvân'a üye göndermeyen ve hükümet mekanizması içerisinde dolaylı olarak bulunan, örneğin istihbarat ve posta faaliyetleri ile meşgul olan Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Müsâdere, Dîvân-ı Kaza ve Dîvân-ı Tereke gibi başka dîvânlar da vardı.

Büyük Selçuklu bürokrasisi tanımlanırken, merkezî bürokrasinin yanında bir de taşra bürokrasisi kavramından söz edilmişti. Devletin taşra idaresi anlamına geldiği açık olan taşra bürokrasisi nedir?

Taşra bürokrasisini, devletin, payitaht dışındaki eyalet ve şehirlerdeki idaresini yürüten yönetim kadroları olarak tanımlamamız mümkündür. İdari bölümlenmenin eyalet, vilayet ve kaza şeklinde organize edildiğini bildiğimiz Selçuklularda taşra yönetimi, eyalet merkezlerinde hüküm süren ve genellikle hanedan üyeleri arasından atanan melik veya iktâ sahibi emirlerin çevresinde biçimlendirilmiş olsa da, temel anlamda merkeze bağlıdır. İktâ gelirlerini toplayan ve bu gelirler karşısında kamu görevleri olarak asker ve vergi toplama, güvenliği sağlama gibi hizmetleri yerine getirmekle yükümlü olan melik veya emir, taşra bürokrasisini oluşturan bürokratlar arasında bir senkronizasyon kurmaktan öte geçen bir otoriteye sahip değil gibidir.

Taşra bürokrasisi hangi birim ve görevlilerden oluşmaktaydı ve ne tür görevler ifa etmekteydi?

Taşra bürokrasisi, amîd, vâlî, kutuvâl, âmil, şahne, muhtesib ve sâhibu'ş-şurta unvanlarını taşıyan görevlilerden oluşmaktaydı. Bizzat sultan tarafından görevlendirilen ve iktâ sahibi olan amîd, doğrudan Büyük Dîvân'a bağlı olarak çalışır, sultan ile iletişim kurma yetkisine sahip bulunurdu. Taşra bürokrasisinin en üst düzey memurları olan amîdler, aynı zamanda diğer bürokratların faaliyetlerini de denetleme görevini yürütmekteydiler. Vâlî ve kutuvâller, şehir ve kasabaların yöneticileriydiler. Amîde bağlı olarak çalışan bu bürokratlar, onun vekilleri olarak şehir ve kasabalarda görev yapmaktaydılar. Vâlîler şehirlerde görev yaparken, kutuvâller kalelerin idaresini yürütürlerdi. Âmiller, vergi tahsil memurlarıydı. Amîde bağlı olarak çalışırlardı. Şahnelere gelince, bunlar, şehirlerin iç ve dış güvenliğini sağlamakla yükümlü olan askerî birliklerin komutanlarıydılar. Zaman zaman yetkilerinde genişlemeler olan şahneler, özellikle geç dönemlerde kadıların verdiği hükümleri uygulâmak ve vergilerini ödemeyenlerden güç yoluyla vergi toplamak gibi görevler de yaparlardı. Yine Selçuklu

taşra bürokrasinin önemli görevlilerinden olan muhtesibler, şehirdeki ahlaki ve ticari düzenin sağlanması gibi faaliyetleri yürütürler, ayrıca belediyecilik işlerini de denetlerlerdi. Son olarak sâhibu'ş-şurta unvanlı kolluk güçlerinin amirleri ise genel anlamda örfi yargı anlamına gelen mezâlim mahkemelerine yardımcı olmak, mahkemelerce verilen hükümlerin infazını gerçekleştirmek ve hapishanelerin denetimini sağlamak gibi görevleri ifa ederlerdi. Burada işaret edilmeden geçilmemesi gereken bir husus vardır. Taşra bürokrasisine mensup görevlilerin görev tanım ve sınırları zaman zaman genişleyip daralabiliyor ya da bir memuriyetten diğerine atanma durumları söz konusu olabiliyordu.

Askerî Teşkilat

Selçukluların askerî teşkilatında, daha önce diğer hususlarda altı çizilen değişim süreci nasıl yaşandı?

Konar-göçer bir toplumsal yapıya sahip olan Oğuzlar, kendilerine benzeyen diğer topluluklar gibi, temel anlamda askerî bir organizasyon olmak zorundaydılar. Çünkü boylar halinde, sahip oldukları her şeyi yanlarında taşıyarak göçer bir yaşam biçimine sahip olan bütün topluluklar, güvenlik içinde yaşamlarını sürdürebilmek için askerî bir güce, tehlikeler karşısında bu tehlikelerle mücadele ederek onların üstesinden gelmelerini sağlayacak bir savaş gücüne muhtaçtırlar. Yaygın olarak kullanılan "Her Türk asker doğar" özdeyişinin temeli burada yatar. Dolayısıyla, öncelikle Selçukluların, toplumsal yapıları gereği ordu-millet olduklarının (en azından siyaset sahnesine çıkmış oldukları ilk dönemlerde) altını çizelim. Bunun anlamı şudur: Selçuklular, bir devlet olarak ortaya çıkmış oldukları ilk dönemlerde, siyasal organizasyonlarının temelini orduya dayandırmaktaydılar.

Selçuklu siyasal teşkilatı, Oğuzların askerî teşkilatlarından neşet etmiştir. Buna göre, her yere askerleriyle birlikte giden bey ordunun merkezindedir. Her an askerlerini sevk ve idare eden

bir kumandandır ve siyasal yetkesi önemli ölçüde askerî gücüne dayanmaktadır. Bununla birlikte, özellikle Selçukluların devletleşmelerine paralel olarak, askerî teşkilatın zaman içinde siyasal yapının temeli olmaktan çıktığının, daha doğrusu devletleşme ile birlikte ordunun tekil yapısının çeşitlendiğinin ve ordunun temsil ettiği "bütüncül" gücün önemini yitirdiğinin altını çizmemiz gerekir. Şöyle ki, Selçuklu ordusu, tıpkı diğer Selçuklu kurumları gibi, devletin erken dönemlerinde bütünüyle Türkmen süvari unsurlara dayanan bir yapıya sahipti. Manevra kabiliyeti yüksek bu askerî yapı, Selçukluların kısa zaman içerisinde kalabalık ordulara galip gelerek hızla devletleşmelerini sağlayan faktörlerden biridir. Fakat zamanla ordunun bu göçer odaklı yapısı değişmiştir. Şehirler fethedildikçe, örneğin bu şehirlerin güvenliğini sağlayacak süvari ihtiyat birlikleri oluşturulmuş, daha ziyade yerel halk içerisinden toplanan askerlerden oluşturulan bu askerî koruma birlikleri Selçuklu askerî teşkilatının önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Çünkü iktidarın kurumsallaşması ile birlikte ordu da kurumsallaşmaya başlamıştır ve eski yapısını önemli oranda kaybetmiştir. Dolayısıyla, Selçuklu askerî teşkilatının bu değişim ve dönüşüm süreci ile birlikte irdelenmesi gerekir.

Selçukluların devletleşmesi ile birlikte ordunun da kurumsal bir kimlik edindiğine işaret edildi. Bu kimlik edinme sürecinin tamamlanmasından sonra Selçuklu ordusu nasıl bir yapıya dönüştü?

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından önce boy beylerinin maiyetinde olan konar-göçer Türkmen birliklerinden oluşan Selçuklu ordusu, siyasal teşkilatlanma ile birlikte organizasyonel bir yapıya bürünmüştür. Bu yapıyı oluşturan unsurlar, her zaman sultanın yanında olan, savaşlarda onun çevresinde bulunan ve onu koruma görevini üstlenen saray gulâmları, yalnızca askerlik mesleğini ifa eden maaşlı askerlerden oluşturulan hassâ ordusu, iktâ sahibi sipâhîler tarafından beslenen ve gerektiği zaman Selçuklu ordusuna katılmakla yükümlü olan eyâlet birlikleri, özellikle

Selçuklu Devleti'nin kuruluş evresinde büyük yararlılıkları görülen ve Oğuz beylerinin idaresi altında bulunan konar-göçer Türkmen birlikleri, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağımlı olup düzenli olarak vergi ödeyen tâbi devletler tarafından talep edildiği takdirde gönderilen tâbi devlet birlikleri ve savaş esnasında çatışma bölgelerine yakın yerlerden gelerek orduya katılan gönüllü birliklerdir.

Selçuklu ordusunu oluşturan bu askerî unsurların her biri yapısal olarak birbirlerinden farklıdır. Organize edilme, teçhizatlandırılma ve savaş için hazırlanma süreçleri kendilerine özgüdür ve birbirlerinden ayrıdır. Farklı mali kaynaklara dayanmakta olup sevk ve idareleri de farklı işleyişlere sahiptir. En önemlisi de askerler arasındaki farklılıklardır. Teşkilatlanma süreci etnik anlamda bir çeşitlenmeyi de beraberinde getirmiştir ve özellikle Selçuklu hâkimiyet sahasının genişlemesiyle birlikte farklı etnik kökenlere mensup askerler de Selçuklu ordusunda yer almaya başlamışlardır. Sonuç olarak Büyük Selçuklular'ın kuruluş dönemlerindeki tekil askerî teşkilatı, devletin genişlemesi ve güçlenmesi ile birlikte değişerek farklılaşmış, Selçuklu ordusu kozmopolit bir yapıya bürünmüştür.

Selçuklu ordusunun organize olma şekli nasıldı?

Selçuklu ordusunun askerî organizasyonu, tavanından tabanına doğru genişleyen ters bir piramidi andırıyordu. Temelde, klasik Türk geleneğine uygun bir biçimde onar kişilik takımlar halinde organize edilen ve çadırlara yerleştirilen gruplar vardı. Bu çadırların bir araya gelmesiyle bölükler, bölüklerin bir araya gelmesiyle de ordu oluşuyordu. Zamanla piyadeler önem kazanmaya başlamışsa da, ordunun belkemiğini süvariler oluşturuyordu. Ayrıca Selçukluların İran bölgesindeki askerî teşkilatlardan etkilenerek benimsedikleri gruplaşmalar da vardı. Örneğin, Selçuklu ordusunun savaş esnasında kullandığı sağ cenah, sol cenah ile merkez ve arka şeklindeki yapılanma biçimi, Müslümanların kullandıkları savaş sistemiydi. Bunun yanında ordunun önünden giderek bilgi toplayan ve yolların güvenliğini sağlayan öncü birliklerle,

ordunun ardından gelerek arkadan gelebilecek tehlikelere karşı tetikte bulunan artçı birlikler de vardı.

Büyük Selçuklu ordusunun teçhizat ve silah donanımı nelerden oluşmaktadır?

Büyük Selçuklu ordusunda, yapısal anlamda temelini oluşturan konar-göçer Türkmen birliklerinin silahlanma adetlerinin bir devamı olarak hafif silahlar kullanılırdı. Ordunun belkemiğini oluşturan süvarilerin savunma silahları genellikle kalkan, zırh ve miğfer gibi geleneksel korunma aletleriydi. Selçuklu askerlerinin yayları küçük ve kısa menzilli, kalkanları ise ufak ve hafifti. Av ve yağma seferlerinde de sıklıkla kullanılan oklar, kılıçlar ve mızraklar kısa ve ani hareket edebilme yeteneğine sahip olan Selçuklulara uygundu.

Öte yandan, yukarıda sözü edilen gelişim süreci doğrultusunda, Selçuklu ordusunda da birtakım değişme ve gelişmeler olmuştu. Zamanla, devletin ve ordunun yerleşikleşmesine paralel olarak ağır silahlar da kullanılmaya başlandı. Kale surlarını yıkabilecek güçte mancınıklar, daha küçük taşların fırlatılmasını sağlayan arrâdeler, ok atan çarhlar ve neft makineleri ortaya çıkmaya başladı. Teşkilatlı bir yapı haline gelmeden önce yalnızca saldırı odaklı bir güç olan Selçuklu ordusu, fethedilen yerlerde kurulan siyasal ve askerî teşkilatın bir uzantısı olarak "koruma savaşı" yapabilme yeteneklerini de geliştirdi ve saldırı karşısında tepki gösterme reflekslerini artırdı. Bu doğrultuda, şehir ve kalelerin korunması için daha farklı ve ağır silahlar da kullanılır oldu.

Son olarak, temelde süvari birlikler tarafından oluşturulan Selçuklu ordusunun sevk ve idaresi, çağın en önemli biniti olan atlarla yapılıyordu. Ordunun yanında atlara yetecek kadar yem taşınır, nakliye işlerinde daha çok deve ve katır kullanılırdı. Ayrıca yaralı askerlerle ilgilenmek üzere her zaman ordu ile birlikte hareket halinde olan seyyar bir şifahane de vardı. Şöyle toparlayabiliriz belki: Büyük Selçuklu ordusunun teçhizat ve silah donanımı, devletin yapısının aldığı biçime paralel olarak değişme ve gelişme göstermişti.

Zaman içerisinde ihtiyaç duyulan birimler ordu çatısı altında inşâ edilmiş ve sürekli olarak kendini yenileyen, konjonktürel şartlara uyum sağlama konusunda sorun yaşamayan dinamik bir askerî yapı oluşturulmuştu.

Hukuki Yapı

Belirli bir gücün sahibi olarak belirli bir coğrafyada ortaya çıkan ve siyasal iddialarda bulunan her güç, aynı zamanda belirli bir adalet anlayışına, diğer bir ifadeyle hukuk sistemine de sahiptir. Selçukluların ne tür bir hukuk sistemi vardı? Adaleti nasıl tesis ediyorlardı?

Selçuklular dönemi kaynaklarında devlet yönetimi ile ilgili hususlarda sıkça kullanılan kelimelerden birisi de "adalet" kavramı idi. Bu kavram ile somut hale getirilen hukuk fikri, Selçuklu siyasal yapısının en temel unsurlarından biriydi. Sözlükte "herhangi bir cismi yerine koymak, denge, dolgunluk ve yansızlık" gibi anlamlara gelen "'adl" kelimesinden türetilmiş olan adalet olgusu, aynı zamanda hukuksal yapının da temel çekirdeğini oluşturmaktaydı.

Selçuklu hukuk sistemi, temel anlamda üç sacayak üzerine kuruluydu: Şer'î, örfî ve askerî yargı. Üçlü bir örgütlenme biçiminde organize olan hukuki yapı, birbirlerine bağlı olmayan dinsel ve geleneksel hukuk kuralları çerçevesinde işlem yapıyordu. Şer'î hukukun temel referansını din adamları tarafından ortaya konulmuş olan fıkhî ilkeler oluştururken, örfî ve askerî hukuk sisteminde geleneksel anlamda belirli bir anlamı olan töresel teâmüller etkiliydi.

Burada gözden kaçmaması gereken önemli bir nokta var: Kimileri tarafından bütünüyle şer'î hukuktan ayrı bir kategori olarak zikredilen ve dinsel ilkelerden bağımsız olduğu biçiminde görüş beyan edilen örfî hukuk, kendine özgü bir yapıya sahipse de, fıkıhtan bütünüyle bağımsız değildi. Olması da mümkün değildi zaten. İslâm fıkhının kadîm "aykırı olmayanın kabûlü" ilkesinden hareketle eski Türk töresinin İslâm hukukuna aykırı olmayan

teâmülleri, hukuki açıdan herhangi bir sorun teşkil etmiyordu. Örfî hukukun kaynağı ile şe'rî hukukun kaynağı aynı değilse de, toplumsal anlamda aynı adalet düzenini teşkil etmek üzere organize edilmişlerdi. Dolayısıyla bu ikisi arasında çizilegelen o mutlak ayrımın yanına bir soru işareti koymamız gerekir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Şer'î hukuk ile örfî hukuk arasındaki ayrımın yapısı ve biçimi ile ilgili bütün şüpheler bir yana, bu ikisi Selçuklu hukuk sisteminin, Selçuklu Devleti'nin hukuki yapısının temel bileşenleriydi. Adalet, bunlar vasıtasıyla dağıtılıyordu.

Şer'î hukuk ve uygulanma şekli nasıldı?

Şer'î hukuk, dinî sistemin bütününe işaret eden şerîata dayalı hukuk demektir. Sünnî Müslüman olan Selçukluların benimsediği biçimiyle şer'î hukuk, temel kaynakları Kur'ân-ı Kerîm, hadîsi şerîfler, fakîhlerin kıyâsı ve ümmetin icmâsı olan İslâmî hukuk sistemidir. Kendilerinden kıyâslamalarda bulunularak çıkarımlar elde edilebilecek olan bütün temel ilkeler Şârî' "Kanun Koyucu" (Allah) tarafından saptanmıştır. Hukukçuların görevi, kendilerine ilahi bir kaynak tarafından gönderilmiş olan kanunları sistematik bir biçimde derleyerek bir hukuk sistemi oluşturmak, siyasal iktidar ile işbirliği yaparak dinsel hukukun uygulanmasına nezâret etmektir. Bu çerçevede, Selçukluların hâkim olduğu ülkelerde, onların gelmelerinden önce de olduğu gibi, şer'î hukuk aygıtının yürütücüleri fakihlerdi. Bunlar bir yandan hukuksal metinleri oluşturarak bütün meseleleri fıkıh zâviyesi içerisinden değerlendirirken, bir diğer ifadeyle yukarıda sözünü ettiğimiz dört temel kaynaktan hareketle hukuku üretirken, diğer yandan da yerleşim birimlerinde kadılık görevini yürüterek hukukun uygulanmasında çok temel ve belirleyici bir rol üstleniyorlardı. Kişiler arasındaki ilişkiler, kavgalar, anlaşmazlıklar, eşler arası ilişkilerle ilgili durumlar, aile meseleleri, adi suçlar, cinayet, içki, kumar vs gibi sosyal suçlar, tereke, miras, vakıf vb. gibi konuların hukuksal boyutu kadıların denetimindeydi.

Kadılar, Ehl-i Sünnet çerçevesi içerisinde olmak üzere bağlı bulundukları fıkıh ekolüne uygun olarak (bu genellikle Hanefîlik ve bazen de Şâfîlik olurdu) hüküm verir, verdikleri hüküm mutlak olurdu. Temyizi yoktu. Kadıların maaşları oldukça yüksekti. Adalet gibi toplumsal yapının temel dinamiklerinden birinin düzgün bir biçimde işleyebilmesi, siyasal ve toplumsal yapının bekâsı için de zorunlu olduğundan dolayı, kadıların adil, tarafsız, aklı selîm sahibi, mala ve şöhrete meyli olmayan ve aldığı maaş ile rüşvet gibi sosyal hastalıklardan uzakta kalabilecek kimseler olmasına dikkat ediliyordu. Ülkenin her yerine yayılmış olan kadıların başında, "kadı'l-kudat" (kadıların kadısı) unvanını taşıyan bir başkadı bulunuyordu. Kadıların başı olan bu üst düzey bürokrat, sultan adına adaleti tesis eden kimseydi. Hükümdarın adalet nâibiydi. Kadıların sanık oldukları davalara bakar, gerektiğinde görevlerinden alınmalarını ya da atanmalarını sağlardı. Son olarak şunu ekleyelim: Kadı'l-Kudat ve kadılar, sonuç itibariyle devletin hukuksal aygıtı içerisinde görev yapan unsurlardı. Memurdular. En yüksek hukuksal otorite olarak kadı'l-kudat, sultanın ya da vezirin bir buyruğu ile görevinden alınabiliyor, örfî hukukun kurallarına göre yargılanabiliyordu. Hukukçu memurlar, siyasal iktidar tarafından görevlerinden alınabiliyor ve göreve getirilebiliyorlardı. Potansiyel anlamda siyasetin istediği yönde kararlar alabilecek pozisyonda bulunmalarına rağmen, hukuksal anlamda temel olarak iktidardan bağımsız bir yapının mensubuydular.

Örfî hukuk ve uygulâma biçimi nasıldı?

Örfî hukuk, kökenleri toplumun tarihsel derinliklerine kadar uzanan yapma etme alışkanlıklarına kadar uzanan, kaynakları unutulmuş sosyal ilkelere dayanan ve toplum yaşamında yüksek ölçüde şifahi etkisi olan bir hukuk türüdür. Töresel hukuk olarak da tanımlanabilecek olan bu hukuk türü, toplumların kendilerine özgü niteliklerinden, kendi kültürel alışkanlıklarından ve nesilden nesile aktarılan değer yargılarından oluşur. Büyük Selçuklular'da şer'î hukukun yanı sıra kullanılan, siyasal ve toplumsal yaşamın

düzenlenmesinde önemli bir etkisi bulunan örfî hukuk, genel anlamda şer'î kurallar ile uyumlu olan bir hukuksal yapıya işaret etmekteydi. Kurumsal bir yapısı bulunan Dîvân-ı Mezâlîm ismini taşıyan ve sultanın emriyle kurulan bu dîvânda üst düzey bürokratlar ile devlet işlerinde yolsuzluklara bulaşmış memurlar yargılanır, kadılar tarafından yürütülemeyen büyük davalar karara bağlanırdı.

Devlet ile ilgili vergilere dâir meselelerde de doğrudan yetkili olan Dîvân-ı Mezâlîm, sultan ile halk arasında kurulan ilişkinin de zeminiydi ve reâyâ, bu dîvânlar vasıtasıyla doğrudan doğruya sultan ile iletişime geçerek sorunlarını yönetim katına iletebiliyordu. Şöyle denilebilir belki: Selçuklu hukuksal yapısının önemli bir rüknünü teşkil eden örfî hukuk sistemi, şer'î hukukun ötesinde bir etki ve yetki alanı olabilen, kadılarla kıyâs edildiğinde siyasal iktidardan daha özerk bir otorite kullanma hakkına sahip olan bürokratların idaresi altında bulunan bir adalet sistemidir. Selçukluların siyasal organizasyonunun önemli sacayaklarından biri olan hukuki yapının temel bileşenlerinden biridir ve daha sonraki yüzyıllarda diğer Türk ve Müslüman devletlerinde (özellikle Osmanlılarda) de çok etkili bir biçimde uygulanma zemini bulmuş, zaman zaman şer'î hukuk tarafından çizilen sınırların aşılabilmesi için bir vasıta gibi kullanılmıştır.

Askerî yargının hukuksal konumu neydi ve ne tür bir pozisyona sahipti?

Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasal organizasyonu içerisinde askerî yargı olarak isimlendirebileceğimiz hukuksal bir birim vardı. Başında "kadi'l-asker, kadi-i leşker" unvanlı askerî bir yargıcın bulunduğu bu hukuki birim, askerî nitelikli davaların şer'î ve örfî mahkemelerde görülmemesi için geliştirilmiş olan bir hukuk geleneğinin ürünüydü. Selçuklular, özellikle Abbâsîler tarafından Meliku'l-Maşrık ve'l-Mağrib (Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı) unvanı verildikten sonra dünyevî hâkimiyetin özgül yapısında ortaya çıkan hukuksal sorunların (örneğin idari görevleri olan üst yönetim mensuplarının yargılanmaları ve siyaseten cezalandırılmaları

gibi sorunlar) çözümü için hem şer'î hem de örfî yargıdan uzak, bağımsız ve sultanın mutlak kontrolü altında olan bir hukuki yapının ihtiyacını duymuş, bu çerçevede adı geçen "kadi-i leşkerlik" kurumu oluşturulmuştu. Hem örfî hem de şer'î hukuktan bağımsız bir konuma sahip olan askerî yargının statüsü, örfî hukuka daha yakındı. Kadi-i leşkerin kararı sultan tarafından temyiz edilebilir ve bozulabilirdi.

III. BÖLÜM

SOSYO-EKONOMİ

Toplumsal Yapı

Büyük Selçuklular'ın erken döneminde toplumsal yapıları nasıldı?

Selçukluların tarih sahnesine çıktığı dönemlerde boy merkezli ve konar-göçer nitelikli bir toplumsal yapıya sahip olduklarını biliyoruz. Bu boy merkezli toplumsal yapı, kan bağına dayalı bir toplumsal görünüm arz ediyordu. Tepesinde boy beyinin bulunduğu sosyal bir piramit şeklinde düzenlenmiş olan bu toplumsal yapıyı oluşturan birimler arasında akrabalık bağlarına dayanan yakınlık ilişkileri vardı. Hiyerarşik bir "zor ilişkisi" mevcut değildi. Boyun nerede, nasıl ve ne şekilde yaşayacağına, bir diğer ifadeyle ne zaman nereye göçeceğine karar veren bey ve çevresindekiler, komutanlar ve muhtemelen şamanlar sosyal piramidin en üst noktasında bulunuyordu. Aşağı katlarda, topluluğun varoluşunun sigortası olan savaşçılar, ekonomik gereksinimleri tedarik eden çeşitli meslek organizasyonları ve diğer gruplar bulunuyordu. Topluluğun konar-göçer yaşam biçiminin temel dinamikleri olan gruplar sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda itibar (belki biraz da imtiyaz) sahibiydiler. Kısaca bu şekilde bir tasnife tâbi tutabileceğimiz toplumsal yapı kan bağı üzerinde yapılanmıştı. Herkes herkesin akrabasıydı ve toplumsal birimler arasında hatırı sayılır bir dayanışma refleksi vardı. Bununla birlikte, ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız bu toplumsal yapılanma, özellikle Cend'e göç, burada İslâm dininin kabulü ve yerleşikleşme adımlarının atılması ile birlikte, daha önce de sözünü etmiş olduğumuz dönüşüm sürecine girdi.

Söz konusu dönüşüm süreci nasıl işledi?

Selçukluların toplumsal yapısı, Cend bölgesine göç edilmesinden ve İslâm dininin kabul edilmesinden sonra hızlı bir dönüşüm sürecine girdi. Müslümanlaşma ile birlikte boy beyleri ve boyun hayat sigortası olan savaşçılar, "îlây-ı kelimetullah" uğruna cihâd eden kutsal gazilere dönüştüler. Yaptıkları eylemin adı artık yağma ve çapul seferleri düzenlemek değil, "kâfir" Türklerle cihâd ederek Allah'ın nurunu onlara ulaştırmaktı. Bundan sonraki görevleri, "yeryüzünde din Allah'ın oluncaya kadar kâfirlerle savaşmaktı."

Konar-göçer toplulukların temeli olan savaşçıların dönüşümü, haliyle topluluğun diğer birimlerine de sirayet etti. Müslüman ülkelerden gelen din adamları ve bunlar tarafından kurulan dinsel örgütlenmenin başını çektiği dönüşüm, topluluğun yerleşme eğilimleri göstermesiyle birlikte daha da derinleşti. Yerleşik kültürlere özgü meslekler revaç bulmaya başladı ve sürecin etkisiyle başta mimari olmak üzere kültürel ürünlerin üretiminde yeni bir evreye girildi.

Toplumsal yapı, Selçuklu iktidarının yükselişine paralel bir biçimde gelişiyor, özellikle Abbâsî Halifesi tarafından tanınmasından sonra erken dönemde sahip olduğu tekil yapısını önemli oranda kaybediyordu. Selçuklu birlikleri şehirler fethettikçe giderek ivme kazanarak yerleşikleşiyor, bu şehirlerde kurulan idari yapılanma ile birlikte siyasal anlamda organize oluyor, devlet hizmetine alınan İranlılarla birlikte İran kültürünün etkisine giriyor ve Anadolu, Irak ile Suriye'deki fetihlerle birlikte yerel halklarla ilişki kuruyordu.

Sultan Tuğrul Bey'in "Halife'nin Ortağı" unvanı ile yeni bir siyasal yaklaşımın temsilcisi haline geldiği 1050'li yıllardan itibaren de artık Selçuklu toplumsal yapısı önemli oranda Sünnî İslâm paydasında buluşan çok milletli bir yapıya bürünmeye başlamıştı.

Bu yeni toplumsal yapının görünümü nasıldı? Daha önce piramide benzetilen toplumsal yapının en üst noktasında bulunan yönetici sınıf, yine aynı özellikleri hâiz miydi?

Kafkasya'dan Yemen'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hükmeden Büyük Selçuklu Devleti'nin Müslim ve gayrimüslim kategorileri çevresinde biçimlenen yeni toplumsal yapısı, daha önce de altını çizmiş olduğumuz gibi, piramit biçiminde düşünülmesi mümkün olan bir biçime sahipti. Piramidin en üst noktasında, yine daha önce işaret edilen ve kendi içerisinde çeşitli birimlere ayrılmış olan, merkezinde sultanın bulunduğu yönetici sınıf vardı. Bu yönetici sınıfın konar-göçerlik dönemindekinden farkı, kolayca tanımlanabilecek bir yapıya sahip olmamasıydı. Artık eski kandaş niteliğini yitirmiş, işbölümüne ve uzmanlığa dayanan bir örgütlenme halini almıştı.

Devletleşme ile birlikte oluşmaya başlayan siyasal organizasyon sonucunda eskisine nazaran oldukça karmaşık olan bir bürokrasi sınıfı teşekkül etmişti. Payitahttan taşraya, merkezden ücrâya kadar uzanan bu bürokrasi sınıfının en belirgin özelliği, büyük ölçüde İran kökenli bürokratlardan oluşmasıydı. Özellikle Gazneli ve Sâmânî bürokrasisinde görev yapmış olan eğitimli Türk-dışı unsurlar, yeni egemenlere kolaylıkla entegre olmuşlar, adetâ Selçuklu yönetici sınıfına kendileri değil de Selçuklu yöneticileri hâlihazırda onların kontrolü altında bulunan bir yönetici mekanizmaya dâhil olmuş gibiydiler. Siyasal yapının gelişimi ile birlikte gelişen yönetici sınıf, kana dayalı toplumsal yapıda olduğu gibi sayısı sınırlı bir "aristokratlar" tâifesinden oluşmuyor, kalabalık bir memur ordusuna işaret ediyordu.

Yönetici sınıf da çeşitli birimlerden oluşuyordu. Bunlar da merkezde saray teşkilatına mensup yüksek dereceli memurlar, vezirler, sahib-i dîvân ve dîvân üyeleri, kendilerine geniş ölçekli iktâ verilen Türk ve İranlı beyler, alimler, edipler, kadılar ve müderrisler gibi elit tabakaya mensup kimselerken, taşrada vâlîler, eyalet yöneticileri olan melikler ve sipehsâlârlar, amîdler, reisler, amiller, taşralı ilim ve fikir adamları (meselâ hakîmler ve fakîhler), kadılar, imamlar, şeyhler, iktâ sahipleri, muhtesibler vb. yine taşralı elite mensup memur ve yöneticilerdi. Şöyle toparlayabiliriz: Selçuklu siyasal iktidarı ile birlikte ve buna paralel olarak devasa

bir dönüşüm geçiren yönetici sınıf, öncekinden farklı olarak çok daha komplike, geniş, kontrol altında tutulması zor ve çeşitli bir yapılanma haline gelmiştir.

Bu yeni toplumsal yapılanmada askerî sınıf nerede duruyordu?

Selçukluların devletleşmesi ve yerleşik bir toplumsal yapı edinmesi esnasında ordu da bütünüyle farklı bir şekle dönüşmüştü. Daha önceleri yalnızca kan bağıyla birbirlerine bağlı olan konargöçer Türkmen süvarilerinden oluştuğu halde, Selçukluların çok yönlü kurumsallaşmalarından o da payına düşeni almış, kısa süre içerisinde hem biçimsel hem de yapısal olarak çoklu bir yapıya bürünmüştü. Erken dönemde merkezde, bir diğer ifadeyle beyin yanında bulunan ve onun emirleri ile hareket eden ordu, genişleyen topraklarda kurulan iktâ sistemi ve bağımlı emirliklere ait birlikler ile daha farklı bir yapıya bürünmüş, tek merkezden idare edilen homojen bir bütün olmaktan çıkmıştı. Yönetici sınıfın gelişimine paralel bir şekilde gelişmiş ve büyümüş, yine yönetici sınıfın yönetim faaliyetlerine katılarak, bir anlamda yöneticilerin "eyleyen eli" haline gelerek ülke topraklarının her köşesine yayılan bürokratik aygıtın bir uzantısına dönüşmüştü.

Toplumsal yapının unsurları olarak niteleyebileceğimiz diğer sınıflar hangileridir? Bu sınıflar arasındaki ilişkilerin mahiyeti nedir?

Büyük Selçuklular'ın çeşitlenen toplumsal yapısı içinde başka sınıflar da vardı. Bunları, ulemâ, edîb ve müderrislerin oluşturduğu ilim adamları, merkezî idare tarafından kendilerine başta vergi muafiyeti olmak üzere çeşitli imtiyazlar tanınan ehl-i beyt soylu seyyidler, ekonomik faaliyetleri yürüten tüccar, esnaf ve sanatkârlar ile çeşitli dönemlerde çeşitli kisvelerle karşımıza çıksalar da temel anlamda işsiz-güçsüz tâifesi olarak görülen ayyârlar, Sünnî İslâm'ın dışına çıkarak yaygın bir biçimde Râfızîlik (sapkınlık) olarak görülen heterodoks inanış biçimlerini benimseyenler, tıpkı şehirli

reâyâ gibi hür olup tarım ve hayvancılık ile meşgul olan, işlemeye devam ettikleri sürece topraklarını evlatlarına miras olarak bırakabilen ve iktâ sahiplerine hizmet eden köylüler ile vasıfsız reâyâ olarak listelemek mümkündür. Saymış olduğumuz bu sınıflar, toplumsal yapıyı oluşturan piramidin çeşitli basamaklarını teşkil eden birimlerdir. Bunlardan özellikle ilim adamları ile seyyidlerin üst sınıflara yakın olduğunun altını çizelim. Seyyidleri bir kenara bırakacak olursak, zikretmiş olduğumuz bu toplumsal sınıfların ortak özelliği, bu sınıfların büyük ölçüde geçişken olmalarıdır. Aralarında geçişlerin olması, uygulâmada çok yaygın olmasa da teorik anlamda imkân dâhilindedir. Burada son olarak, ayyârlar ve Sünnî İslâm dışı inanç sahipleri olarak gruplandırdığımız sınıfların, genel anlamda toplumsal yapının ana hattına mensup topluluklar tarafından pek kabul görmediklerini ve sistematik olarak dışlamalara ve cezalandırmalara maruz bırakıldıklarını da belirtmeden geçmeyelim.

Selçuklu toplumsal yapısında gayrimüslimlerin yeri nedir?

Gayrimüslimler, Selçuklular döneminde hoşgörü çerçevesinde yönetilmişlerdir. Yaşam biçimlerine dokunulmamış, İslâm Peygamberi'nin yaşadığı dönemden beri kendilerine uygun görülen zımmî (gayrimüslim reâyâ) statüsünde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Cizye ve haraç ismi verilen vergileri ödemeleri koşuluyla yaşam biçimleri ve standartları garanti altına alınmış, dinlerini özgürce yaşamaları ve ibadetlerini istedikleri gibi yapabilmeleri temin edilmiştir. Diyebiliriz ki, gayrimüslimler, Selçuklu idaresi altında barış ve özgürlük içinde yaşamışlardır.

Kültür ve Sanat

Selçuklular, siyasal tarihini biçimlendirdikleri Ortadoğu'nun kültür ve sanat haritasında nasıl bir rol oynadılar?

1000'li yılların başında tarih sahnesine çıkarak kısa sürede Ortadoğu bölgesinde siyasal bir egemenlik inşâ eden Selçukluların, bir

toplum olarak siyasal rollerinin yanı sıra kültürel ve sanatsal faaliyetler içerisinde bulundukları, bölgenin kültür-sanat haritasında önemli bir yer tuttukları her türlü izahtan vârestedir. Selçuklular, genel bir hüküm vermek gerekirse, Ortadoğu bölgesinde kendi kültürel ve sanatsal miraslarını İslâm toplumunun kültürel ve sanatsal gelenekleri ile birleştirerek sentetik bir kültür yaratmışlardır. Bu kültür, çeşitli alanlarda kendine özgü ürünlerin üretilmesini sağlamış, bu şekilde Selçuklular, İslâm medeniyeti içerisinde önemli bir parça teşkil eden kültürel bir miras inşâ etmişlerdir. Selçuklular tarafından inşâ edilmiş olan bu kültürel mirasın gösterenlerini sanat, edebiyat, mimari, eğitim ve müzik gibi mecralarda görmek mümkündür.

1040 yılında bağımsızlık kazanarak siyasal tarih sahnesine çıkan Büyük Selçuklular'ın 1150'li yıllara kadar devam eden egemenliklerinin tarihsel anlamda kısa bir sürece işaret ettiği ve önemli bir bölümünün de siyasal istikrarsızlıklarla bezeli olduğu düşünülerek Selçukluların ürettiği kültürel mirasın öneminin ıskalanmasına neden olabilecek bir hüküm verilmesinin önüne geçebilmek için şu noktanın altını çizmek gerekir: Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra özellikle beylikler ve Türkiye Selçukluları tarafından sürdürülen söz konusu kültürel miras Osmanlılara aktarılmış, sürekli bir biçimde zenginleşerek, büyüyerek ve üreterek yüzyıllar boyunca Ortadoğu bölgesinin sosyal, siyasal ve kültürel varoluşunu biçimlendirmiştir. Selçukluların önemi siyasal tarih sahnesinde işgal ettikleri zaman diliminin uzunluğundan değil, Türklerin İslâmlaşma ve Ortadoğu bölgesine yayılarak yerleşik yaşama geçme süreçlerini yönetmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Meseleye bu çerçeveden bakıldığında belki de "Selçuklu kültürü" değil, "Selçuklular devri Türk kültürü" ifadesini kullanmak daha yerinde olur.

Söz konusu dönemde sanatsal etkinlikler hangi alanlarda ortaya çıkmaktaydı? Selçuklu sanatı deyince aklımıza ne gelmeli?

Selçuklu sanatı, daha doğrusu Selçuklu devri Türk sanatı dediğimiz zaman aklımıza ilk olarak Selçuklular döneminde inşâ edilmiş olan mimari eserlerin, örneğin şehir surlarının, camilerin, kümbetlerin, çeşmelerin, kervansarayların vb. yapıların duvarlarına hakkedilmiş çeşitli figürler, bu eserlerdeki işçilikler, çini işçiliği, oymacılık, kitabeler üzerindeki hatlar vb. faaliyetler gelmektedir. Bu türden sanatsal faaliyetlerin yanı sıra, minyatür ve tezhib gibi etkinlikleri, halı, kilim ve kumaş gibi ürünlerin süslemelerini, örneğin bunlar üzerine yazılan yazıları da sanatsal üretimler olarak sayabiliriz. Ayrıca camileri süslemek için kullanılan yazı stilleri, özellikle Selçukluların ismiyle "Selçuklu sülüsü" ve "Selçuklu nesihi" isimleriyle bilinen sanatsal yazı türleri de dönem sanatını yansıtan ürünlerdir.

Dönemin sanatı çerçevesinde yaklaşıldığında Selçuklu mimarisi hakkında ne söylenebilir?

Sanat ile ilgili olarak ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi, Selçuklular döneminde sanatsal etkinliklerin en yoğun olduğu alanlardan biri de mimariydi. Mimari, yerleşik olmanın, bir yere aidiyet duygusuyla bağlanmanın, orayı sahiplenmenin ve vatan edinmenin bir göstereni, belki de en önemli göstereni olduğu için çok önemlidir. Ortaçağ'da ele geçirilen yerlerin öncelikle mimari anlamda fethedilmesinin, örneğin ilk olarak yerleşim biriminin merkezi sayılabilecek olan mabedin dönüştürülmesinin ve o yerin bu şekilde "fâtihlerin mülkü kılınmasının" nedeni de budur. Mimari, aynı zamanda bir egemenlik göstergesidir de. Bir yeri tıpkı evinizi döşer gibi kendi mimari dokunuzla donatırsanız, o yerin sahibi olursunuz. Bir yerin mimarisi, o yerin aynı zamanda kime ait olduğunu da söyler hâl diliyle. Buradan Selçuklulara gelelim.

Selçuklular, konar-göçer bir kökenden gelmelerine rağmen, kendilerinden beklenilebilecek olanın aksine, gelişmiş bir mimari bilince sahiptiler. Ele geçirdikleri bölgelerde yoğun olarak imar ve inşâ faaliyetlerinde bulundular. Yollar, kanallar, saraylar, surlar, kaleler, camiler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, dönemin

hastaneleri olan daruşşifalar, köprüler, çeşmeler, ribatlar, türbeler, kümbetler vb. sayısız eser inşâ ettiler. Inşâ etmiş oldukları mimari eserlerde klasik İslâm mimarisi önemli bir bileşen olarak mevcudiyetini korumakta idiyse de, genel anlamda bu eserler Selçukluların mührünü taşıyordu. Birçok yerde hâlen ayakta durmakta olan surlarda görülen hayvan kabartmaları, Türk çadırını andıran bir biçimsellikle tuğladan inşâ edilen, dört köşe, çok köşe ve yuvarlak olmak üzere üç türü bulunan kümbet isimli türbeler, kubbeli yapılarda kubbe külahı üzerine oturtulan ikinci bir kubbeyle yükseltilen ve çok uzaklardan görülebilen, örneğin Sultan Sancar'ın Merv'de kendisi için inşâ etmiş olduğu türbe gibi büyük binalar ve Selçuklu mimari özelliklerini taşıyan, örneğin İsfahan ve Kazvin'deki Cuma mescidleri başta olmak üzere İran ve Türkistan'daki büyük camilere uygulanan özgün mimari stille yenilenen abidevî yapılar, Selçuklu mimarisinin en güzel örnekleri olarak ortaya konmuştur.

Selçuklu devri edebiyatından da kısaca söz edebilir misiniz?

Selçuklular, yerleşik yaşama geçmeden önce, tıpkı diğer konar-göçer kültür mensubu topluluklar gibi daha çok sözlü bir edebiyata sahiptiler. İslâmlaşma ile paralel olarak yerleşikleşme ve yine buna paralel olarak gelişen eğitim-öğretim faaliyetleri ile birlikte yazılı kültür de gelişmeye başlamıştır. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim aygıtında görev yapan İranlı bürokratların etkisiyle büyük oranda Fars diline dayalı olarak gelişen bu kültür, Selçuklu sarayında ve orduda Türkçe konuşulmasına rağmen devletin resmi dilinin Farsça olmasına neden olmuştur. Fakat bunun o dönemde bir sorun olarak görülmediğinin altını çizelim. Dönemin İslâm kültür havzasında Farsça edebiyat, Arapça ise ilim diliydi. Selçuklu ülkesinde yaşayan büyük şairler şiirlerini Farsça yazıyorlardı. Selçukluların siyasal egemenliği uhdelerinde bulundurdukları dönem, İslâmi dönem Farsçası için adeta bir altın çağ olmuştur. Öte yandan kaynaklarda mevcut olan kayıtlarda gördüğümüz üzere, Sultan Melikşah'ın yazmış olduğu Türkçe

mektuplar bulunduğuna göre, Türkçenin az da olsa kullanıldığı söylenebilir.

Selçuklular devrinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin işleyişi nasıldı?

Selçuklular dönemi, Sünnî İslâm âleminin eğitim-öğretim tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Özellikle Selçuklular döneminde sultanların eliyle kurumsallaştırılan Sünnî ekole dayalı medrese kurumu, sonraki yüzyılların sosyal, siyasal, dinsel ve kültürel görünümünü büyük ölçüde etkilemiştir. Bunun nedeni, Şiî Fâtımîlerin ve Buveyhîlerin yoğun baskısı altında bulunan ve siyasal bağımsızlığını da bütünüyle yitirmiş olan Sünnî İslâm'ın temsilcisi Abbâsîlerin Selçukluların şahsında kendileri için bir hâmî, Sünnî İslâm için de bir koruyucu bulmuş olmalarıdır. İsmâilîler eliyle Suriye ve Irak, hatta İran coğrafyasının muayyen bir kısmında güçlü bir örgütlenme inşâ etmiş olan Şiî Fâtımîlere karşı bir yandan Abbâsîleri bir yandan da Sünnî İslâm'ı koruma rolüne soyunan Selçuklular, askerî mücadelenin yetersizliğinin farkına vararak Fâtımîlerin üst düzey medreseleri olan Mısır'daki Dâru'l-Hikme'ye karşı Nizâmiye medreselerini kurmuşlar, bu şekilde İslâm âleminde yeni bir çığır açmışlardır.

Sultan Tuğrul Bey döneminde başlayan mücadelenin ilki Sultan Alparslan döneminde Bağdat'ta kurulan Nizâmiye medreseleri ile entelektüel alana taşınması, Selçukluların Sünnî İslâm'a yapmış oldukları en büyük hizmetlerden biri olmuştur. Daha önce Sultan Tuğrul Bey'in Nişâbur'u ilk ele geçirdiği 1030'lu yılların sonunda burada kurulmuş olan ilk Selçuklu medresesi ile kıyaslanamayacak kadar üst düzeyde eğitim kurumları olan ve 1067 yılında Bağdat'ta Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından ilki açıldıktan sonra başta İsfahan, Rey, Merv, Nişâbur, Belh, Herat, Basra ve Musul'da da kurularak hızla ülkenin her yanına yayılan Nizâmiye medreseleri, ülkenin ücrâlarına kadar uzanan ve İsmâilî dâîlerinin propagandalarına karşı mücadele eden bir eğitim ve propaganda ağı haline gelmiştir. Bu medreselerde hadîs, fıkıh, usûl-i fıkıh, usûl-i

tefsir, kelâm gibi İslâmî ilimlerin yanı sıra filoloji, matematik, geometri ve astronomi gibi bilgi alanları da müfredâta dâhil edilmiş, bazı araştırmacılar tarafından "ilk üniversiteler" olarak nitelendirilmiştir. Devletin himâyesinde olan ve vakıflar tarafından finanse edilen Nizâmiye medreseleri, Selçuklu tarihinin ilk "resmî bilim kurumları" olmuş, yer yer siyasal iktidar için ideolojik dayanaklar üretme görevini de yürütmüştür.

Ekonomi

Selçuklular döneminin ekonomik görünümü nasıldı?

Selçuklular, sosyal, siyasal ve kültürel anlamda değişim ve dönüşüm geçirerek yeni ve eskisinden farklı bir toplumsal yapıya evrilirken, kuşkusuz ekonomik anlamda da aynı değişim sürecini geçirdiler. Konar-göçerlik dönemlerinde sürdürdükleri ekonomik faaliyetler dönüştü, farklılaştı. Ekonomik faaliyetler arasındaki çeşitlenme, meslek gruplarının oluşmasının önünü açtı. Çiftçiler, tacirler, esnaf ve zanaatkârlar gibi ekonomik etkinliklere dayalı gruplar oluştu. Selçuklular döneminde sosyal, siyasal ve kültürel dönüşüme paralel olarak ilerleyen ve toplumsal yapının bileşenleri üzerinde hatırı sayılır bir belirleyici güce sahip olan ekonomik faaliyetler, temel anlamda tarım, ticaret, sanayi ve vakıf ekonomisi olarak genel bir tasnife tâbi tutulabilir.

Selçuklular devri tarımsal ekonomisi ifadesinden ne anlamalıyız?

Konar-göçer bir topluluk olarak yaşadıkları dönemde Selçukluların temel ekonomik faaliyetleri hayvancılık ve kısmî tarımsal ekonomiye dayanmaktaydı. Yerleşik hayata geçiş süreci, tarımsal ekonominin topluluğun hayatında ana ekonomik faaliyet olarak ortaya çıkmasını sağladı. Daha önce yaylak ve kışlaklarda sürdürülen tarımsal faaliyetler, yerleşikleşme ve yeni topraklar elde etme sürecine paralel olarak sistematik bir gelişme kaydetti. Ele geçirdikleri bölgelerde tarımın gelişmesi için yatırımlar yapan

Selçuklular, özellikle Sultan Melikşah ve Sultan Sancar dönemlerinde Irak, Horasan ve Harezm bölgelerinde inşâ ettikleri sulama kanalları ile birlikte adı geçen bölgelerin tarımsal anlamda ihya olmasını sağladılar. Özellikle vezir Nizâmülmülk tarafından sistematize edilen ve üst düzey bürokratlara hizmetlerinin karşılığı olarak yapılan ödemeye işaret eden askerî iktâ sistemi ile birlikte tarımsal faaliyetlerin oluşturduğu ekonomik sirkülasyon, Selçuklu ekonomisinin önemli bir kesimini teşkil etmeye başladı. İktâ sahipleri, tarımsal gelişmenin gelirlerindeki artış anlamına gelmesinden dolayı kendilerine iktâ edilen geniş topraklarda tarımın gelişmesi ve iktâlarında bulunan tarım alanlarının daha verimli bir biçimde işlenebilmesi için ellerinden geleni yapıyorlardı.

Ordunun ve eyalet yönetiminin belkemiğini teşkil eden ve siyasal iktidarın istikrarlı bir biçimde işlemesinin de garantisi olan iktâ sistemi sayesinde Selçuklu ülkesindeki bölgesel tarımsal kalkınma büyük ölçüde gelişme kaydetti. Daha önce İslâm ülkelerinde mevcut bulunmasına rağmen Selçuklular devrinde eskisinden çok daha sistematik ve geniş ölçekli olarak geliştirilen askerî iktâ sistemi, devletin zayıfladığı dönemlerde siyasal iktidar açısından ciddi sorunlar teşkil ettiyse de, tarımın Selçuklu ekonomisinde etkin bir rol oynamasında ve bunun sonucu olarak da yerleşim alanlarının giderek büyümesi ve nüfus olarak kalabalıklaşmasının yanı sıra başta tarımsal ürünlerin pazarlanması olmak üzere ticaretin gelişimine de önemli ölçüde katkı sağlamaktaydı.

Selçuklular devrinde ticaretin işleyişi nasıldı?

Selçuklular, yerleşik yaşam biçimine entegre olduktan sonra ticaret ekonomisi noktasında önemli gelişmeler kaydettiler. Hâkimiyet bölgelerinin doğu ile batı arasındaki ticari sirkülasyonu sağlayan merkezleri ve ulaşım alanlarını kapsaması, onların ticari entegrasyon noktasında fazla sorun yaşamamalarını sağladı. Siyasal istikrarı sağladıkları Ortadoğu bölgesinde eskisinden çok daha güçlü ve geniş bir biçimde işlemeye devam eden ticaret ağlarına, ilk etapta ülke genelinde inşâ ettikleri tarımsal ekonomiden elde edilen ürünle,

daha sonra da, örneğin nakliyecilik, tacirlik, komisyonculuk, hancılık vb. ekonomik etkinliklerle dâhil oldular. Tarımsal ekonomiden elde edilen artı değer ve genişleyen istihdam alanları ile birlikte sürekli bir gelişme içerisinde olan şehirlerde ticaret yapan küçük esnaf ve zanaatkârların kurduğu sosyal, siyasal, ekonomik ve hatta dinsel uzantıları olan loncalar ve meslek grupları, şehir içi ve şehirlerarası, hatta ülkeler arası ticaretin gelişmesi doğrultusunda önemli adımlar attılar.

Şehirlerde ve şehir surlarının dışında kurulan pazarlarda, kapalı çarşılarda, çeşitli meslek mensuplarının toptan ve perakende ticaret yaptıkları hanlarda aynî ve nakdî ticaret bir arada yapılırdı. Ürünlerin üretim biçimleri, fiyatları ve kaliteleri devlet görevlileri tarafından sürekli bir biçimde denetim altında tutulurdu. Öte yandan siyasal iktidarın ticaret hayatının sorunsuz bir biçimde işlemeye devam etmesi için aldığı tedbirler, örneğin yolların ve yollarda bulunan barınma ve konaklama merkezlerinin güvenliğinin devlet tarafından görevlendirilen silahlı birliklerle sağlanması, tüccarın canının ve malının devlet tarafından güvence altına alınması, eşkıyaların saldırısına maruz kalmaları muhtemel olan ticaret kervanlarının ve korsan saldırılarına maruz kalan ya da batan ticari gemilerin ve taşıdıkları malların devlet tarafından sigortalanması vb. girişimlerle ticaret teşvik ediliyordu. Nitekim tarihî İpek ve Baharat yollarının önemli bir kısmını kontrolleri altında bulunduran Selçukluların ekonomik gelirlerinin önemli bir bölümü zamanla bu transit ticaretin sağladığı getiriden elde edilmeye başlanmıştı. Farklı bölgelerden gelen çeşit çeşit malların Selçuklu egemenliği altındaki gümrük noktalarından geçerek Akdeniz ve Karadeniz'deki limanlara güvenli bir biçimde ulaştırılabilmesi ve ayrıca ticari anlamda önemli bir konumda bulunan Kirman bölgesinin Selçuklu kontrolü altında bulunması, Selçukluların çok kârlı ticari faaliyetler içerisine girebilmesinde önemli katkıları olmuştu.

Sonuç olarak, çok kısa bir süre içerisinde yerleşik yaşamın nimetlerini elde etmeyi başarabilmiş ve Ortadoğu'da geniş bir ekonomik havza yaratabilmiş olan Selçuklular, egemenlikleri altında

bulunan ülkelerde ticaret güvenliğini sağlayarak ve ticari yaşama geniş ölçekli yatırımlar yaparak halkın refah seviyesinin artmasını sağlamışlardır.

Selçuklu devri sanayisi hakkında ne söylenebilir?

Selçuklu devri sanayisi hakkında kısaca şunları söylemek mümkündür: Konar-göçerlik dönemlerinde giyim-kuşam ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan kumaş dokuma, deri işleme ve silah sanayinin temelini teşkil eden metal işleme gibi etkinlikler noktasında kendilerine yeter düzeyde bir teknolojik çerçeve içerisinde faaliyet gösterdikleri bilinen Selçukluların, yerleşik yaşama geçerek şehir hayatına entegre olduktan sonra, sanayi ekonomisini daha geniş ve kârlı bir biçimde kullandıklarına kuşku yoktur. Ticaretin metâı olan sanayi ürünleri; sayıları, nüfusları ve gelişme düzeyleri süreğen bir biçimde artan şehirlerde kurulan atölyeler, dokuma tezgâhları, çini ve cam fırınları ile seri bir biçimde üretilmeye başlanmış; bu ürünler ticarî akışa dâhil edilmiş ve üyeleri tarafından loncalar ve meslek dayanışma grupları kurulan sektörel alanlara bölünmüştür. Tarımsal ve ticari gelişmeye paralel olarak sanayi de gelişmiş, Selçuklu ekonomisin önemli kalemlerinden biri olmuştur.

Yukarıda sözü edilen "Vakıf Ekonomisi" nedir, ekonomik etkinlikler içerisinde nasıl bir yer kaplamaktadır?

Vakıf ekonomisini, kamusal hizmetlerin sorunsuzca ve düzen içinde yürütülebilmesi için kimi zaman devlet, kimi zaman şahıslar, kimi zaman da meslek kuruluşları tarafından kurulan ve işletilen kurumların ortaya koydukları kamusal hizmet faaliyetlerinin bütünü olarak tanımlamak mümkündür. Kamusal faaliyetlerin yürütülmesi noktasında önemli bir işlev gören vakıf kurumu, Selçuklular döneminde uygulâma alanı daha da genişletilerek kamusal hayatın en önemli aygıtlarından biri haline gelmişti. Şehirlerdeki her türlü kamusal hizmet vakıflar kanalıyla gerçekleştiriliyor, kamu kuruluşlarına sağlanan yüksek gelirli vakıflarla ücretsiz eğitim, sağlık ve kültür hizmeti veriliyor, bu sistem sayesinde sosyal adaletsizliğin

önüne geçilmesi hedefleniyordu. Ayrıca şehirlerdeki temizlik, alan düzenleme, köprü, yol, su vb. hizmetler vakıflar yoluyla yapılıyor, han, hankâh, hamam, kervansaray ve misafirhane gibi mekânlara sağlanan vakıflar sayesinde kamu yaşamı düzenli ve sağlıklı bir biçimde işliyordu.

IV. BÖLÜM

SELÇUKLULAR VE İSLÂM DİNİ

Selçukluların Müslüman Oluşu

Selçukluların İslâm dini ile ilk temasları ne zaman gerçekleşti?

Selçukluların, daha doğru bir ifade ile söylersek, Cend bölgesinde Müslüman bir Türk topluluğu olarak ortaya çıkıp "kâfir" Türklerle cihâd etmeye başladıktan sonra "Selçuklular" ismiyle bilinecek olan Selçuklu ailesinin İslâm dini ile ilk temasları, rivayete göre henüz Cend'e göç etmelerinden önce olmuştur. Ailenin, kaynak metinlere yansıyan ilk atası Dukak ile Yabgu arasında cereyan eden anlaşmazlığın Selçukluların Müslüman olmaları ile ilişkili olduğunu bildiren kayıtlar vardır. Öte yandan 10. yüzyılda Halife tarafından elçi olarak gönderildiği İtil Bulgarlarına giderken Oğuz yurdundan geçen ve onların misafiri olan Arap seyyah İbn Fadlan'ın kaydettiğine göre, Oğuz büyüklerinden birinin İslâm dinini kabul ettiğini boydaşlarına ilan etmesi üzerine onlar tarafından tekdiri ve Müslüman olarak kalmaya devam ederse kendilerine reislik edemeyeceği tehdidi, 10. yüzyılın ilk yarısında Oğuz ellerinde İslâm dininin pek hoş karşılanmadığının bariz göstergesidir. Öte yandan yine aynı örnek, İslâm dininin Oğuzlar arasında bilinmekte olduğunu ve hatta toplumsal anlamda olmasa da, bireysel anlamda bazı Oğuzeli mensuplarının Müslüman olduklarını da kanıtlar bize. Dolayısıyla diyebiliriz ki, Selçukluların İslâm dini ile ilk temasları Cend bölgesine göç etmelerinden önce, 10. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Selçuklular Müslüman olmadan önce hangi inanca mensuptular?

Öncelikli olarak şunun altı çizilmelidir ki, "Selçuklu" kavramı, Oğuz boylarından birine mensup olan Selçuk Bey ve ailesine işaret eden bir tanımlama terimi olarak, İslâm dinini kabul etmelerinden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Selçukluların İslâm dinini kabul etmeden önce hangi dine mensup oldukları sorusuna cevap bulmak için, Oğuzların dini inancına bakmak gerekir. Oğuzların dini inancı ise, içlerinde farklı din ve inançları benimsemiş bireyler ya da topluluklar olmakla birlikte, genel anlamda diğer konar-göçer Türk toplulukları tarafından da paylaşılan Gök Tanrı inancı idi. "Şaman" ve "Kâm" isimleriyle bilinmekte olup doğum, hastalık, ölüm gibi durumlarda şölen, tedavi ve merasim gibi geleneksel toplumsal ritüelleri yürütme görevini uhdesinde bulunduran yarı büyücü yarı rahip diyebileceğimiz ruhanilerden hareketle bazı modern araştırmacılar tarafından Şamanizm olarak da tanımlanmak istenen, kendine has bir ahiret inancı olan ve tek tanrılı olduğu noktasında herhangi bir kuşku olmayan bu inancın kutsal kitabı, peygamberi ve ibadethânesi yoktu. Tarihsel kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, diğer dinlerde görülen hiyerarşik örgütlenmeye sahip değildi. Nesilden nesile aktarılan gelenekler vasıtasıyla topluma önerdiği kendine özgü bir ahlaki yapıya sahipti ve toplumsal yaşamdaki rolünü de muhtemelen töresel hukuk pratiği üzerinden icra ediyordu.

Selçuklular ne zaman ve nasıl Müslüman oldular?

10. yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde Cend'e gelen Selçuk Bey ve maiyetindekiler, burada toplu halde İslâm dinini kabul ederek Müslüman oldular. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, bu Müslüman olma süreci Selçuk Bey'in komşu bölgelerden kendilerine İslâm dinini öğretecek din adamları istemesiyle başlamış ve bu süreç kısa sürede kolektif bir İslâmlaşmaya, toplumsal bir din değiştirme faaliyetine dönüşmüştür.

Selçukluların topluca Müslüman oluşunu nasıl değerlendirmek gerekir?

İslâm dininin Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde hızla yayılmaya başladığı Emevi sonrası dönemde "topluca Müslüman olma" durumunun Selçuklulara özgü bir tutum olmadığı, Selçukluların da bir parçası olduğu konar-göçer Türk boylarından bazılarının topluca İslâm dinine geçtikleri ve bunun pek de nâdir olmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla, Selçukluların hızla Müslümanlaşmaları, 750'li yıllardan itibaren İslâm dininin konar-göçer Türkler arasında hızla yayılması çerçevesinde değerlendirilmelidir. Öte yandan her tarihsel olay ve olgunun tarih içerisinde kendine özgü bir konumu olduğu gerçeğinden hareketle, Selçukluların Müslüman oluşunun kendine has nedenleri de olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Söz konusu nedenler ne olabilir?

Selçukluların İslâm dinini kabul etmeleri ilgili olarak yapılan analizlerin, saptanan nedenlerin gelip çevresinde öbeklendiği, merkez edindiği ve tarihçiler arasında da genel kabul gören temel neden siyasaldır. Üzerinde neredeyse ittifak olan bu görüşe göre, Selçuklular yabancı oldukları Cend bölgesinde tutunabilmek ve siyasal bir birlik sağlayabilmek için İslâm dinini kabul etmenin kendileri açısından yararlı olduğunu düşünerek bu dine geçmeye karar vermişlerdir. Bununla birlikte Selçukluların İslâmlaşması, sadece bu nedene indirgenmemelidir. Çünkü bir topluluğun böyle bir nedenle, yani salt siyasal çıkar elde etmek amacıyla toplu olarak İslâmlaşabilmesi için, psikolojik anlamda buna hazır olması gerekir. Bu hazır olma durumu, muayyen bir süreç içerisinde, bilinçli bir güç (örneğin iktidar) tarafından doğrudan doğruya da planlanabilir, tarihsel koşullar sonucunda da oluşabilir. Hatta toplumsal yapının içerisinde gömülü, yani karakteristik de olabilir. Özetle, bir topluluğun topluca ihtidâ etmesinin nedeni olarak, söz konusu topluluğun siyasal aktörleri tarafından ihtidâ etmeye biçilen amaç olan "siyasal çıkar elde etme beklentisini" göstermek doğru da olsa eksik kalacaktır. Şu ya da bu amaçla ihtidâ etmenin daha derinde bulunan ve yeni bir dini benimsemekte beis görülmemesini

sağlayan, bunu toplumun ortak vicdanında meşru hale getiren yapısal nedenleri vardır.

Sözü edilen bu yapısal nedenler hangileridir?

Selçukluların İslâm dinini kabul etmesini sağlayan asıl nedenler olduklarını da söyleyebileceğimiz söz konusu yapısal nedenlerin birincisi ve en önemlisi, İslâm inancının temel ilkeleri ile Oğuzların mensup olduğu Gök Tanrı inancının (ki tek tanrılı bir inanış biçimidir) ilkeleri arasındaki örtüşmedir. Örneğin Oğuzların inandığı Tanrı ile İslâm dininin Allah'ı arasında, özellikleri açısından pek farklılık yoktur. Tanrı dünyayı, insanları, hayvanları ve bütün kâinatı en güzel biçimde yaratmış, ölümden sonra dirilerek sonsuz bir hayata gözlerini açacak olan insanlara onurlu yaşamalarını emretmiştir. Allah da yaratıcısı olduğu insanlara gönderdiği kitap vasıtasıyla bir mesaj göndermiş, bu mesaj çerçevesinde iyi yaşayıp cenneti elde etmelerini öğütlemiştir. Allah da Tanrı da cenneti vaat etmiş, cehennemden sakındırmıştır. İşlevsel olarak her ikisi de aynı özelliklere sahiptirler. Dolayısıyla, öncelikle bilinmesi gereken şudur: Selçuklular Müslüman oldukları zaman çok farklı bir inanç biçimine geçiş yapmamışlar, tabiri caizse (din değil dil değiştirerek) iman ettikleri mutlak kudrete yeni bir kelime ile hitap etmeye, ona yeni bir isim vermeye, onu artık Tanrı değil "Allah" olarak isimlendirmeye başlamışlardır. Hatta ilginçtir ki, Türklerin içerisinde, Müslüman olmalarından sonra Tanrı kelimesinin kullanımı sona da ermemiştir. Bazıları yine Tanrı kelimesini kullanmaya devam etmişlerdir ve halen bu kelime Türk toplulukları arasında yaygın bir kullanım alanına sahiptir.

Gök Tanrı inancı ile İslâm inancının "Yaratıcı İlah" tasarımları arasındaki bu ilkesel örtüşme, Türklerin İslâm dini ve Müslümanlık ile özdeşleşebilmesini sağlayan temel yapısal öğedir. Çünkü dinsel inanışlar, "Yaratıcı İlah"a olan imanın etrafında örgütlenir. Bütün ilahi, öte-dünyasal sorumluluklar, diğer inançları da biçimlendiren merkezî bir "İlah"ın, metafizik inanışları belirleyen "En Yüce"nin varlığından türetilir. Dolayısıyla, içerik olarak Müslümanlarla aynı

(onların ilahının özellikleri taşıyan) ilaha iman eden Selçukluların İslâm'ı kabul etmelerinde görülen kolay ve toplu dönüşümün temel nedeni budur: dinsel inanışın çekirdeği mahiyetindeki "İlah" inancının özdeş olması. Bunun dışında, elbette başka yapısal nedenler de vardır, ancak en önemlisi, Selçukluların Müslümanları anlayabilmesini, dinleyebilmesini ve en nihayetinde de onların dinini benimseyebilmesini sağlayan belirleyici olanı kanaatimizce budur.

Diğer yapısal nedenler nelerdir?

Genel olarak Oğuzların, özel olarak da Selçukluların İslâm öncesi inanışlarının kurumsal olmaması bir diğer yapısal neden olarak gösterilebilir. Kurumsal din, tıpkı Kilise ya da Hilâfet gibi, topluluk üzerinde bir tür iktidar uygular. Bu iktidar, topluluğu belirli normlar çerçevesinde ve kendine uygun bir biçimde organize ederek dışarıdan gelebilecek etkilere dirençli hale getirir. Bu açıdan, Selçukluların İslâmlaşmadan önce kurumsal bir dinî inanışa sahip olmamalarının, İslâm dininin etkisinin topluluk arasında herhangi bir direniş görmeden yayılmasına zemin hazırladığını söylemek yanlış olmaz. Selçuklu tarihi alanında pek kıymetli eserler ortaya koyan merhum tarihçimiz Osman Turan da bu durumun altını önemle çizmiş, Oğuzların Kur'ân-ı Kerîm ile rekabet edebilecek ve onun etkisine direnebilecek bir kutsal kitaba, İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in peygamberliğine karşı koyabilecek bir peygambere ve İslâmî ibadet pratiği ile çatışabilecek bir dinsel pratiğe sahip olmadıklarını ifade etmiştir.

Selçukluların Müslüman oluşunun kısa ve uzun vadedeki sonuçları nasıl özetlenebilir?

Selçuklular, Selçuk Bey idaresinde geldikleri Cend bölgesinde Müslüman oldular. Sosyal, siyasal, dinsel ve belki de ekonomik nedenleri olan bu din değiştirme süreci, biçimsel olarak hızlı bir dönüşme manzarası arz etse de, içerik olarak daha zorlu, sancılı ve uzun süren sosyolojik bir dönüşüm sürecine tekabül eder. Selçukluların İslâmlaşmasının yalnızca dinsel değil, aynı zamanda

sosyal, siyasal ve ekonomik sonuçları da olmuştur. Bundan dolayı konuya dönük her analizin olabildiğince kapsamlı olması gerekir. Unutulmamalıdır ki, Fâtımîlerin ve Buveyhîlerin Ortadoğu'daki egemenliklerinin sona ermesi, Sünnî İslâm'ın İslâm dininin ve Müslümanların ana arterine mührünü basması, Anadolu'nun kısa süre içerisinde İslâmlaşması ve Türk yurdu haline gelmesi, Bizans İmparatorluğu'nun, Fatih Sultan Mehmed'in 1453 yılında İstanbul'u fethiyle sonuçlanacak olan bir daralma sürecine girmesi ve daha birçok kapsamlı olgu, Selçukluların İslâmlaşması ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilidir. Son tahlilde denebilir ki, Selçukluların İslâmlaşmasının, kendilerinin de öngöremeyeceği çapta geniş ölçekli sonuçları olmuştur ve bu İslâmlaşma sanılandan çok daha önemli bir olaydır.

Selçukluların İslâm Dinini Kavrama Biçimi

Selçuklular İslâm dinini kabul ettiklerinde bu dinin ibadet ve muâmelât boyutlarına vâkıf mıydılar?

İslâm dinini toplu bir biçimde kabul eden Selçukluların, daha doğru bir ifadeyle Türk topluluklarının, bu yeni dinin insan yaşamını biçimlendiren fıkhî yönüne bütünüyle vâkıf olduklarını söylemek, kuşkusuz doğru olmaz. Eşyanın tabiatına aykırıdır bu. Konar-göçer bir toplum yapısına sahip olan Türklerin, her şeyden önce, yerleşikliği öngören ve öneren dinsel pratiğe birdenbire entegre olabilmeleri mümkün olamazdı. Onlar, İslâm dinini ilk olarak inanç düzeyinde benimsediler. Asla ibadet etmiyorlardı, örneğin namaz kılmıyorlar ya da oruç tutmuyorlardı denemez elbette, ancak ilk etapta, en azından toplumsal yapının bütün katmanlarında bütüncül bir dinsel pratik mevcut değildi. Bu durum, bu şekilde olması gerektiğini düşünmelerinden değil, yaşam koşullarından, dinin kendilerine tebliğ edilme biçiminden ve onların da kendilerine tebliğ edildiği haliyle onu kabul etmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Dinin Selçuklulara, daha doğrusu Selçukluların da bir cüzü olduğu konar-göçer Türklere tebliğ edilme biçimi nasıldı?

Bu tebliğ işlemi, Osman Turan'ın ifadeleriyle söylersek, "İslâmlığı dar şeriat kaideleri içinde değil, geniş ve yumuşak bir ruh ve mana ile anlayarak göçebelere telkin etme" biçiminde işliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla özellikle Mâverâünnehr bölgesine, daha doğrusu konar-göçer topluluklara dönük olarak gerçekleştirilen tebliğ faaliyetine özgü bir yöntemdi bu. Bir anlamda tebliğin yapıldığı kesimin sosyal, siyasal ve ekonomik özelliklerini de göz önünde bulundurarak yapılan bir biçimi. Buna bir örnek verecek olursak, Türklerin İslâmlaşma süreci değerlendirilirken Sünnî din önderlerinin, henüz Müslüman olmuş Türklerin kımız içmesini yasaklamadıkları rivayet edilir. Bu rivayet doğru ya da yanlış olabilir. Ancak simgesel anlamda ele alındığında, belirli bir tekabüliyete sahip olduğu açıktır. Belki şöyle toparlanabilir: Türklere yapılan tebliğ iman eksenliydi ve onların Müslümanlığı da en başında iman eksenliydi.

Sözü edilen iman eksenli tebliğ işlemi kimler tarafından yapılıyordu?

Tebliğin muayyen bir kesim tarafından organize bir biçimde yapıldığını söyleyebilmek için elimizde bir kanıt yoktur. Kendisine bunu dert edinen herkes, insanları İslâm dinine davet edebilirdi: örneğin tüccarlar, seyyahlar, mutasavvıflar, gaziler, dervişler. Tebliğin belirli bir odak tarafından organize bir biçimde yapıldığını söylemek mümkün değil, ancak organize olmuş bir kesimin bu tebliğ sürecinde büyük pay sahibi olduğunu söylemekte sakınca yoktur: bu organize olmuş tebliğciler, ûclarda inşâ edilen tekke ve zaviyelerde mürşidleri tarafından irşad edildikten sonra icazet alarak irşad vazifesine çıkan yarı-seyyah diyebileceğimiz mutasavvıflardı. Şehirlerde örgütlenmiş olup ana akım inançları benimsemiş Sünnîler tarafından zaman zaman râfızî olmakla da yaftalanan bu insanlar, İslâm dinini yerleşiklerden farklı anladıkları gibi, aynı

şekilde farklı bir biçimde tebliğ ediyorlardı. Sanıyoruz, İslâm dininin konar-göçer Türkler tarafından kolaylıkla kabul edilmesi ve göç eksenli yaşam biçimleri açısından sorun teşkil etmeyecek bir biçimde pratiğe dökülmesinin kökeninde de bu farklı tebliğ faaliyeti vardı. Konar-göçerler arasında "ata" veya "baba" olarak bilinen söz konusu mutasavvıflar bir tür kanaat önderi konumundaydılar ve kendilerine büyük saygı duyulmaktaydı. Henüz Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce Rey'e gelen Selçuklu reislerinden Tuğrul Bey'in burada karşılaştığı Baba Tahir'e hürmetlerini sunmak için atından inmesi ve ona "insanlara Allah'ın emrettiği gibi muamele edeceği konusunda" söz vermesi, sözü edilen kanaat önderlerinin toplum üzerinde sahip oldukları etkiyi göstermesi açısından iyi bir örnek olarak görülebilir.

Selçuklular ibadet ve muâmelâta her zaman kayıtsız mı kaldılar?

Böyle olmadığına kuşku yoktur. İslâm dininin kabul edilmesinden sonra dinin inceliklerinin topluluk (toplum) tarafından benimsenme süreci, konar-göçerlikten yerleşikliğe geçiş süreci ile paralel işlemiştir. Birçok dinî pratik için gerekli olan mekân, ancak yerleşik olmakla sağlanabilir çünkü. Nitekim yerleşikleşme, dinin daha kolay uygulanabilirlik zeminini oluşturmuş, Selçuklular da konar-göçer kültürden koptukça sahip oldukları topraklarda ibadethâneler ve bu ibâdethâneler etrafında gelişen bir mimari ve dinsel pratiğin de işlev kazandığı yerleşik bir kültür oluşturmuşlardır. Bu kültür çerçevesinde, örneğin camilerde ve medreselerde, din anlayışı yeni toplumsal yapılanışa uygun bir biçimde yeniden şekillenmiştir. Bir anlamda, Selçukluların yerleşik olmaya başladıkça giderek daha kitâbî ve karmaşık inanma biçimleri geliştirdiklerini söyleyebiliriz.

Selçukluların yerleşik hayata geçtikçe yeni bir din anlayışı geliştirmeye başlaması ifadesinden ne anlamalıyız?

Toplumların yaşayış biçimleri değiştikçe, olguları kavrama biçimleri de değişir. Dolayısıyla konar-göçer bir yaşam biçimini sürdüren Selçukluların yerleşik bir yaşama geçişleri sosyal, siyasal, ekonomik ve dinsel kavrayışlarını da kaçınılmaz bir biçimde değiştirecekti. Nitekim değiştirdi de. Yerleşikleşme aynı zamanda bir kurumsallaşma biçimi de olduğu için, Selçuklular yerleşik yaşama geçerken sosyal, siyasal, ekonomik ve hatta dinsel anlamda da kurumsallaşmaya başladılar. Bir yandan siyasal yapı kurumsallaşırken, örneğin saltanat, vezâret, dîvân, verâset gibi siyasal kurumlar oluşurken, öte yandan da dinsel kurumlar oluşuyor, ibâdethâneler inşâ ediliyor ve medreseler kuruluyor, bu medreselerden yetişen insanlar devlet kademelerinde görev alıyor ve geniş kapsamlı bir dönüşüm yaşanıyordu.

Selçukluların din anlayışları politik tutumlarına nasıl yansımıştır?

Dandanakan Savaşı'ndan sonra kurumsallaşmaya başlamış bir siyasal organizasyon olarak Selçukluların ilk olarak Abbâsîler tarafından tanınmalarının ve İslâm dünyasının "dinsel liderliğini" yapan halifelik kurumu ile ilişkiye girmelerinin, onların dinsel anlayışındaki gelişme ve değişmenin de anahtarı olduğu düşüncesindeyiz. Nitekim Selçukluların Abbâsî Halifeliği üzerinde Şiî Buveyhîler eliyle kurulan Fâtımî sultasını kırıp belirgin bir yok oluş tehlikesi ile karşı karşıya olan Sünnî İslâm anlayışının siyasal temsilcileri olan Abbâsî halifelerini himaye altına alarak bir anlamda Sünnî merkeze eklemlenmeleri, onların dinsel politikasını da biçimlendirmiştir. Selçukluların, örneğin Tuğrul Bey döneminde Cuma hutbelerinde Rafızilere lanet okutmaları, Sultan Alparslan döneminde Fâtımîlerin "Beytu'l-Hikme"si ile külliyetli bir entelektüel mücadeleyi sürdürebilecek nitelik ve donanıma sahip medreseler kurmaları, Fâtımîleri yok etmek üzere sefere çıkmaları, Sünnî ilim adamlarını himaye etmeleri ve Bâtınîlerle mücadeleye girişmeleri söz konusu politikanın temel bileşenleri olarak görülebilir.

Dini kavrayışın değişmesi Selçukluların sosyal yaşamına nasıl yansımıştır?

Selçukluların yerleşik hayata geçtikçe daha kuramsal temele dayalı bir İslâm anlayışı oluşturmaya başlamaları, şüphesiz dinin toplum üzerinde daha doğrudan ve pratiğe dayalı bir etkide bulunmaya başlamasına neden olmuştur. Kuşkusuz toplumun bütüncül anlamda dindarlaşmasından, dini kurallara uygun bir yaşam sürmeye başlamasından söz edilemez. Günümüz de dâhil olmak üzere tarihin hiçbir döneminde böyle bir şey olmamıştır. Bizim burada sözünü ettiğimiz, artık bir fikir olarak dindarlığın, dini kurallara uygun bir yaşam sürmenin toplumsal bir karşılığa sahip olmaya başlamasıdır. Örneğin, Tuğrul Bey başta olmak üzere bazı Selçuklu sultanlarının kaynaklara çok net bir biçimde yansıyan, İslâm Peygamberi'nin sünneti olan Pazartesi ve Perşembe günleri oruçlarını tutmak da dâhil, dindarlıkları, tarihsel veri olarak doğruluğundan bağımsız olarak, toplumsal anlamda ortaya çıkan zihniyet değişiminin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Dindarlığın toplum içerisindeki oranı ya da dağılımı gibi konularda bir yargıya varmak mümkün değil, ancak söz konusu dindarlık anlayışının toplum içinde mevcut olduğundan kuşku duymak için bir neden yoktur. Sonuç itibariyle denilebilir ki, Selçukluların siyasal ve toplumsal dönüşümüne paralel olarak dini kavrama biçimleri de değişmiştir ve bu sosyolojik bir vakadır.

İslâm Dininin Selçuklu Siyâsetine Etkisi

Selçukluların siyasal bir birime dönüşme sürecinde gerçekleşen İslâmlaşmanın bu süreç üzerinde nasıl bir etkisi oldu?

Selçukluların Cend'e göç ettikten sonra hızlı biçimde siyasal bir organizasyona dönüşme süreçleri, benzer bir hızla gerçekleşen İslâmlaşma süreci ile birlikte işledi. Siyasallaşma İslâmlaşmayı, İslâmlaşma da siyasallaşmayı tetikledi. Örnek olarak, Selçuk Bey'in, Cend'e vergi toplamaya gelen Oğuz Yabgu'sunun vergi memur-

larını "Müslümanların kâfirlere vergi vermeyeceği" gerekçesiyle kovması ve Yabgu'ya karşı pozisyonunu bu olayda görüldüğü gibi dinsel mensubiyet üzerinden kurması, sözünü etmiş olduğumuz İslâmlaşma ve siyasallaşma ilişkisinin bariz göstergesidir.

Selçukluların Cend'deki ilk siyasal faaliyetlerinin, "kâfir Türklerle cihâd etmek" olduğu görülür. Öyle ki, bu cihâd faaliyeti sırasında Selçuk Bey, gazilikle ilgili bir takım unvanlar kullanmaya başlamış ve oğlu Mîkâil'i şehit bile vermiştir. Bu, Selçukluların İslâm ülkesinin *ûc*una entegre olarak gazileştiklerinin ve gaza yapmaya başladıklarının göstergesidir. Dolayısıyla Selçuk Bey'in ve çevresindekilerin Cend'deki siyasal faaliyetlerinin Müslüman olmaları ile ilişkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Selçuklular İslâm dinini kabul ettikleri ilk dönemlerde gazi olarak ûclarda cihâd etmeye başlamışlar, İslâm dininin kendi üzerlerindeki ilk siyasal etkisini bu şekilde hissetmişlerdir. Onlar İslâm'ın bu siyasal etkisine hazır mıydılar, bu etkinin karşısında ne hissettiler?

Cihâd, henüz konar-göçer karakterli bir toplumsal yapıya sahip olan Selçukluların yaşam biçimleri ile şaşırtıcı ölçüde bir örtüşme sağlıyordu. Hatta onların savaş ile yakın ilişki içinde olan yaşam biçimlerini meşru hale getiriyordu. Bunu öncelikle söyleyelim. Cihâd düşüncesinin, onların alışageldikleri hayatın önemli bir parçasını teşkil eden savaşma eylemini meşrulaştıran bir tarafı vardı. Dolayısıyla İslâm dinini kabul etmenin kendi üzerlerindeki ilk siyasal etkisi şeklinde nitelendirilebilecek olan cihâd fikrine, kuşkusuz, içerik olarak kendi yaşamlarının bir parçası olan savaşçılık özelliklerine hitap ettiği, yaşam biçimlerinde herhangi bir değişiklik yapmalarını gerektirmeden bu fikri benimseyebilecekleri için sıcak baktılar. Buradan hareketle, denilebilir ki, cihâd düşüncesinin Selçuklular üzerinde yarattığı duygunun "memnuniyet" olması çok muhtemeldir.

İslâm dinini kabul etmek, Selçukluların anladığı manasıyla "siyasal otorite"ye herhangi bir kısıtlama getirdi mi?

Türkler İslâm dinini kabul etmeden önce siyasal otoritenin kaynağını Gök Tanrı'da görüyorlardı. İktidarın meşru temsilcisi olup "kut" sahibi olan bey, Tanrı tarafından kendisine hükmetme yetkisi verilmiş olan kimseydi. Meşruiyetini doğrudan ilahi bir kaynaktan alıyordu. Öte yandan İslâmî kavrayışa göre de siyasal otoritenin kaynağı Allah'tı. Egemenlik yalnızca ona mahsustu ve yeryüzünde hüküm sürenler ancak onun "halifesi" olabilirlerdi. Dolayısıyla Türklerin Müslüman olmadan önceki otorite anlayışı ile İslâm dinini kabul ettikten sonraki otorite anlayışı arasında teorik anlamda herhangi bir farklılık söz konusu değildi. Türklerin Müslüman olmalarından sonra siyasal otoritenin kaynağı noktasında herhangi bir düşünsel sapma yaşanmadı. Bu şu demektir: Selçukluların İslâm öncesinde sahip oldukları siyasal otorite, din değiştirmelerinden sonra da prensip olarak aynı şekilde kalmaya devam etti. Herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadı.

Selçuklu siyasal otoritesi üzerinde "teorik olarak" bir kısıtlama getirmeyen İslâm dinini kabul etme durumunun "pratik olarak" herhangi bir kısıtlaması oldu mu?

"Kut" anlayışının temellendiği Gök Tanrı inancının ilkeleri, temel anlamda geleneksel normlar biçiminde nitelendirilebilir. Bu durum, söz konusu ilkelerin, bey olan kişinin yorumuna göre keyfileşebilme olasılığını içinde barındırır. Halbuki İslâm dininin yazılı normları, pratik anlamda siyasal otorite üzerinde bir kısıtlama getirebilir. Nitekim bunun somut örneklerine dâir kayıtlardan da hareketle, İslâm dininin Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Seniyye'ye dayanan normlarını yorumlama hakkına sahip olan âlimlerin görüşleri doğrultusunda Selçukluların siyasal pratik noktasında birtakım kısıtlamalara boyun eğdiğini de söyleyebiliriz. Örneğin, Tuğrul Bey'in Rey'de karşılaştığı Baba Tahir'e "Allah'ın kullarına onun emrettiği gibi muamele etme" sözünü vermesi ve daha sonraki yıllarda Cuma hutbelerinde Rafızilerin lanetlenmesi gibi olgular,

siyasal otoritenin pratikte karşılaştığı kısıtlamalara örnek olabilir. Bunlara ilave olarak şunu da söylememiz gerekir. Bu durum siyasal tutumun bütünüyle dinsel ilkelere uyumlu olarak yapılandırıldığı şeklinde algılanmamalı, daha çok, temel anlamda siyasal işleyişin ana hattının, teori ve pratiğin birbirine uyumlu ve mekanik bir işleyişe sahip olmasından bağımsız olarak Sünnî Müslümanlar tarafından belirlendiği biçiminde anlaşılmalıdır.

SONUÇ

Tarihin en görkemli muamması, insanoğlu tarafından henüz kendisine nüfuz edilemeyen işleyişidir. Bu işleyişin keşfine dönük bütün girişimler sonuçsuz kalmış, bütün seferler başarısız olmuştur. Her girişim insana yeni bir şeyler öğretmiş, her seferinde tarihin yeni "yasaları" keşfedilmiş, ancak tarihe yön veren temel yasa, kuşkusuz eğer böyle bir yasa varsa, şimdiye kadar formüle edilememiştir. Tarihin işleyişi, henüz fethedilememiş bir Kızıl Elma'dır. Muhayyel bir menzil, varlığından kuşku duyulmasa da emin de olunamayan bir ütopya, sürekli gidilmek istendiği halde hiçbir zaman gidilemeyen bir yok ülkedir.

Kendi varoluşunu kavrayabilmek için her seferinde tarihe başvurma zorunluluğu hisseden, hâlihazırdaki varlığının izini sürerek geçmişe doğru ilerleyen insan, günü anlamak için düne yönelmiştir her zaman. Bugünü anlamak için dünü anlaması gerektiğini düşünmüş, bugünden bakarak dünü kurmuştur. Fakat düne bugünden bakmaya mahkum olduğu için, bakışı hep bugünün izlerini taşımıştır. Dolayısıyla her bugünün dünü farklı kurulmuş, her dönemin tarihi farklı olmuştur. Tarih kimi zaman düz bir çizgi gibi ilerleyen, kendiliğinden gelişmeye yazgılı bir hat, kimi zaman da kendini tekrar eden bir döngüsellik olarak görülmüş, bu şekilde anlaşılmıştır. Tarih bir biçimse eğer, denilebilir ki, her seferinde bu biçime farklı içerikler yüklenmiştir.

Tarihin işleyişi nasıl anlaşılırsa anlaşılsın, tarihe hangi noktadan bakılırsa bakılsın ve ona nasıl bir anlam yüklenirse yüklensin, onda birtakım başlangıçlar, dönüm noktaları, kendilerinden "sonrası"nı etkileyen, hatta yalnızca etkilemekle de kalmayıp biçimlendiren olaylar, olgular ya da dönemler vardır. Örneğin "Roma İmparatorluğu'nun çöküşü", "Kavimler göçü", "İstanbul'un fethi",

"Hz. Muhammed'in hicreti" ve "Türklerin İslâm dinini kabulü" gibi olgular, sözünü etmiş olduğumuz biçimlendiricilik özelliğine sahiptirler. Bu olaylardan sonra dünya bir daha eskisi gibi olmamış; sosyal, siyasal, dinsel, ekonomik ve hatta etnik dengelerde farklılaşmalar meydana gelmiş, tabir yerindeyse, tarih daha önce olduğundan daha farklı bir evreye girmiştir. Sözünü etmiş olduğumuz özelliklere sahip olan bazı olguların insanlar tarafından milat olarak görülmesi ve bir anlamda yeni bir zamanın başlangıcı olan takvim başı kabul edilmelerinin temelinde bu durum vardır.

Yeni bir başlangıç olarak algılanıp milat biçiminde kavranan olay ve olgulara baktığımızda dikkatimizi çeken en önemli nokta, bu olaylara yüklenen anlamların sonraki dönemlere ait olmasıdır. Tarihsel olay ve olgular, her zaman kendisinden etkilenmiş olan, ürettiği sonuçların etkileriyle şekillenen ve kendisini geçmiş olarak sahiplenen, geleneksel değerlerin kaynağı olarak görüp başlangıç noktasına koyan ve bir anlamda onunla bir devamlılık ilişkisi kuran insanlar tarafından anlamlandırılmış, tarihsel anlamda önemli ve değerli kabul edilmiştir. İnsanlar, tarihsel bir durumu kendileriyle ilintili gördükleri, onunla ilişki kurabildikleri sürece önemsemiş, kendilerine kadar eriştiğini düşündükleri sonuçlarından dolayı değerli hale getirmişlerdir. Bir başka ifadeyle, hiçbir etkisi ve sonucu olmayan bir tarihsel olayın kendisi de önemi de yoktur. Dolayısıyla şunu söylemek yanlış olmaz: Tarihsel bir olgunun milatlaştırılması, söz konusu tarihsel olgunun göründüğü zaman diliminden sonraki dönemlerde yaşayanlar tarafından, sonraki dönemlerin birikimleri ile gerçekleştirilmektedir. Miladı milat yapan, milattan sonrasıdır.

Modern Türkiye'de yaşayan bireyler olarak hâlihazırdaki varlığımızı anlamaya ve anlamlandırmaya yönelik bulunulan bir girişim, bizi kaçınılmaz olarak geçmişimize götürecektir. Nitekim götürmektedir de. Özellikle bireysel özgürlüklerin ve demokratikleşme çabalarının önem kazandığı, kimlik sorunlarının çok yönlü tartışmalar ile ele alınarak değerlendirildiği ve Türk toplumunun kendi varoluşunu özgün bir zemin üzerinden yeniden üretme girişimlerinde bulunduğu son yıllarda Osmanlı dönemi üzeri-

ne yapılan sayısız çalışmanın, kaleme alınan kitapların, üretilen projelerin, filmlerin, televizyon dizilerinin, belgesellerin vs. gerek popüler gerek akademik anlamda büyük ilgi ve talep görmesi, bu durumun açık bir göstergesidir.

Osmanlı dönemine yönelik bu kapsamlı ilginin temelinde, kuşkusuz, yeni Türkiye'nin sosyal, siyasal ve kültürel yapıtaşlarının yerine oturma belirtileri göstermesi, varoluşunu anlama ve anlamlandırma çabasına daha fazla zaman ayırabilmeye başlayan modern Türk insanının, Cumhuriyet'in kuruluşu ve gelişimi esnasında paranteze aldığı tarihini yeniden keşfetmeye başlaması yatmaktadır. Bu doğal bir durumdur. Çünkü tarihin her döneminde bütün toplumlarda doğal olarak baş gösteren bireysel ve ortak varoluş sorunlarının, kimlik krizlerinin ve yapısal gelgitlerin aşılmasının tek yolu, hem bireysel hem de ortak tecrübeye karşılık gelen tarihin bir referans noktası olarak keşfidir. Her kimlik bir tarihe dayanır ve tarihsel bir birikim üzerine kurulur. Yeni kurulmuş bütün siyasal rejimlerin kendilerini meşrulaştıracak bir tarih anlatısı inşâ etmelerinin nedeni budur.

Modern Türk insanının sosyal varoluşunu ve aktüel kimliğini kendi tarihine referansla kurmaya dönük eğilimlerinde herhangi bir sorun yoksa da, referans noktasının henüz Osmanlı döneminden geriye gitmediği ve bu durumun tartışılmaya açılması gerektiği kanaatindeyiz. Şöyle ki; modern Türkiye ile Osmanlı Devleti arasında bir tür neden-sonuç ilişkisi vardır. Cumhuriyet, Osmanlı'da filizlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasal ve dinsel anlamda mirasçısıdır. Kurumsal yapılanmasını söz konusu miras üzerine inşâ etmiştir. 19. ve 20. yüzyıllarda gelişen siyasal kuram ve düşüncelerin etkisiyle meydana geldiği noktasında herhangi bir şüphe olmayan birtakım değişmelerin mevcudiyeti kuşku götürmezse de, Osmanlı ile modern Türkiye arasında siyasal anlamda bir devamlılık ilişkisi vardır. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlıların yarattığı sosyokültürel havzada, Osmanlı döneminde üretilen anlam dünyasında kurulmuştur. Cumhuriyet'i Osmanlılar kurmuştur. Millet Meclisi, Meclis-i Mebusan üyelerinin katılımıyla

oluşturulmuştur. Cumhuriyet'in ordusu, Osmanlı Devleti'nin ordusudur. Dolayısıyla şöyle bir değerlendirmenin isabetli olacağını düşünüyoruz: Her ne kadar Osmanlı dönemine yönelik tarihsel soruşturmalar, modern Türkiye'nin siyasal yapısının anlaşılabilmesi için yararlı analizler elde etmemizi sağlayabilecekse de, modern Türk insanının varoluşunun tüm yönleriyle ve tam anlamıyla anlaşılabilmesi için yeterli değildir. Bunun sağlanabilmesi için daha da geriye, Osmanlı çağını da biçimlendiren bir başka "geçmişe" gitmek gerekir. Bu geçmiş, mevcut durumumuzun biçimlenmeye başladığı, Müslüman ve yerleşik Türklerin tarih sahnesine çıktığı geçmiştir. Bu da, Oğuz soylu olmayan ve günümüzde Ortadoğu olarak adlandırılan bölgeden uzak bulunan Karahanlıları bir kenara bırakırsak, Selçukluların tarihsel rollerini ifa ettiği döneme tekabül eder. Bunun anlamı şudur: Kendimizi anlamaya Selçuklulardan başlamamız gerekir.

Kafkasya, Ortadoğu, Anadolu ve Balkanlar'daki sosyal, siyasal, etnik ve kültürel birikimin biçimlendirdiği modern Türk tarihinin kökenleri, Selçuklular döneminde yatar. Türkler, Selçuklular döneminden itibaren günümüze kadar uzanan çok yönlü bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiş, bu dönemde yaşadıkları farklılaşmalar ile sonraki yüzyılları biçimlendiren bir tarihsel varlık ortaya koymuşlardır. Selçuklular döneminde ekilen tohumların hasadı ile sonraki dönemlerde dünyaya hükmedecek olan Osmanlı Devleti kurulmuş, bilinen dünya tarihinin en uzun ömürlü imparatorluğu olan Roma İmparatorluğu tarihin karanlık dehlizlerine kapatılmış, yüzyıllardan beri sayısız millet ve hükümdar tarafından kuşatılmasına rağmen bir türlü ele geçirilemeyen İstanbul fethedilmiş, Türkler, Avrupa içlerine ilerleyerek Viyana'yı kuşatma altına almışlardır. Öte yandan üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyası da Selçuklular döneminde Türkleştirilmiştir. Selçuklular döneminde yapılan akınlar ile adım adım ele geçirilen ve burada kurulan birçok Türk beyliği tarafından yeni bir karakter verilerek imar edilen Anadolu, bu şekilde Müslüman Türklerin yurdu haline getirilmiştir.

Selçuklular dönemi, yalnızca Türk tarihi açısından değil, İslâm tarihi açısından da belirleyici bir öneme sahiptir. Selçuklularla birlikte İslâm tarihi de yeni bir evreye girmiş, Şiî Buveyhîlerin ve Fâtımîlerin etki ve baskısı altında bulunan Abbâsî Hilâfeti tarafından temsil edilmekte olup siyasal anlamda yıkımın eşiğinde bulunan Sünnî İslâm dünyası, Selçukluların şahsında güçlü bir hâmiye erişmiştir. Sünnî Abbâsî Halifesi tarafından siyasal iktidarın kendisine teslim edildiği yeni hâmi ile birlikte Sünnî paradigma İslâm âleminde yeniden hâkim paradigma haline gelmiştir.

11. yüzyılın başında tarih sahnesine çıkan ve kısa sürede bütün Ortadoğu bölgesine egemen olan Selçuklular, yukarıda sözü edilen devasa sonuçların oluşma zeminini meydana getiren sosyokültürel mirasları ile bir döneme değil, yüzyılları biçimlendiren bir tarihe damga vurmuşlardır. Onların sosyokültürel mirasları ile Oğuz soylu olmak Türk olmaya, Türk olmak da Müslüman olmaya tekâbül etmeye başlamıştır. Temsil ettikleri değişim, köklü ve yapısaldır. Türk-İslâm tarihi açısından Selçukluları önemli kılan bu durumdur.

Hem Türk hem de İslâm tarihi açısından çok köklü bir dönüşümüne işaret eden Selçuklular dönemi, Türk tarihi bakımından, tabir yerindeyse, bir geçiş, dönemler arası bir geçiş dönemidir. Türkler, Selçuklular ile birlikte İslâm öncesi dönemden İslâmî döneme geçiş yapmışlar, bu yeni dönemlerinde İslâm âleminin en büyük siyasal gücü, dolayısıyla da İslâm tarihinin en önemli siyasal aktörlerinden biri olmuşlardır. Onlarla birlikte Sünnî İslâm ve Sünnî Hilâfet "ana akım" haline gelmiş, İslâm tarihinin günümüze kadar devam edecek olan ilerleme hattı da bu şekilde belirlenmiştir. Denilebilir ki, Selçuklular bir yandan Türklerin İslâm dünyasına dâhil olarak bu dünyadaki sosyal ve siyasal dengelerin kendi lehlerine dönmesi sürecine tanıklıklarını idare ve organize ederken, diğer yandan da İslâm tarihinin nasıl ilerleyeceği üzerinde yönlendirici ve kalıcı bir etkide bulunmuşlardır.

İslâm tarihi açısından bir eşik olan Selçuklular dönemi, üç temel alanda gerçekleşen değişim ve dönüşümlere kaynaklık etmiş, günümüze kadar uzanan yapıların kurulduğu bir zemin olmuştur. Bunlar,

siyasal iktidarın biçim ve içeriğinde meydana gelen değişiklikler, dinsel alandaki farklılaşmalar ve bir yanıyla coğrafi karşılığı da olan toplumsal yapıların oluşumudur. Sözü edilen bu üç alanda meydana gelen değişme ve gelişmeler, bu değişme ve gelişmeler sonucu ortaya çıkan sosyal, siyasal, ekonomik, dinsel, etnik vs. yapılar ile bu yapıların biçimleri, işleyişleri, kuramsal ve kavramsal özellikleri, Türk ve İslâm tarihinin sonraki asırlarına rengini vermiş, Anadolu'da kurulan beyliklerin, Irak, Suriye ve el-Cezire bölgelerindeki emirliklerin, Harezmşahların, Eyyûbîlerin, Memlûklerin, Akkoyunluların, Karakoyunluların, Safevîlerin, Osmanlıların, hatta modern Türkiye'nin ve sâir Ortadoğu ülkelerinin dahi sosyal ve siyasal tecrübeleri hep bu geçmişten beslenmiştir.

Sözünü etmiş olduğumuz üç temel alanın ilki, siyasal iktidar alanıdır. 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri mağlup ederek bağımsızlıklarını kazanan ve Abbâsî Halifesi tarafından da tanınarak İslâm âleminde siyasal bir meşruiyet elde eden Selçukluların hâkimiyet dönemi, Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra tartışmalı bir konu haline gelen ve sayısız Müslüman'ın ölümüyle sonuçlanan iç savaşların patlak vermesine neden olan "İslâm toplumunda siyasal iktidar" meselesinin de belirli bir çizgiye ve üzerinde mutabık kalınan bir zemine oturduğu dönemdir. Bu dönemden itibaren siyasal iktidar (sultan) ile dinsel iktidar (halife) arasında bir yarılma meydana gelmiş, erken İslâm döneminde halifenin uhdesinde bulunan siyasal iktidar, Selçuklular döneminden itibaren kademeli olarak bir zemin kayması yaşamıştır. Sultanın lehine olan ve halifeyi zaman içinde yalnızca dinsel faaliyetlerle meşgul bir kanaat önderi haline getiren bu zemin kayması, dinsel iktidarın siyasal iktidar tarafından bütünüyle kontrol altına alındığı günümüze kadar devam etmiştir.

Selçuklular dönemi, İslâm dünyasında yalnızca iktidarın paylaşımı ve zemin değiştirmesi açısından değil, iktidarı uhdesinde bulunduran sınıfların çözülmeye uğraması açısından da bir milat olmuştur. Emevîler ve Abbâsîler döneminde Araplara ait olduğuna ve olması gerektiğine inanılan ve "mevâlî" olarak görülen Arap-

dışı unsurların bir tür kıskançlıkla uzak tutulduğu yönetim alanı, iktidarın yapısındaki söz konusu değişmeye paralel olarak tekçi özelliğini kaybederek çoğulcu bir yapıya bürünmüştür.

Selçuklu döneminin dönüşümüne kaynaklık ettiği ikinci temel alan, dinin ve dinsel olanın algılanması ile ilgili eğilimlerin aldığı biçimdir. Dönemin meselemize bakan en önemli özelliği, Sünnî kavrayışın, dönemin en güçlü siyasal yapılanması tarafından "ana akım" olarak tescillenmesi, devlet erki tarafından "doğru yol" (ortodoksi) ile "yanlış yol" (heterodoksi) ayrımı yapılması, bir tür resmi "Rafızilik" normunun inşâ edilmesi ve bu doğrultuda toplumsal düzenlemelere gidilmesidir. Bu durum, Selçuklulardan önce İslâm dünyasında belirgin bir din-devlet ayrımının bulunmamasından dolayı mevcut olmayan "devletin resmi din anlayışı" meselesini ortaya çıkarmıştır. Resmi din anlayışı, resmileştirilen din anlayışına yönelik tehdit ve saldırıların paralel olarak devlete dönük tehdit ve saldırılar olarak görülmesi sonucunu doğurmuş, dolayısıyla devlet erki tarafından ortaya konulan "kendini koruma refleksi," bir yanıyla da "dini ve dinsel olanı koruma refleksi" olmuştur. Yine bu durum, "din ve devlet" için tehdit olarak görülmeyen toplumsal grupların, cemaatlerin ve farklı inanç sahiplerinin toplumsal yapı içerisinde kendilerine tanınan hukuki zeminde özgürce yaşayabilmelerinin de teminatı olmuştur. Selçukluların Sünnî İslâm anlayışının normlarını tahkim etmeye dönük girişimlerini bu çerçeve içerisinde anlamak gerekir.

Selçuklulardan önce, dinsel anlamda Sünnî ve Şiî olmak üzere iki bloğa ayrılmış olup Fâtımîlerin etkisi ile Sünnî anlayışın yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu İslâm dünyasında, Selçuklularla birlikte Sünnî İslâm hâkim anlayış haline gelmiştir. Sünnî İslâm'a ve Hilâfete yönelik tehditler önemli ölçüde bertaraf edilmiş, Sünnî Halifelik kurumu Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesi altına alınmıştır. Fâtımî propagandası yapabilecek dâîlerin yetiştirilmesi amacıyla kurulmuş olan Mısır'daki Dâru'l-Hikme ile mücadele edebilecek bir yapı olarak kurulan ve İslâm tarihinin ilk sistemli yüksek eğitim kurumları oldukları düşünülen Nizâmiye

medreseleriyle birlikte, Sünnî anlayışın daha kitabi, bilimsel ve akılcı yorumu inşâ edilmeye başlanmıştır. Türklerin İslâm havzasına dâhil olmasıyla birlikte rasyonaliteye önem veren bir kelami yorumun sahibi olup Sâmânîler devrinde yaşamış olan büyük Türk âlimi İmam Mâturîdî'nin düşünceleri önem kazanmış, Selçuklular döneminde Sünnîler için Mâturîdî'nin kelam ekolü esası teşkil etmiştir. Hatta Tuğrul Bey döneminde, sürekli bir durum halini almasa da, Cuma hutbelerinde, yine Ehl-i Sünnet hattına mensup bulunan Eş'arîlerin lanetlenmesi şeklinde bir uygulâmanın ortaya çıkması, rasyonelliğin ne kadar da irrasyonel bir biçimde yayılma eğilimi gösterdiğini imleyen bir gösterge olarak okunabilir. İslâm dünyasında günümüzde de devam eden düşünce eksenli tartışmaların Selçuklular döneminde meydana gelen siyasal ve dinsel ayrımlardan sonra, bir diğer söylemeyle, Selçuklular döneminde siyasal olan ile dinsel olan arasındaki ilişkilerin aldığı yeni biçimin doğal bir sonucu olarak, tabir yerindeyse "yatağını bulduğunu" söylemek yanlış olmayacaktır.

Yukarıda sözünü etmiş olduğumuz üç temel alanın sonuncusu, Ortadoğu coğrafyasının toplumsal yapısında meydana gelen değişim ve dönüşümler ile bunların kısa ve uzun vadeli sonuçlarıdır. Selçuklular dönemi, Büyük Selçuklular'ın tarih sahnesinde görünür olduğu 11. yüzyılın başından, Osmanlıların siyasal bir aktör olarak kendini gösterdiği 14. yüzyıl başına kadar devam eden ve sonuçları günümüze kadar uzanan bir "toplumsal dönüşüm" sürecini aktif hale getirmiştir. Selçuklu öncesi dönemde önemli ölçüde İslâm öncesi kabileci alışkanlıkların devam ettiği, siyasal yapılanmanın aşiret temelli emirliklere dayalı olduğu Irak, Suriye ve el-Cezire bölgeleri, Büyük Selçuklular'ın siyasal egemenliği altında Ortadoğu'ya akan konar-göçer Türkmenlerin etkisiyle farklılaşmaya başlamış, gayri-Arap unsurların kendilerini daha iyi ifade edebildiği kozmopolit bir ortamın oluşmasıyla birlikte toplumsal yapıda Arap ağırlığı sona ermiştir.

Toplumsal yapıda yaşanan değişimlerin bir nedeni siyasal alandaki zemin kayması ve İslâm dünyasındaki kozmopolitleşmeyse,

bir diğer nedeni de Orta Asya'dan gelerek kendilerine yurt arayan konar-göçerlerin "vatan edinme arzuları"dır. Türk tarihinin temel dinamiklerinden biri olarak "vatan edinme arzusu" ve bu arzunun bir tezahürü olarak gerçekleşen devasa göçler, Selçuklular döneminde de çok temel ve belirleyici bir rol oynamıştır. Bu göçlerin, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve yıkılışında çok belirgin bir etkisi vardır.

Selçuklu tarihinin, bakış açısına göre en önemli toplumsal dinamiği olarak görülebilecek olan göç olgusunun, Selçukluların, Anadolu'yu, neden olduğu sonuçlar açısından değerlendirildiğinde çok kısa sayılabilecek bir süre içerisinde İslâmlaştırmaları ve Türk vatanı haline getirmelerinde göz ardı edilemez bir rolü vardır. Siyasal anlamda kontrol altında tutulabilmeleri mümkün olmayan konar-göçerler, bir yandan Anadolu'yu adım adım fethederek buradaki Bizans iktidarını çözülmeye uğratırken, yarımadanın toplumsal yapısını da dönüştürmüşlerdir. Konar-göçer Türkmenler tarafından Anadolu'da kurulan Türkmen beylikleri ile yüzlerce yıllık Bizans kurumları tasfiye edilmiş, Bizanslıların tüm girişimlerine rağmen geri adım atmayan Türkmenler, Anadolu'yu, yüzlerce yıldan beri devam etmekte olan "Türk göçünün nihâî menzili" kılmışlardır. Anadolu'da devam eden faaliyetler üzerinde "Selçuklu" ailesinin ne kadar kontrolü bulunduğu sorusunun pek bir önemi yoktur. Onlar, İslâm dinini kabul edip Müslümanları Türkleştirerek ya da Türkleri Müslümanlaştırarak ve Türkleri, etkinlikleri etnik sınırlarla belirlenmiş bir halk olmaktan çıkarıp milletleştirerek üzerlerine düşen tarihsel görevi fazlasıyla ifa etmişlerdir.

Selçuklular dönemi ve bu dönemin, toplumsal genlerimizi, geleneksel değerlerimizi, bireysel ve ortak varoluşumuzu, bilincinde olduğumuz ya da olmadığımız karakteristik özelliklerimizi şekillendiren önemli kalıtı, yukarıda çizdiğimiz üç hat üzerinden günümüze ulaşmıştır. Bu üç hat ile birlikte dinî inanışlarımız, siyasal algılamalarımız ve toplumsal özelliklerimiz biçimlenmiş, gerek Türklüğümüz gerek Müslümanlığımız (hatta gerek Rumluğumuz ve Hıristiyanlığımız), söz konusu hatların taşıdığı

değerlerle oluşmuştur. Bu noktada şunun altını çizmek gerekir: işaret ettiğimiz "toplumsal genlerimiz", "geleneksel değerlerimiz", "varoluşumuz" ve "karakteristik özelliklerimiz" gibi ifadelerden muayyen değerler anlaşılmamalıdır. Bu ifadeler, toplumsal yapı içerisinde günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan bütün değerlere, kuşkusuz farklı etnisite, din ve mezhep sahiplerinin, kendilerini farklı değer sahipleri olarak görenlerin değerlerine de göndermede bulunmayı amaçlayan genel tanımlamalardır. Bir diğer söyleyişle, söz konusu ifadeler, belirli bir merkeze konumlanarak üretilmiş beyanlar değildir.

Sonuç olarak denilebilir ki, İslâm dininin Arapların uhdesinden çıkarak içerdiği mesaja paralel biçimde "ümmete" mal edildiği Selçuklular dönemi, modern Türk ve İslâm tarihinin başlangıç noktasını, günümüzdeki Müslüman ve Türk kimliğinin miladını teşkil etmektedir. Dolayısıyla modern Türk (kuşkusuz İslâm da) tarihinin anlaşılabilmesi için Selçuklulardan, bir diğer ifadeyle "başlangıç noktasından" başlamak lazımdır.

KRONOLOJİ

961	Selçukluların atası Selçuk Bey'in, Yabgu'ya başkaldırarak obasıyla birlikte Cend'e gelmesi.
985/986	Selçukluların, Sâmânîler tarafından Buhara yakınlarında bulunan Nur kasabası civarında yerleştirilmesi.
1007	Selçuk Bey'in vefâtı.
1025	Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından esir alınarak hapsedilmesi.
1032	Arslan Yabgu'nun esir olarak tutulduğu Kalincar Kalesi'nde vefât etmesi.
1035	Selçukluların, Sultan Mahmud tarafından üzerlerine gönderilen Hâcib Beydoğdu komutasındaki Gazneli ordusunu Nesâ Savaşı'nda mağlup etmeleri.
1038	Selçukluların Sübaşı komutasındaki Gazneli ordusunu Serahs Savaşı'nda bir kez daha mağlup etmeleri.
1038	Abbâsî Halifesi tarafından Selçuklulara ilk kez elçi gönderilmesi.
1038	Tuğrul Bey adına Nişâbur'da hutbe okunması.
1040	Dandanakan Savaşı.
1041/1042	Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'ın Mâverdî'yi elçi olarak Selçuklulara göndermesi.
1042/1043	İbrahim Yınal tarafından Bağdat'a elçi gönderilmesi.
1043	Sultan Tuğrul Bey'in Halife'ye elçi göndermesi.
1043/1044	Tuğrul Bey'in, kestirdiği sikkelerde ilk kez Sultan unvanını kullanması.
1044	Abbâsî Halifesi'nin Tuğrul Bey'e elçi gönderip Arap emirlerinin hâkimiyet sahalarına girilmemesi, Hilafet

	makamına bağlılığın devam ettirilmesi, toplanan vergilerin Bağdat'a gönderilmesi ve Müslüman olmayanların idareci olarak görevlendirilmemesi gibi isteklerde bulunulması.
1045	Abbâsî Halifesi'nin Sultan'a elçi gönderip Bağdat'a davet etmesi.
1050	İbrahim Yınal'ın ilk isyanı.
1054	Tuğrul Bey'in Anadolu seferine çıkması.
1054	Tuğrul Bey'in Bağdat'a hareket ettiğini bir mektupla Halife'ye bildirmesi.
1054/1055	Amidulmülk Kundurî'nin vezirlik makamına getirilmesi.
1055	Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi ve Buveyhî hâkimiyetini sona erdirmesi.
1055	İbrahim Yınal'ın ikinci isyanı.
1056	Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'un Halife el-Kâim ile evlendirilmesi.
1057	Arslan Besâsirî'nin faaliyetlerinden dolayı Sultan Tuğrul Bey'in Kuzey Irak bölgesine sefere çıkması.
1058	Sultan'ın Halife ile ilk kez görüşmesi ve kendisine "Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı" unvanı verilmesi.
1058	Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'tan hareketle bir kez daha Kuzey Irak seferine çıkması, Arslan Besâsirî ile müttefiklerini Nusaybin'e kadar takip etmesi.
1058	İbrahim Yınal'ın üçüncü isyanı.
1059	Arslan Besâsirî'nin Bağdat'ı ele geçirmesi.
1059	İbrahim Yınal'ın yayın kirişi ile boğularak idam edilmesi.
1060	Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi, Arslan Besâsirî'nin yakalanması ve öldürülmesi.

1062	Sultan Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı Seyyide Hatun ile evlenmesi.
1063	Sultan Tuğrul Bey'in vefâtı.
1064	Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'ın isyan halindeki Kutalmış'ı mağlup ederek sultan olması ve Nizâmülmülk'ü vezâret makamına getirmesi.
1064	Sultan Alparslan'ın Batı seferine çıkması, Selçuklu ordularının Anadolu ve Gürcistan'a yürümeleri.
1064	Bağdat'ta Sultan Alparslan adına hutbe okunması.
1065	Alparslan'ın, Kirman'da saltanat davası güden kardeşi Kâvurd Bey'in Sultan'ın huzuruna çıkarak af dilemesi.
1065	Sultan'ın Üst Yurt ve Mangışlak seferine çıkması.
1066	Sultan Alparslan'ın, dedesi Selçuk Bey'in Cend'de bulunan mezarını ziyaret etmesi.
1066	Alparslan'ın Nişâbur'da oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmesi.
1067	Sultan Alparslan'ın ikinci kez Kafkasya seferine çıkması.
1067	Kâvurd Bey'in ikinci kez isyan etmesi.
1067	Nizâmülmülk tarafından Bağdat'ta ilk Nizâmiye Medresesi'nin açılması.
1068	Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Anadolu'ya ilk seferi.
1068	Kâvurd Bey'in üçüncü kez isyan etmesi.
1070	Sultan Alparslan'ın Mısır seferine çıkması.
1071	Bizans elçilerinin Sultan Alparslan'a gelerek Doğu Anadolu'da ele geçirilmiş olan şehir ve kalelerin Bizanslılara iade edilmesini talep etmesi.
1071	Malazgirt Savaşı.
1072	Sultan Alparslan'ın kızı Sefra Hatun'un Halife'nin oğlu ile evlendirmesi.

1072	Sultan Alparslan'ın şehit edilmesi.
1072	Melikşah'ın Selçuklu Sultanı olması.
1073	Sultan Melikşah'ın, yeniden saltanat davası gütmeye başlayan Kirman Meliki Kâvurd Bey'i mağlup etmesi ve Melik'in yay kirişi ile boğularak idam edilmesi.
1073	Selçuklu başkentinin İsfahan'a nakledilmesi.
1074	Sultan Melikşah'ın Türkistan seferi.
1075	Sultan Melikşah'ın birinci Kafkasya seferi.
1077	Büyük Selçuklu komutanlarından Artuk Bey'in Ahsa ve Bahreyn Karmatîleri üzerine sefere çıkması.
1078	Sultan Melikşah'ın, kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye'ye göndermesi.
1078/1079	Sultan Melikşah'ın ikinci Kafkasya seferi.
1079	Tutuş'un Suriye Selçuklu Melikliği'ni kurması.
1084	Sultan Melikşah tarafından görevlendirilen Fahruddevle b. Cuheyr'in Diyârbekir bölgesine giderek daha önce Mervânîlerin egemenliğinde bulunan yerleri Selçuklu idaresi altına alması.
1086	Sultan Melikşah'ın üçüncü Kafkasya seferi.
1086	Sultan Melikşah'ın Şam bölgesine gitmesi.
1087	Sultan Melikşah'ın Halep'ten hareketle Bağdat'a gitmesi.
1090	Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni ele geçirmesi.
1091	Yoruntaş komutasındaki Selçuklu birliklerinin Alamut Kalesi'ni kuşatması.
1091	Sultan Melikşah'ın ikinci kez Bağdat'ı ziyaret etmesi.
1092	Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün bir Batınî tarafından Nihâvend yakınlarında öldürülmesi.
1092	Sultan Melikşah'ın üçüncü kez Bağdat'a gitmesi ve burada zehirlenerek öldürülmesi edilmesi.

1092	Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş'un saltanat davası güderek ortaya çıkması.
1092	Berkyaruk'un Nizâmülmülk taraftarları tarafından Rey'de Sultan ilan edilmesi.
1093	Sultan Berkyaruk'un Burûcird'de Terken Hatun'un birliklerini mağlup etmesi.
1093	Sultan Berkyaruk'un, dayısı olan Azerbaycan valisi İsmail el-Yâkûtî'yi Kerec'de mağlup etmesi.
1094	Berkyaruk adına Bağdat'ta hutbe okunması.
1095	Tutuş'un İsfahan'da yeğeni tarafından mağlup edilmesi ve savaş meydanında öldürülmesi.
1100	Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Hemedan'da ilk kez savaşmaları.
1103	Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Hoy civarında son kez karşı karşıya gelmeleri.
1104	Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın anlaşma yapmaları.
1104	Sultan Berkyaruk'un vefâtı.
1105	Muhammed Tapar'ın Selçuklu Sultanı olarak tahta çıkması.
1109	Halife Mustazhir'in, Sultan Muhammed Tapar'ın kız kardeşi ile evlenmesi.
1118	Sultan Muhammed Tapar'ın vefâtı.
1118	Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud'un Selçuklu Sultanı olması.
1119	Sultan Muhammed Tapar'ın kardeşi olan Horasan Meliki Sancar'ın Selçuklu tahtını ele geçirmek amacıyla harekete geçmesi ve yeğeni Mahmud ile Sâve'de savaşması.
1119	Sultan Sancar'ın ülkenin batısını yeğeni Mahmud'a bırakması ve Irak Selçuklu Melikliği'nin kurulması.

1128	Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Rey şehrinde amcası Sultan Sancar ile görüşerek ona bağlılığını sunması.
1130	Sultan Sancar'ın Karahanlılar üzerine seferi.
1135/1136	Sultan Sancar'ın Gazneliler üzerine seferi.
1138	Sultan Sancar'ın birinci Harezm seferi.
1141	Katvan Savaşı ve Selçukluların Karahıtaylara mağlup olması.
1143	Sultan Sancar'ın ikinci Harezm seferi.
1147	Sultan Sancar'ın üçüncü Harezm seferi.
1152	Sultan Sancar'ın Gurlular üzerine sefere çıkması.
1153	Sultan Sancar'ın Oğuzlar tarafından ağır bir hezimete uğratılması ve esir düşmesi.
1156	Sultan Sancar'ın esaretten kurtarılması.
1157	Sultan Sancar'ın vefâtı.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I-II*, Süryaniceden İngilizceye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 659-668.

Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, Rusçadan çevirenler: Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme, I-II*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Akın, İlhan F., *Devlet Doktrinleri*, Samim Güniz-Sadık Özaygen Basımevi, İstanbul 1962.

al-Bondari, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-Usra*, nşr. M. Th. Houtsma, çeviren: Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

Alican, Mustafa, "Tâcuddevle Tutuş: Bir Selçuklu Meliki'nin Siyasi Biyografisi", *Tarih Okulu, I*, İzmir 2008, s. 49-91.

Alptekin, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 7*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 95-229.

——, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III*, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 435-591.

Atsız, "Arslan Yabgu'nun Oğlunun Adı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III*, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 183-189.

Azimi, *Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538)*, Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1988.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çeviren: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1990.

Bayat, Fazıl, "Moğol İstilasında Kadar 'Irak Türkleri'", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 795-802.

Bowen, Harold, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", Çeviren: Mustafa Alican, *Tarih Okulu, VIII*, İzmir 2011, s. 141-149.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çeviren: Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1984.

Can, Sevim, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması", *Ortaçağda Kadın*, Editör: Altan Çetin, Lotus Yayınları, Ankara 2011, s. 395-419.

Cüzcânî, Minhâc Sirâc, "On İkinci Tabaka: Selçuklular, (Tabakât-ı Nâsırî'den)", Çeviren: Akbar A. Aghdam, *Tarih Okulu, VIII*, İzmir 2010, s. 111-140.

Çaycı, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.

Çelik, Aydın, "Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 745-752.

Demir, Mustafa, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitabevi, Sakarya 2004.

Ebû'l-Fidâ, El-Meliku'l-Mueyyed İmâdeddîn Ebî'l-Fidâ İsmail b. Ali b. Mahmud İbn Ömer b. Şâhinşah b. Eyyûb, *Târîh Ebî'l-Fidâ el-Musemmâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer I-II*, Nşr. Muhammed Ali Beydûn, Yay. Haz. Mahmud Deyyûb, Beyrut 1997.

Eğilmez, Savaş, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 705-712.

el-Huseynî, Sadruddîn Ebû'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Nşr. Muhammed İkbal, Çeviren: Necati Lügal, TTK, Ankara 1943.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti), I-II*, Nşr. Muhammed İkbal, Çeviren: Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara 2007.

Genç, Reşat, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 445-459.

Genç, Süleyman, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 639-658.

Goitein, S. D., "Vezir Teriminin Kökeni Üzerine", Çeviren: Kâzım Uzun, *Tarih Okulu, VII*, İzmir 2010, s. 161-163.

Gümüş, Nebi, "Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 713-721.

H., T., "Vezîr", *İA*, c. 13, s. 309-314.

Havemann, Axel, "Selçuklu Suriye'sinde Vezir ve Reis: Kentin Kendi Kendini Temsil Mücadelesi", Çeviren: Kâzım Uzun, *Tarih Okulu, VIII*, İzmir 2010, s. 151-163.

İbn al-Adîm, Kamâl al-Dîn, *Buğyat at-Talab Fî Târîh Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Yayınlayan: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

İbn Tağrîberdî, Cemâleddîn Ebî'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmu'z-Zâhira Fî Mülûk-i Mısr ve'l-Kâhira, I-XVI*, Takdim: Muhammed Hüseyn Şemseddîn, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

İbni Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-VII*, Tahkik edenler: Cûde Muhammed Cûde-Muhammed Hüsnî Şa'râvî, Dâr-u İbni'l-Heysem, Kâhire 2006.

İbnu'l-Esîr, El-İmâmü'l-Allâmetü'l-Muhaddisü'n-Nessâbe İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî eş-Şeybânî eş-Şehîr bi İbni'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târîh, Târîh İbn el-Esîr*, Yayına hazırlayan: Ebû Sahîb el-Keramî, Beyt el-Efkâr ed-Devliyye, Riyad, Tarihsiz; Türkçe çeviri: *İslâm Tarihi, c. 9-10-11* (Çeviren: Abdülkerim Özaydın), *c. 12* (Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnu'l-Kalânisî, *Târihu Dımaşk*, Düzenleyen ve Yayınlayan: H. F. Amedroz, Leyden 1908.

İbnu'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer eş-Şehîr bi İbni'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî, I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

Kafesoğlu, İbrahim, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 580-584.

--------, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.

--------, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1953.

--------, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.

Karatay, Osman, *Bey ile Büyücü*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

Kayhan, Hüseyin, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 786-694.

--------, "Selçuklu-Fâtımî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 753-759.

--------, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 669-677.

--------, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II*, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 111-139.

Koca, Salim, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 529-551.

Köymen, Mehmed Altay, "Selçuklu Devrinin Özellikleri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 634-638.

-------, "Selçuklular'da Devlet", *Belleten*, c. LI, S. 201, Ankara 1988.

-------, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, V, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

———, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, DTCF Basımevi, Ankara 1982.

Kucur, Sadi S., "Nizâmülmülk'ün Siyâset-nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 2002, s. 41-72.

———, "Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-Dârlık", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 14, İstanbul 2006, s. 1-10.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Rusçadan çeviren: İlyas Kamalov, Redaksiyon: Sadi S. Kucur, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Kürkçüoğlu, Erol, "Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 694-704.

Lambton, Ann K. S., "Juwayni and Gazali: The Sultanate", *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory; the Jurists*, Oxford University Press, s. 103-130.

Lapidus, Ira M., "Erken İslâm Toplumunun Gelişiminde Din ve Devlet Ayrımı", Çeviren: Kâzım Uzun, *Tarih Okulu, IX*, İzmir 2011, s. 141-168.

Makdisi, George, "Tuğrul Bey'in Evliliği", Çeviren: Mustafa Alican, *Tarih Okulu, III*, İzmir 2009, s. 139-159.

Mansurnoor, Lık Arifin, "Selçuklu Altın Çağında Siyasi Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşah İktidarının Doğuşu", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 731-744.

Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 597-533.

———, "Gazneliler", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 479-508.

———, "Kirman Selçukluları", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 760-763.

———, "Selçuklular'da Taştdâr Müessesesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 55-60.

———, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasî Tarih)*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2005.

———, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007.

———, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Nesibli, Yunis, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 722-730.

Niyazi, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.

Ögel, Bahaeddin, "Toğrıl Bey'in Adı Hakkında", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 201-207.

Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 239-262.

--------, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi, (458-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

--------, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Sultan", *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 496-497.

Öztürk, Mustafa, "Sultan", *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 495-496.

Palabıyık, Hanefi, "Yeni Bir Türk-İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 509-521.

Paul, Jürgen, "Karahanlılar", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 460-468.

Piyadeoğlu, Cihan, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, Farsçadan Çevirenler: Erkan Göksu/H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Safi, Omid, "Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadarki Yükselişi", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 585-594.

Sevim, Ali, "Atsız, Uvakoğlu", *Makaleler*, 3, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 19-28.

--------, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Makaleler*, 3, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 403-414.

--------, "Çağrı Bey", *Makaleler*, 3, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 35-46.

--------, "Dandanakan", *Makaleler*, 3, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 47-52.

--------, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri (1095-1104)", *Makaleler*, 1, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 385-414.

--------, "Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 225-236.

--------, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 211-224.

--------, "Filistin'de Bir Türk Beyliği", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 351-356.

--------, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)", *Makaleler, 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 243-326.

--------, "Haleb Selçuklu Melikliği", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, TTK Basımevi, Ankara 1971, ss. 1-66.

--------, "Halep Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", *Makaleler, 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 359-384.

---------, "İbnü'l-Adîm'in Bugyetü't-Taleb Fî Tarihi Haleb'inde Selçuklularla İlgili İlginç Kayıtlar", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 425-446.

———, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 607-776.

———, "İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 437-606.

---------, "İlginç Yönleriyle Alp Arslan", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 281-304.

--------, "İlginç Yönleriyle Besâsirî İsyanı", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 251-280.

———, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 305-334.

--------, "Malazgirt Muharebesi", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 127-134.

--------, "Malazgirt Savaşı ve Sonuçları", *Makaleler, 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 9-26.

--------, "Munkizî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 415-424.

--------, "Selçuklu-Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 389-402.

--------, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 3-186.

--------, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alp Arslan Dönemi", *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 187-286.

--------, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 287-436.

--------, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Makaleler, 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/ Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 449-474.

--------, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Makaleler*, 1, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 83-126.

--------, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Türkler, 4*, Ankara 2002, s. 764-777.

--------, "Suriye Selçukluları Devleti (1069-1118)", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 447-452.

--------, "Suriye Selçukluları-Haçlı İlişkileri", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 357-388.

--------, "Tuğrâi", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 153-156.

--------, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Makaleler, 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 415-448.

--------, "Tutuş", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 167-180.

--------, "Türklerin Anadolu'ya Gelişleri ve Anadolu'nun Fethinin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri", *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 181-210.

--------, "Türklerin Anadoluya Gelişleri", *Makaleler, 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 27-38.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, TDAV Yayınları, İstanbul 1999.

Sürsal, Hilâl, "Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı", *Türkler, 4*, Ankara 2002, s. 778-785.

Şebankâreî, Muhammed, "Selçuklular", Çeviren: Ahmad Hesamipour Khelejani, *Tarih Okulu, IV*, İzmir 2009.

Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlik", *Makaleler, 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın/Saadet Lüleci, Berikan Yayınevi, Ankara 2004, s. 3-116.

Toksoy, Ahmet, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler, 4*, Ankara 2002, s. 678-693.

Tufantoz, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları/990-1085*, Açа Yayınları, Ankara 2005.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

———, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

———, *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

Tüysüz, Cem, "Türkmenler", *Türkler, 4*, Ankara 2002, s. 553-579.

Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Çeviren: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Yinanç, Mükrimin, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.

İNDEKS

"kadı'l-kudat" (kadıların kadısı) 189
I. Dünya Savaşı 19
II. Basileios 135

A
Abbâsî Halifeliği 28, 51, 92, 113, 219, 243
Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah 107, 108, 111, 122
Abbâsî Halifesi Muktedî 80
Abbâsî Halifesi Müsterşid 97
Abbâsî veziri Fahruddevle b. Cuheyr 74
Akkoyunlular 230
Alâeddin Hüseyin 102, 103
Alamut Kalesi 79, 80, 91, 238
Alexios Komnenos 140
Alp Kara Bârânî 34
Alparslan 7, 17, 43, 48, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 92, 115, 116, 117, 123, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 156, 159, 160, 203, 219, 237
Altuncan Hatun 122
Antakya Valisi Yağısıyan 85
Aral Gölü 15, 23, 25
Arslan Besâsirî 47, 50, 110, 111, 112, 159, 236
Arslan Yabgu 16, 32, 33, 34, 36, 42, 43, 49, 149, 235, 241
Artuk Bey 68, 72, 78, 142, 238
Atabeg Kumac 87
Atabeg Reyhan 148
Atsız Bey 72, 75, 76, 158
Avrupa 17, 53, 150, 170, 171, 228
Ayaz 69, 70, 88, 90, 91
Azerbaycan 34, 55, 62, 70, 72, 83, 85, 87, 88, 89, 96, 97, 128, 129, 137, 149, 152, 239
Azerbaycan Emiri Kara Sungur 97
Azerbaycan valisi İsmail el-Yâkûtî 83, 239

B
Baba Tahir 218, 223
Bağdat 7, 28, 40, 41, 47, 48, 50, 51, 55, 65, 66, 76, 77, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 156, 159, 160, 173, 203, 235, 236, 237, 238, 239
Basra Körfezi 17
Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Han 99
Becni Kalesi kumandanı Vasak 32
Berkyaruk 7, 43, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 100, 119, 120, 238, 239, 245
Berzem Kalesi 66
Bizans İmparatorluğu 17, 46, 59, 64, 66, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 140, 216
Bizans İmparatoru I. Alexios 142

Bizans İmparatoru I. Manuel 144
Böripars 70, 87
Buhara 27, 30, 31, 33, 35, 235
Burûcird 83, 238
Buveyhîler 111, 159, 219
Büyük Dîvân 178, 181, 182, 190
Büyük Selçuklu Devleti 13, 16, 43, 48, 52, 74, 81, 82, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 103, 105, 107, 113, 120, 132, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 161, 165, 176, 184, 190, 197, 202, 218, 231, 233, 242, 244
Büyük Selçuklular 2, 3, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 20, 49, 71, 76, 93, 120, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 155, 156, 157, 161, 165, 169, 174, 175, 176, 177, 185, 189, 195, 198, 200, 232, 241, 242, 243
Büyük Zap Suyu 130

C-Ç

Caesar Ioannes Dukas 142
Cend 15, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 40, 43, 58, 100, 166, 195, 196, 211, 212, 213, 215, 220, 221, 235, 237
Cend Emiri Şah Melik 35
Ceyhun Nehri 33, 36, 66, 101, 102
Cibal 48
Çağrı Bey 32, 33, 37, 38, 42, 43, 44, 47, 50, 52, 53, 67, 121, 122, 128, 129, 148, 156, 236, 237, 245
Çavlı Sakavu 88
Çin 68, 101

D

Dandanakan 7, 16, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 53, 107, 155, 168, 175, 219, 230, 235, 245
Dandanakan Hisarı 39
Dandanakan Savaşı 7, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 53, 107, 155, 168, 219, 230, 235
Darhân 35
Dâru'l-Hikme 160, 203, 231
Dımaşk 62, 75, 76, 158, 243, 245
Dîvân-ı A'lâ 178, 179, 180, 181
Dîvân-ı Berîd 181
Dîvân-ı Mezâlîm 174, 181, 190
Dîvân-ı Müsâdere 181
Dîvân-ı Tereke 181
Diyarbekir Mervânî Emirliği 47
Dukak 15, 23, 24, 27, 211, 245

E

Ebû İshak el-Fukâi 41
Ebû'l-Gazi 74
Ebû'l-Kâsım 73, 74, 175
el-Cezire 17, 46, 47, 58, 73, 74, 75, 77, 84, 85, 88, 89, 112, 160, 161, 230, 232
Emir Ahmed 71
Emir Altuntaş 79
Emir Çubuk 73
Emir Gülsarık 79
Emir Koltaş 79
Emir Kürboğa 82, 83
Emir Savtekin 71
Emir Üner 119
Emîr-i Dâd 181, 189
Endülüs Emevî Devleti 148
Enuşirvan 50
Erciş 62, 130
Erdoğan Merçil 89, 172
Ermeni Bizans idarecisi Gagik 55
Ermeni Gagik 134
Eyyubîler 230

F
Fars Emiri Boz Aba 97
Fâtımî veziri Bedru'l-Cemâlî 76
Fâtımîler 49, 50, 132, 137, 159, 160
Fırat Nehri 59
Filistin 17, 65, 72, 75, 76, 81, 152, 158, 160, 246

G
Gazne hükümdarı Behramşah 99, 103
Gazneli Mahmud 33, 34, 35, 36, 235
Gazneliler 16, 28, 31, 35, 36, 37, 39, 53, 70, 99, 108, 127, 128, 239, 244, 245
Gence Emiri II. Fazlun 56
Gıyâseddîn Süleymanşah 100
Girdkûh Kalesi 50
Gök Tanrı inancı 212, 214
Gur hükümdarı Alâeddin Hüseyin 103
Gürcü Kralı II. Giorgi 71
Gyula Nemeth 23

H
Hâcib Beydoğdu 36, 39, 235
Hâcib Toganyürek b. Abdurrahman 98
Haçlılar 90, 149
Halep hâkimi İbn el-Huteytî 77
Halep Valisi Aksungur 85
Halife Muktedî 123, 124
Halife Mustazhir 88, 123, 239
Hanoğlu Harun 58, 75
Harezm bölgesi 34, 45, 67, 98-101
Harezm valisi Altuntaş 35
Harezmşah Alâeddîn Tökiş 149
Harezmşahlar 147
Hasan Sabbah 67, 79, 80, 238
Hatice Arslan 121, 122, 236
Hazar Denizi 15, 23, 58
Hemedan 48, 50, 62, 66, 69, 70, 85, 87, 88, 96, 97, 170, 239
Hemedan Melikliği 70
Hezâresb 101
Hicaz 17, 77, 152, 155, 160
Hindistan 34, 99, 103
Horasan 16, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 45, 58, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 102, 104, 107, 108, 128, 146, 152, 154, 155, 156, 161, 205, 213, 239
Huseynî 24, 242

I-İ
Irak 17, 47, 48, 49, 74, 77, 89, 95, 96, 97, 98, 112, 114, 115, 120, 121, 124, 128, 129, 148, 149, 152, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 196, 203, 205, 230, 232, 236, 239, 241, 243
Irak Selçuklu Melikliği 95, 149, 239
Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul 149
Irak Selçukluları 17, 96, 98, 120, 121, 148, 149, 243
İbn Fadlan 23, 211
İbnu'l-Esîr 94, 243
İbrahim Yınal 42, 46, 48, 49, 50, 108, 112, 130, 156, 159, 235, 236
İlbeyi 88
İmparatoriçe Eudoxia 135
İnanç (Musa) Bey 42
İran 17, 65, 79, 93, 136, 137, 139, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 174, 185, 196, 197, 202, 203
İsfahan 54, 70, 72, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 92, 95, 139, 169, 202, 203, 238, 239

İstanbul 2
İznik 16, 64, 70, 72, 73, 74, 140

K

Kafkasya 17, 55, 56, 70, 71, 72, 91, 127, 133, 197, 228, 237, 238, 242
Kakhet Kralı Agsathan 71
Kalincar Kalesi 34, 235
Karahanlı şehzadesi Ali Tegin 34
Karahanlılar 16, 28, 30, 31, 32, 35, 44, 53, 69, 70, 94, 99, 102, 127, 166, 239, 242, 245
Karalıtaylar 101, 102
Karahıtaylı Gürhan 102
Karakoyunlular 230
Karmatiler 78
Katvan Savaşı 100, 101, 102, 239
Kâvurd Bey 56, 57, 58, 148, 156, 237
Kınık boyu 15, 23, 72
Kirman bölgesi 156
Kirman Selçukluları 17, 148, 244
Konar-göçerlik 204, 207
Kral Senekerim'in oğlu David 32
Kralın komutanı Şapuh 32
Kudüs 75, 90, 158, 159, 160
Kufs kabilesi 56
Kunduz Melikliği 70
Kur'ân-ı Kerîm 188, 215, 222
Kurlu Bey 75
Kutalmışoğlu Mansur 73
Kutalmışoğlu Süleymanşah 70, 143, 149
Kutalmışoğulları 72, 73
Kutbeddîn İsmail 72
Kutsal Topraklar 90, 158
Kuzey Irak seferi 48, 49

M

Mahmelek Hatun 77, 84, 123
Mahmud b. Arslan Han 43
Malazgirt Kalesi 62, 137
Malazgirt Savaşı 8, 17, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 74, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 156, 160, 237, 247
Manuel Komnenos 61, 134
Mâverâünnehr 16, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 43, 66, 102, 128, 146, 147, 152, 155, 161, 213, 217
Melikşah 7, 43, 49, 56, 57, 58, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 92, 93, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 142, 143, 156, 158, 160, 168, 178, 203, 205, 237, 238, 243, 244, 246, 247
Meliku'l-Gazi Selçuk bin Dukak 27
Menbic 60, 64, 77, 135, 136
Mengüpars 91
Merv 36, 39, 42, 57, 58, 67, 86, 100, 101, 104, 105, 202, 203
Mervânî Emiri Nasruddevle 46, 131
Mervânîler 74
Mısır 28, 47, 62, 75, 111, 112, 137, 158, 159, 160, 203, 231, 237, 247
Mısırlı vezir el-Efdal 160
Mikail 15, 31, 32, 33
Mirdâsî Emiri Mahmud 62
Muhammed Tapar 7, 43, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 99, 119, 120, 121, 123, 149, 239, 245

Musul 48, 77, 88, 89, 97, 138, 144, 149, 203
Musul atabegi Nureddin Mahmud 144
Müeyyed Ayaba 104, 105
Müslüman-Hıristiyan mücadelesi 65

N
Nişâbur 37, 41, 42, 57, 86, 100, 101, 104, 203, 235, 237
Nizâmülmülk 55, 56, 62, 68, 69, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 90, 176, 178, 203, 205, 237, 238

O-Ö
Oğuz birliği 24
Oğuzlar 23, 43, 101, 103, 104, 108, 145, 148, 167, 183, 211, 240, 244, 248
Oğuz Yabgu Devleti 23, 24, 27, 28
Osmanlı Devleti 18, 144, 227, 228
Osmanlı Sultanı II. Mehmed 140
Özkend Hapishanesi 31

R
Resul Tekin 48, 49, 54
Rey 41, 45, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 69, 70, 83, 86, 87, 89, 95, 97, 98, 109, 149, 155, 203, 218, 223, 238, 239
Ribât Mâşa 35
Romenos Diogenes 59, 60, 62, 63, 64, 66, 135, 136, 137

S-Ş
Sâhib-i Dîvân-ı Devlet 179
Salâr-ı Horasan 58
Sâmânî Devleti 28, 31
Sâmânî şehzadesi İsmail el-Muntasır 31
Sâmânîler 16, 28, 30, 35, 166, 232, 235
Selçuk Bey 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 43, 58, 212, 215, 221, 235, 237
Selçuklu Emiri Kumac 103
Selçuklu şehzadesi El-Basan 134
Selçuklu veziri Amidulmülk 50
Semerkand 32, 33, 70, 99, 101, 102
Serahs Savaşı 37, 40, 107, 235
Seyhun Nehri 15, 17, 23, 25
Seyyide Hatun 55, 120, 122, 236
Sultan Alparslan 17, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 72, 115, 116, 117, 133, 134, 138, 139, 160, 203, 219, 237
Sultan Sancar 43, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 120, 145, 147, 148, 149, 154, 156, 202, 205, 239, 240
Suriye 17, 60, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 85, 92, 111, 112, 119, 135, 148, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 196, 203, 230, 232, 238, 242, 247
Suriye Selçuklu Melikliği 76, 238, 247
Suriye ve Filistin Selçukluları 17
Süleyman b. Çağrı 43
Süleymanşah b. Muhammed 43
Sünnî İslâm 16, 18, 49, 51, 52, 65, 109, 112, 160, 161, 162, 170, 196, 198, 199, 203, 216, 219, 229, 231
Şeddâdî Emiri Menuçihr 56

Şerif Nâsır b. İsmail 132
Şiî Buveyhîler 219
Şiî-Fâtımîler 49

T
Tâcüddevle Tutuş 72, 76, 158, 238
Terken Hatun 57, 58, 77, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 118, 119, 124, 238
Toharistan 70
Trablusşâm 75
Tuğrul Bey 7, 16, 32, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 74, 77, 92, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 141, 149, 156, 159, 168, 169, 170, 196, 203, 218, 219, 220, 223, 232, 235, 236, 242, 244, 247
Tus valisi Arslan Câzib 33
Türkiye Selçuklu Devleti 64, 73, 143, 150
Türkiye Selçukluları Devleti 16

U
Urfa Emiri Bozan 73

V
Van Gölü 33
Vaspurakan bölgesi 32
Vaspurakan Krallığı 128

Y
Yengikent 23, 40
Yusuf el-Harezmî 66, 67
Yusuf Kadır Han 33

Z
Zandana 27
Zengi 88

iyi ki kitaplar var...

TÜRKİYE SELÇUKLULARI
OSMANLI'DAN ÖNCE ONLAR VARDI

MEHMET ERSAN-MUSTAFA ALİCAN

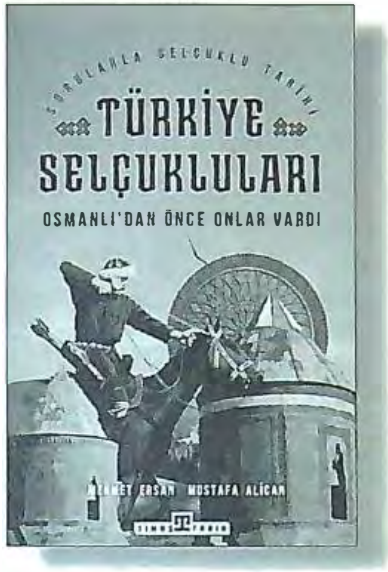

Bu eser, modern Türkiye tarihinin başlangıç noktası olan Türkiye Selçuklularını genel bir tarihsel çerçeve içerisinde ele alan bir çalışma olarak, gerek Osmanlı öncesi dönemin Müslüman Türk tarihi üzerindeki belirleyici etkisine, gerek Osmanlı mirasının geliştiği siyasal ve sosyokültürel ortama ışık düşürmek amacıyla Selçukluları günümüze taşıyacak.

ÇAĞRI BEY

CİHAN PİYADEOĞLU

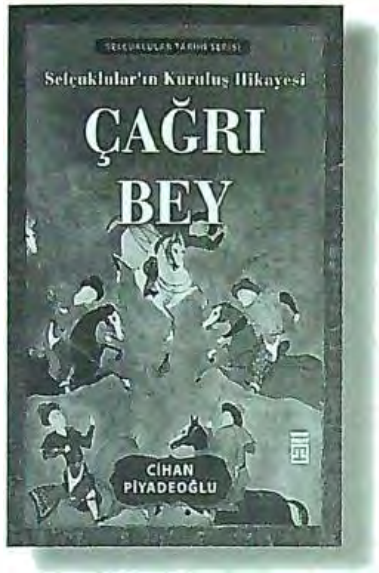

Bundan yaklaşık 1000 yıl önce Asya'nın bozkırlarında Oğuzlar'ın Kınık Boyu'na mensup bir topluluk, yerleşebilecekleri yeni yurtlar bulmak ümidiyle bölgeden bölgeye sürüklenmekteydi. İlk bakıldığında hiç kimse, gelecekte dünyanın en büyük devletlerinden birini kuracaklarını hayal bile edemezdi.

Cihan Piyadeoğlu, birinci elden kaynakları araştırarak Selçuklular'ın kuruluş hikayesini yazdı. Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey üzerine Türkiye'de yapılmış en kapsamlı araştırma olan bu kitap, bir devlet hayali peşinde koşan bozkır savaşçılarını yakından tanımak isteyenler için başvuru kaynağı...

SORULARLA SELÇUKLU TARİHİ

BÜYÜK SELÇUKLULAR

SELÇUKLULARI YENİDEN KEŞFETMEK

TMG 0407403 SEE

Her anlamda Osmanlı Devleti'nin temellerinin atıldığı bir dönemin hükümranları olan Selçuklular, tarihin hangi sahnesinde kalmıştır? En az Osmanlılar kadar bu coğrafyada yaşayan Türklerin atası olup Türklerin İslâmlaşma sürecini yönettiklerinden dolayı özellikle Müslüman Türk kimliğinin başlangıç noktasında yer alan Selçuklular hakkında neden yeterli bilgi ve bilince sahip değiliz? Osmanlılardan önce Aral Gölü kıyılarından çıkıp da kısa süre içerisinde bütün Ortadoğu'yu egemenlikleri altına almayı başaran Selçuklular kimdir? Nereden gelmiş, hangi coğrafyada hâkim olmuş, nasıl başarılı olmuşlardır? Müslüman oluşları, devletleri, siyasal kavrayışları, din anlayışları ve Osmanlı hoşgörüsüne de kaynaklık edecek olan idari hoşgörüleri...

- Osmanlı siyasal iktidarında da güçlü ve merkezî bir konumu bulunan vezirlik kurumunun Selçuklu'daki temelleri nasıl atıldı?
- Selçukluların Anadolu'daki fetih faaliyetlerine Bizanslıların tepkisi neydi?
- Tarih sahnesine çıktıkları dönemde bölgenin siyasi haritası nasıldı?
- İslâmiyet'in özellikle Türkler arasında yayılma sürecinde başat bir rol üstlenen Selçukluların kısa sürede bütün Ortadoğu'ya yayılması İslâm dünyasında ilk etapta muayyen bir "istila" korkusu yaratmış mıydı?
- Osmanlılar döneminden bildiğimiz taht mücadeleleri, kardeş kavgaları, saray entrikaları ve iktidar hırsları Selçuklular döneminde nasıl kayıt altına alınmıştı?

Anlaşılmayı ve araştırılmayı bekleyen bir alan olması itibariyle dikkatleri zaten üzerine çeken Selçuklular, Ege Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Doç. Dr. Mustafa Alican tarafından günümüze taşındı;
Büyük Selçuklular/Selçukluları Yeniden Keşfetmek...
Her okurun anlayabileceği bir üslupla, soru-cevap şeklinde kaleme alınan ve alanında ilk olan bu eser, tarihe meraklı tüm okurlara Selçukluları anlatacak...

TİMAŞ TARİH timas. timastarih
SELÇUKLU TARİHİ →
ISBN: 978-605-08-3455-0
9 786050 834550